

Tempo exterior

REVISTA DE ANÁLISE E ESTUDOS INTERNACIONAIS

Da Xeración Nós á proxección internacional da Galiza

Editorial

La generación Nós, su idea de nación y el nuevo paradigma de las relaciones internacionales
Argimiro Rojo Salgado

Ollando fóra
Justo Beramendi

Das relacions políticas entre Galiza, Euskal Herri e Catalunya: o Galeuzca até 1939
Xosé Estévez

O vínculo atlántico-céltico de Nós e a súa persistencia no galeguismo de posguerra
Mario Regueira

Modelando xeograficamente a nación. O recurso á razón cartográfica para situar Galiza no mapa europeo
Rubén C. Lois González,
Breixo Martíns Rodal,
Juan M. Trillo Santamaría

Terceira etapa
Vol. XX (II)
nº 41 / Xullo-Decembro 2020
P.V.P. 10 euros
www.igadi.gal

**Nós en China, China en nós:
O Plan China en ruta. Unha ollada universal cunha perspectiva GaliChina nun mundo confinado**
Marola Padín Novas

**A Consul for Human Rights:
Eça de Queiroz**
João Casqueira Cardoso

Las elecciones estadounidenses de 2020: polarización y democracia
Ángel Israel Rivera Ortiz

Birds of a Feather: Populism and the Pandemic
Jared D. Larson

Libros

PONTEVEDRA TEN UN PLAN

En 2021 o Concello vai xestionar
máis de 100 millóns de euros

As liñas centrais do investimento serán axudar ao tecido empresarial
e seguir mellorando a calidade de vida das persoas.

PONTEVEDRA
SUPERA PLAN DE
REACTIVACIÓN
ECONÓMICA

www.supera.pontevedra.gal

PONTEVEDRA
SUPERA

CONCELLO DE
PONTEVEDRA

EFECTO PO₂
PONTEVEDRA POLO FUTURO DO PLANETA

Tempo Exterior

Revista de análise e estudos internacionais

Nº 41 TERCEIRA ETAPA

xullo/decembro 2020

Índice

Editorial	5
 <i>MONOGRAFÍA</i>	
La generación Nós, su idea de nación y el nuevo paradigma de las relaciones internacionales	
Argimiro Rojo Salgado	7
Ollando fóra	
Justo Beramendi	25
Das relacions políticas entre Galiza, Euskal Herria e Catalunya: o Galeuzca até 1939	
Xosé Estévez	39
O vínculo atlántico-céltico de Nós e a súa persistencia no galeguismo de posguerra	
Mario Regueira.....	49
Modelando xeograficamente a nación. O recurso á razón cartográfica para situar Galiza no mapa europeo	
Rubén C. Lois González, Breixo Martíns Rodal, Juan M. Trillo Santamaría.....	63
 <i>MISCELÁNEA</i>	
Nós en China, China en nós: O Plan China en ruta.	
Unha ollada universal cunha perspectiva GaliChina nun mundo confinado	
Marola Padín Novas	79
A Consul for Human Rights: Eça de Queiroz	
João Casqueira Cardoso	91
Las elecciones estadounidenses de 2020: polarización y democracia	
Ángel Israel Rivera Ortiz	105
Birds of a Feather: Populism and the Pandemic	
Jared D. Larson	117
 <i>LIBROS</i>	
	137

Director IGADI: Daniel González Palau.

Fundador e Presidente de Honra do IGADI: Xulio Ríos.

Director Tempo Exterior: Celso Cancela Outeda (Universidade de Vigo).

Consello de Redacción:

Alejo, Antonio (Grupo Armela, Universidade de Santiago de Compostela); Diéguez Cequiel, Uxío-Breogán (Cátedra de Memoria Histórica, Universidade da Coruña); Fernández, Belén (Grupo ESOMI, Universidade da Coruña); Galanes, Iolanda (Grupo BiFeGa, Universidade de Vigo); López López, Paulo Carlos (Universidade de Santiago de Compostela); López Mira, Alvaro Xosé (Grupo Observatorio da Gobernanza, Universidade de Vigo); Sande, Diego (Grupo ICEDE, Universidade de Santiago de Compostela); Villarino, Carmen (Grupo Galabra, Universidade de Santiago de Compostela).

Secretaría Editorial: Paula Lamoso González (Grupo Observatorio da Gobernanza, Universidade de Vigo).

Consello Científico: Antunes, Ricardo (Universidade Estadual de Campinas); Bouzas, Ramón (Universidade de Santiago de Compostela), Burbano De Lara, Felipe (FLACSO Ecuador); Caramés, Antía (Universidade da Coruña); Concheiro, Luciano (UAM México); Cornejo, Romer (Colegio de México); Cruz Beja Orrico Horta, Ana Paula (Universidade Aberta de Lisboa); Larson, Jared (Humboldt University); García, Rafael (Universidad Pablo de Olavide); García Segura, Caterina (Universitat Pompeu Fabra); González Laxe, Fernando (Universidade da Coruña), Ismara León De la Rosa, Raquel (Universidad de Puebla), Khader, Bichara (Lovaina University); Lhun, Zhu (Academia de Ciencias Sociais da China, Secção Iberoamérica); Lobo-Fernandes, Luís Filipe (Universidade do Minho); Lois, Rubén (Universidade de Santiago de Compostela); Mathews, Robert (New York University); Oviedo, Eduardo Daniel (Universidad Nacional de Rosario-Argentina); Pereira Muro, Carmen (Texas Tech University); Peruzzotti, Enrique (Universidad Torcuato di Tella); Rivera Ortiz, Ángel Israel (Universidad de Puerto Rico); Ruiz Seisdedos, Susana (Universidad de Jaén); Stavridis, Stelios (Universidad de Zaragoza); Tavares da Silva, Jorge (Universidade de Aveiro); Teijo, Carlos (Universidade de Santiago de Compostela).

Coordinador/a científico do número: Uxío-Breogán Diéguez Cequiel.

Ilustración de portada: Fragmento da capa da revista Nós do número 14 (01/12/1922).

Maquetación e programación edición electrónica: BREO.gal

Edición electrónica: <http://www.igadi.gal/te>

Impresión: Arnoia.

Depósito Legal: VG654-1997

ISSN: 1579-6582

ISBN: 9781579658243

Edita: IGADI (Instituto Galego de Análise e Documentación Internacional)

Centro Cívico Sur, Rúa Luis Braille, 40, 36003 Pontevedra Tel. +34 600309066.

Correo electrónico: info@igadi.gal

9 781579 658243 >

Tempo Exterior é unha publicación semestral elaborada polo IGADI que analiza conflitos e problemas internacionais de certa actualidade. Refundada en 2000, Tempo Exterior abarca todas as tendencias ou correntes do pensamento e conta coa colaboración de especialistas de recoñecido prestixio de destacadas institucións de Galicia e do exterior. Está incluída no LATINDEX, folio 18629, no ISOC-Ciencias Sociales y Humanidades, no índice de Difusión e Calidad Editorial (DICE) de Revistas Españolas de Humanidades e Ciencias Sociais e Xurídicas, e en DIALNET.

Esta revista disponibiliza o acceso libre inmediato ao seu contido baixo os principios de apoiar o maior intercambio libre e independente de coñecemento global e visibilizar a Galicia e os estudos internacionais galegos na sociedade internacional.

Este número conta coa
colaboración de ANTE

As opinións dos artigos publicados non reflicten necesariamente as do Instituto Galego de Análise e Documentación Internacional e son responsabilidade dos autores

O IGADI, aos efectos previstos no artigo 32.1, párrafo segundo do vixente TRLPI, opone expresamente a que calquera das páginas de Tempo exterior, ou partes delas, sexan utilizadas para a realización de resúmes de prensa. Calquera forma de reproducción, distribución, comunicación pública ou transformación da totalidade ou parte das páginas desta revista soamente poderá ser realizada coa autorización dos seus titulares, salvo excepción prevista na lei. Diríxase a CEDRO (Centro Español de Dereitos Reprográficos, www.cedro.org), se precisa fotocopiar ou escanear algún fragmento desta publicación.

Editorial

O 30 de outubro de 1920 publicouse en Ourense o primeiro número da revista Nós: boletín mensual da cultura galega. As súas páxinas recollerón, ata 1936, aportacións dun nutrido e diverso grupo de intelectuais que integran a Xeración Nós. Xa que logo, neste pandémico 2020, Tempo Exterior quere sumarse á conmemoración do seu centenario coa presentación dun monográfico adicado á Xeración Nós. Pretendemos salientar que, alén de elaborar un acervo científico e cultural que impulsou o proceso modernizador do país, os integrantes da Xeración perseguían a apertura a Europa e ao mundo con fundamento no atlantismo, o pacifismo, o antimilitarismo, o anticolonialismo, o universalismo ou no federalismo.

O apartado Monografía acolle cinco contribucións que se achegan á obra da Xeración Nós desde diversos ángulos. Para comenzar, Rojo Salgado presta atención ás contribucións para a formulación dun modelo de organización política do planeta; dun novo paradigma das Relacións Internacionais. A seguir, baixo un suxerente título “Ollando fóra”, Beramendi aborda a análise das relacións “exteriores” do primeiro nacionalismo galego (1916-1936), examinando tanto as influencias ideolóxicas recibidas como as alianzas políticas establecidas. En terceiro lugar, Xosé Estévez revisa as relacións políticas entre as forzas nacionalistas de Galiza, Euskadi e Catalunya, a conformación de “Galeuzca”, os vínculos durante o período da II República e as relacións desenvolvidas no exilio exterior. Despois, Mario Regueira examina o xeito en que o celtismo, e a súa derivación atlantista, foi defendido pola Xeración Nós e a súa posterior transformación na política posíbel do antifranquismo galeguista. Finalmente, desde a óptica xeográfica, Lois, Martíns e Trillo focalizan a súa atención na contribución realizada pola Xeración Nós de cara a cartografiar Galiza e a situala no mapa europeo, o cal orixinaría derivadas políticas na década dos 30.

No apartado Miscelánea, Marola Padín presenta una contribución na que, alén de analizar o presente das relacións entre Galicia e China, subliña a necesidade do emprego do Camiño de Santiago como eixo simbólico de diálogo UE-China no contexto da Nova Ruta da Seda chinesa. Seguidamente, Joao Casqueira achéganos á figura de Eça de Queiroz, en concreto, a unha dimensión pouco coñecida, a de precursor da promoción dos dereitos humanos. Para rematar, este número 40 inclúe as contribucións de Ángel Israel Rivera e de Jared larson que revisan e analizan os resultados e acontecementos derivados das recentes eleccións presidenciais estadounidenses; en particular, subliñan os factores da vitoria electoral de Biden e da derrota de Trump e a presenza do populismo nos Estados Unidos.

Fechamos o número co apartado Libros que recolle tres recensións sobre temas diversos: as transformacións da democracia consular, a innovación e tecnoloxía en Galicia e a loita pola democracia na década dos setenta en versión literaria.

#30anosIGADI

Queres ter
a túa colección
completa de
Tempo Exterior
ou outras
publicacións
históricas do
IGADI?

Aproveita a
oportunidade,
**LIBERAMOS O
NOSO STOCK**

Consulta e compra
os exemplares e as
promocións especiais en
<http://bit.ly/stockigadi>

Email: info@igadi.gal
Tel: +34 600 309 066

www.igadi.gal
facebook.com/igadi.gal
twitter.com/igadi_info

La generación Nós, su idea de nación y el nuevo paradigma de las relaciones internacionales

Argimiro Rojo Salgado⁽¹⁾

Catedrático de Ciencia Política

RESUMO: A Xeración Nós constitúe un dos colectivos de intelectuais galeguistas máis numerosos e fértiles que, procedentes de distintos ámbitos disciplinares do coñecemento científico, as artes e as letras, coinciden en Galicia no primeiro terzo do século pasado (1920-1935). Durante ese período foron capaces de elaborar unha sólida e fecunda obra científica, cultural, política e literaria que influirá decisivamente no proceso modernizador do país e deixará un sinal indeleble na súa historia. Neste traballo tentase unha aproximación a unha das súas achegas más características e relevantes, isto é, a súa idea de nación e as consecuencias que do devandito concepto souberon extraer para expor unha reorganización ou refundación do modelo de organización política do planeta, é dicir, unha novo paradigma das Relacións Internacionais inspirado nos principios e valores do pacifismo, antimilitarismo, antiimperialismo, anticolonialismo, universalismo e federalismo. Iso permitiría encaixar adecuadamente o feito nacional galego tanto no escenario ibérico, como europeo e mundial. Este é o tema e argumento deste ensaio.

Palabras clave: Xeración Nós, Galicia, galeguismo, pacifismo, universalismo, relacóns internacionais, federalismo

RESUMEN: La Generación Nós constituye uno de los colectivos de intelectuales galleguistas más numerosos y fértiles que, procedentes de distintos ámbitos disciplinares del conocimiento científico, las artes y las letras, coinciden en Galicia en el primer tercio del siglo pasado (1920-1935). Durante ese periodo han sido capaces de elaborar una sólida y fecunda obra científica, cultural, política y literaria que influirá decisivamente en el proceso modernizador del país y dejará una impronta indeleble en su historia. En este trabajo se intenta una aproximación a una de sus aportaciones más características y relevantes, esto es, su idea de nación y las consecuencias que de dicho concepto supieron extraer para plantear una reorganización o refundación del modelo de organización política del planeta, es decir, un nuevo paradigma de las Relaciones Internacionales inspirado en los principios y valores del pacifismo, antimilitarismo, antiimperialismo, anticolonialismo, universalismo y federalismo. Ello permitiría encajar adecuadamente el hecho nacional gallego tanto en el escenario ibérico, como europeo y mundial. Este es el tema y argumento de este ensayo.

(1) E-mail: argimirorojo@gmail.com. Su actividad investigadora se ha centrado en temas relacionados con el galleguismo, el federalismo, la Unión Europea, el fenómeno euroregional y, por último, la crisis del Estado-nación, la gobernanza global y la cosmopolítica. Su producción científica está relacionada con esta trayectoria investigadora, compaginada con una larga y densa tarea docente en cursos de grado y posgrado en la UVigo, donde además ha desempeñado el cargo de Defensor universitario y presidente del Tribunal de Garantías. Ha sido socio fundador y primer presidente de la Red Iberoamericana de Defensoras Universitarias (RIdDU).

Palabras clave: Generación Nós, Galicia, galleguismo, pacifismo, universalismo, relaciones internacionales, federalismo.

ABSTRACT: The “Generación Nós” constitutes one of the most numerous and productive Galician intellectual collectives that, coming from different disciplinary fields of scientific knowledge – mostly arts and letters - happened to meet in Galicia during the first third of the last century (1920-1935). Throughout this period, they have been able to produce a solid and fruitful scientific, cultural, political and literary work that will decisively influence the modernizing process of the country at the same time that it will leave an indelible mark on its history. This work aims to look at one of its most characteristic and relevant contributions: their understanding on what does a nation mean and the consequences that from such concept they were able to extract in order to propose a reorganization or a re-foundation of the planet’s political organization model. This means, a new paradigm of International Relations inspired by the principles and values of pacifism, antimilitarism, anti-imperialism, anticolonialism, universalism and federalism. This would allow Galicia - as a nation - to fit adequately within the Iberian, European and the world stage framework. Overall, this is the theme and argument of this essay.

Keywords: Generación Nós, Galicia, galleguism, pacifism, universalism, international relations, federalism.

1. El contexto galleguista de la época: las *Irmundades da Fala* y la decantación por el nacionalismo

En 1915, Aurelio Ribalta y un grupo de intelectuales gallegos afincados en Madrid fundan la revista Estudios Galegos, en torno a la cual se lleva a cabo una importante campaña en favor de la recuperación de idioma y la cultura gallega. Antón Villar Ponte se hace eco de esta iniciativa y, un año más tarde, publica en A Coruña un folleto-manifiesto titulado Nacionalismo Gallego. Nuestra afirmación regional, en el que, a pesar de lo equívoco del título, formula un llamamiento claro y explícito a todo el galleguismo para que sin más demora se decante por la opción nacionalista, argumentando que el regionalismo ya resultaba insuficiente para las aspiraciones y necesidades del país. Años más tarde, Castelao destacará el significado de este manifiesto señalando lo siguiente: “Alfredo Brañas xa morrera, e a nosa terra deixabase asimilar estúpidamente sin azos para revivir (...) E foi neste intre cando chegou a min a voz de Villar Ponte, voz que xuntou a unhos cantos bós e xenerosos que non os coñecíamos, pero que dende entón ficamos trabados por unha irmandade que ningún acontecemento pode romper xa”⁽²⁾.

El llamamiento de Villar Ponte pronto encuentra eco y respuesta, y el 18 de mayo de 1916 se crea en A Coruña la agrupación denominada Irmandade dos Amigos da Fala, de la que pasan a formar parte algunos de los últimos integrantes del regionalismo, así como otras personas especialmente comprometidas con la defensa del idioma y con todas aquellas otras realidades conformadoras de la realidad diferenciada de Galicia. Siguiendo la iniciativa del grupo coruñés

(2) A Nosa Terra, núm. 326 (10.06.1934).

pronto se van constituyendo en diferentes núcleos urbanos de Galicia otras agrupaciones de Irmandades (Santiago, Ferrol, Betanzos, Lugo, Vilalba, Monforte, Ourense, Vigo, Pontevedra, Vilagarcía, etc). Todas estas organizaciones responden al mismo esquema organizativo, con secciones de cultura, idioma, economía y estudios sociales.

La denominación de Irmandades da Fala indica claramente cuál es uno de los fines principales de este movimiento, a saber, la defensa y cultivo del idioma; ahora bien, el énfasis puesto en el idioma gallego no eclipsa el propósito global de esta organización: reconstrucción integral del país gallego, recuperando y devolviéndole su libertad, sus esencias y su propia identidad. En este sentido, la vinculación entre cultura y política es muy estrecha y ambas deberían ir siempre juntas para poder alcanzar los objetivos propuestos. Probablemente la denominación de Irmandades obedezca también a razones de táctica y prudencia política, debido a que el régimen político vigente entonces en el Estado español difícilmente permitiría una organización con claras y explícitas pretensiones nacionalistas. La actividad de las Irmandades fue incesante e intensa a lo largo de toda su trayectoria, y los resultados conseguidos tuvieron un gran impacto en todo lo relacionado con la regeneración, desarrollo y modernización del país. Así resume Risco (1930/1976: 145) toda esta labor llevada a cabo:

“E si hai hoxe unha conciencia galega; si hoxe a xente das ciudades lé o galego e acepta de bon grado as publicacións escritas no noso idioma; si discute encol das necesidades e dos problemas de Galiza; si o noma desta soa a cada intre; si o afincamento que hoxe se pón en realizar melloras como carreteras, ferrocarrís, repoboación forestal, etc, etc., é moito máis acentuado e máis enérxico do que era denantes (...); si somos hoxe moito máis do que éramos en 1916, a honra correspónnelle ás Irmandades da Fala”.

El año 1916 supone un cambio sustancial en la vida política –y también cultural– de Galicia, y es a partir de esa fecha cuando una parte importante de la intelectualidad galleguista, hasta entonces limitada a defender en su mayoría posturas meramente regionalistas o, en otros casos, agraristas, se decanta y asume abiertamente la alternativa nacionalista. Aunque la definición nacionalista no llega a producirse propiamente hasta la Asamblea de Lugo, es a partir de 1916 cuando dicha opción se presenta como algo irreversible en el horizonte político gallego. Atrás queda el regionalismo tradicionalista y conservador para dar paso al movimiento nacionalista de las Irmandades, que es capaz de aglutinar en torno a sí a una amplia corriente de opinión galleguista sin importar excesivamente el credo político e ideológico de sus componentes. Posteriormente, este movimiento culminará su trayectoria convirtiéndose en el Partido Galeguista, obligado por la necesidad de adaptarse y definirse ante el nuevo giro que experimenta la política española a partir de 1931.

Dos años después de su creación, las Irmandades da Fala celebran en Lugo su primera asamblea, en la que se aprueba el llamado Manifesto de Lugo que contiene el programa de lo que entonces se empieza a denominar ya, y sin disimulo alguno, “nacionalismo galego”. Este documento contiene una declaración previa favorable al uso del término “nacionalismo” en lugar de “regionalismo”, una serie de opciones de naturaleza político-constituyente, económicas, culturales y artísticas (se declara la soberanía estética de la nación gallega), además de una identificación y enumeración de algunas atribuciones y competencias que corresponderían al futuro poder polí-

tico gallego. Partiendo de la alternativa nacionalista, los asambleístas de Lugo elaboran un amplio y atrevido catálogo de reivindicaciones para la nación gallega, entre las que destacan un modelo de autonomía integral para Galicia⁽³⁾, autonomía municipal y reconocimiento de la personalidad jurídica de la parroquia, cooficialidad de los idiomas gallego y castellano, reconocimiento del derecho foral gallego, reforma agraria inspirada en el principio “a terra para quen a traballe”, federación ibérica, ingreso de Galicia en la Sociedad de Naciones, etc. (Rojo Salgado, 1989).

En su conjunto, este manifiesto constituye un programa nítidamente político en el que, además de la idea central del nacionalismo, se formulan propuestas un tanto sorprendentes y atrevidas para aquella época, como la que se refiere a la fórmula de representación proporcional, una opción plenamente justificada para el galleguismo teniendo en cuenta las peculiares circunstancias de Galicia respecto al proceso electoral; o como aquella otra en la que se reivindica la igualdad de derechos para la mujer. Por lo que respecta a la definición del régimen jurídico-político para Galicia y a la expresión utilizada de “autonomía integral” todo indica que, además de buscar un encaje en el sistema constitucional vigente en España, se quiere trazar una clara línea divisoria respecto del regionalismo moderado y tradicionalista cuya máxima aspiración era una descentralización administrativa, conformándose en muchos casos con simples manifestaciones folklóricas. Cabe destacar también, en este orden de cosas, la estrecha vinculación existente entre el hecho nacionalista y la idea de un federalismo ibérico que posibilitase la incorporación de Portugal y, de esa manera “consagrar a irmandade galaico-portuguesa e restablecermos os vencellos culturais da nosa antiga comunidade” (Castelao, 1971: 315).

La asamblea de Lugo contribuye decisivamente a impulsar y reforzar la voluntad de todo el galleguismo para seguir adentrándose en las esencias que diferencian el ser y la realidad gallega. En ese momento, el galleguismo se vuelve más introspectivo y reflexivo, tratando de buscar y definir las bases teórico-doctrinales sobre las que edificar todo el proyecto nacionalista. Coincidiendo con el auge de las teorías mancinianas, defensoras del principio de las nacionalidades, así como con la eclosión nacionalista desatada en Europa como consecuencia de los impactos causados por el desenlace de la Primera Guerra Mundial, van haciendo su aparición los grandes teóricos e ideólogos de la doctrina nacionalista gallega, algunos de los cuales tuvieron una destacada participación en el evento celebrado en la ciudad de las murallas y, más tarde, van a ejercer un papel protagonista dentro de ese grupo de intelectuales que conformarán la llamada Generación Nós.

2. La entrada en escena de la Generación Nós

El galleguismo de las Irmandades no era homogéneo, sino que desde un principio siempre estuvieron presentes dos tendencias o corrientes de pensamiento que con el paso del tiempo se fueron agrandando. Por una parte, estaba el sector que podríamos denominar político, encabezado por Porteiro Garea y Peña Novo, entre otros, partidario de conseguir previamente el poder

(3) La utilización de este artificio y original término permitiría compatibilizar la postura nacionalista con el respeto a la forma de Estado vigente entonces en España (ni federal ni regional, sino unitaria y centralista); se trata de una fórmula y una expresión de compromiso que años más tarde va a ser recogida y aplicada en la Segunda República para deshacer la disyuntiva de las constituyentes entre el Estado unitario y el federal.

político a través de la participación en el proceso electoral y proceder, posteriormente, a la tarea de galleguización y nacionalización del país. Por otra parte, estaba el sector cultural, liderado por Vicente Risco, Otero Pedrayo y otros destacados galleguistas en su mayoría orensanos, que consideraban que la tarea prioritaria en aquellos momentos era identificar y definir los rasgos y elementos identitarios de Galicia, especialmente los de naturaleza cultural, y sobre esa base articular una estrategia política adecuada que permitiese implementar los postulados nacionalistas. Como señala Barreiro Fernández (1981), hasta 1918 se fue imponiendo la línea política, pero el fracaso electoral de ese mismo año y la inesperada muerte de Porteiro Garea determinan que la crisis siempre abierta entre ambas tendencias se resuelva en favor de la opción cultural.

Es en este contexto de división y confrontación de estrategias en el seno de la familia galleguista cuando aparece el 30 de octubre de 1920 el primer número de la revista *Nós*. Esta publicación va a estar dirigida y controlada casi en su totalidad por la agrupación orensana encabezada por Risco, y en ella van a colaborar autores como Otero Pedrayo, López Cuevillas, Losada Diéguez, Carballo Calero, Filgueira Valverde, Castelao, Ramón Cabanillas, etc. La revista, obedeciendo la línea editorial trazada por sus responsables, y explicitada de forma nítida en su primer número -en el que se decía textualmente que “os colaboradores de *Nós* poden ser o que lles peta con tal de que poñan por riba de todo o sentimento da Terra e o da Raza, o desexo colectivo de superación e a orgullosa satisfaición de seres galegos”-, va a tener como principal objetivo la defensa y potenciación de todo lo relacionado con la cultura gallega. No es casual, en este sentido, que la publicación eligiera como subtítulo la denominación de “Boletín Mensual da Cultura Galega”.

La revista, con Risco como director literario y Castelao como director artístico, se enmarca dentro de un gran proyecto encaminado, por una parte, a profundizar en todos aquellos elementos constitutivos de la cultura y la identidad de Galicia y, por otra parte, a impulsar su modernización y progreso a través de la apertura y asimilación de lo europeo (la tan ansiada europeización de Galicia) y mundial (la opción universalista). Ello explica que la revista se constituya en una publicación de carácter científico literario que se ocupa preferentemente de todas aquellas áreas relacionadas con la literatura, la etnografía, la arqueología, el arte o el folklore, lo que permitiría conocer el bagaje material e inmaterial del país, poner en valor lo propio, lo singular y lo identitario de la realidad gallega y, de paso, crear esa conciencia nacional. Ello explica también que, en términos comparativos, los contenidos políticos y económicos tuvieran mucha menos presencia en la publicación. Esa voluntad decidida de abrirse a Europa y al mundo y dejarse impregnar por sus avances, para lograr así esa anhelada modernización y despegue del país, queda reflejada, por ejemplo, en la proliferación de lecturas y traducciones de filósofos (principalmente alemanes), ensayos, obras literarias de referencia mundial, etc. La vida de la revista se prolonga hasta el año 1935 –periodo en el cual se desenvuelve la actividad de la Generación *Nós*–, y durante este tiempo tuvo que soportar los rigores de la censura de la Dictadura de Primo de Rivera, llegando a estar clausurada desde junio de 1923 hasta julio de 1925.

Más allá del papel fundamental desempeñado por la revista, es bien cierto que el término y la etiqueta *Nós* (utilizada y aplicada en aquella época a distintas actividades e iniciativas llevadas a cabo, desde títulos de libros o de artículos hasta editoriales) va adquiriendo un valor simbólico que define y representa a una nueva generación y una nueva manera de sentir, pensar,

abordar y expresar toda la realidad gallega en un sentido integral y holístico. En torno a la revista Nós se va constituyendo lo que dio en llamarse el Grupo o la Xeración Nós⁽⁴⁾, uno de los colectivos de intelectuales más numerosos, talentosos y fértiles que, procedentes de distintos ámbitos disciplinares del conocimiento científico, las artes y las letras, coinciden en la misma época y dejarán una impronta indeleble en la historia de nuestro país.

Recogiendo las distintas reflexiones y propuestas que las Irmandades van formulando en cada una de sus asambleas celebradas sucesivamente en diferentes ciudades (Lugo, Santiago, Vigo, Monforte...), los componentes de la Generación Nós van elaborando una sólida y fecunda obra científica, cultural, política y literaria que influirá decisivamente en el futuro proceso modernizador del país. La renovación literaria, el esteticismo, la historia, la etnografía, el nacionalismo, el federalismo, el iberismo, el europeísmo o el universalismo serán algunas de sus aportaciones más relevantes y definitorias.

Otra de las creaciones más singulares y trascendentales de esta Generación, de gran impacto en la cultura y el desarrollo científico del país, fue el Seminario de Estudios Galegos, cuya finalidad principal es promover el estudio de la realidad gallega y la formación de futuros investigadores. Para ello, esta institución se divide en distintas secciones (Ciencias Sociales, Jurídicas y Económicas, Etnografía y Folklore, Geografía e Historia, Pedagogía...) consideradas todas ellas de un alto valor estratégico de cara a lograr ese conocimiento científico de la realidad gallega en su conjunto; estas secciones van a estar dirigidas, precisamente, por destacados miembros de esta Generación. Las aportaciones del Seminario se concretan, además, en hechos de especial relevancia, como asegurar que los trabajos allí realizados se publiquen en gallego, posibilitando así que por primera vez la lengua gallega empiece a ser utilizada como vehículo y medio de expresión de la prosa científica; o incorporar a la actividad investigadora a una parte de la mocedad gallega universitaria, la cual también se iría poco a poco involucrando en las distintas actividades promovidas por Nós (Pérez Fernández-Sanjulián, 2020).

3. El pensamiento político de la Generación Nós y su concepto de nación

Como ya se señaló, el nacionalismo gallego surge con las Irmandades da Fala o, para ser más precisos, se oficializa y se hace explícito con la aparición de las mismas, y empieza a formularse de manera clara y precisa en la asamblea de Lugo a través de la declaración programática allí aprobada. Con la Dictadura de Primo de Rivera, este nacionalismo se ve obligado a replegarse y adoptar una postura más ambigua y marcadamente cultural, a veces folclórica, practicando un accidentalismo político tal como aconsejaban las circunstancias. No obstante, y pese a ello, se puede afirmar que el tiempo no se desaprovechó, desarrollando a lo largo de todo este periodo una intensa labor encaminada principalmente a identificar, definir y reforzar las bases conceptuales del nacionalismo gallego. Como afirma Antón Villar Ponte (1971), aquellos fueron

(4) En realidad, deberíamos establecer una distinción entre ambas denominaciones, identificando el *Grupo Nós* con las personas vinculadas específicamente con la revista, y reservando la otra denominación de *Xeración Nós* para designar a ese conjunto mucho más amplio de intelectuales galleguitas coetáneos, procedentes de toda la geografía gallega y que en algunos casos también colaboran en la revista (como Castelao), pero que no forman parte del *Grupo*; éste tenía su antecedente en el llamado *Cenáculo oreñano*, creado dos años antes por el propio Risco y cuyos miembros procedían casi exclusivamente de la ciudad de las burgas.

tiempos de siembra y sus frutos no tardaron mucho en aparecer; una siembra en la que, sin duda alguna, participan activamente muchos de los integrantes de la Generación Nós (Xohán Vicente Viqueira, Castelao, los hermanos Villar Ponte, Vicente Risco, Xaime Quintanilla, Ramón Sánchez, Otero Pedrayo, López Cuevillas, Losada Diéguez, Carballo Calero, Filgueira Valverde, Ramón Cabanillas, Alexander Bóveda, Suárez Picallo, etc.).

Ciñéndonos a los límites de esta exposición, vamos a evocar algunas de estas aportaciones que, en su conjunto, pueden resultar esclarecedoras para conocer el pensamiento político de aquel galleguismo, y muy especialmente su idea de nación y las consecuencias que de dicho concepto supieron extraer para proponer (de manera más o menos explícita e intencionada) una reorganización o refundación del sistema de relaciones internacionales inspirado en los principios y valores del pacifismo, antimilitarismo, antiimperialismo, anticolonialismo, federalismo y universalismo; ello permitiría, precisamente, encajar adecuadamente el hecho nacional gallego tanto en el escenario ibérico, como europeo y mundial.

Xohán Vicente Viqueira (1886-1924), de formación humanista y filosófica, es uno de los más preclaros ideólogos de aquel galleguismo, pese a su muerte prematura; desde las páginas de la revista *A Nosa Terra* nos va exponiendo su idea de una gran nación gallega, libre, dueña de sus destinos y capaz de ofrecer a España, a Europa y al conjunto de la humanidad los mejores frutos de su libertad. Una Galicia no ensimismada en su propia realidad, sino integrada en la comunidad ibérica de naciones (iberismo), formando parte de Europa (europeísmo) y abierta al mundo (universalismo). Su pensamiento nacionalista se basa en la creencia de que la humanidad -una en idea-, en su proceso evolutivo y de realización se deshace en momentos y realidades concretas e individuales, dando lugar así a las naciones, verdaderos soportes de todo lo que esa humanidad es y produce. Esta descomposición en naciones es considerada como el momento culminante y supremo en el proceso histórico de las sociedades, debido a que las naciones son esos órganos que la humanidad precisa para realizar sus misiones y funciones específicas (Viqueira, 1930/1974).

En su exposición, Viqueira refleja la influencia de distintos pensadores y filósofos europeos, especialmente de Alemania donde estudió (Fichte, Schlegel, Schleirmacher, etc.), para quienes la doctrina central del nacionalismo se basa en los siguientes postulados fundamentales: a) la humanidad se encuentra dividida naturalmente en naciones; b) cada nación tiene su carácter particular; c) el origen de todo poder político es la nación; d) para lograr su plena libertad y autorrealización, las personas deben identificarse con una nación. Tal como señala Smith (1976), de estos postulados se deduce otra característica común al hecho nacionalista, esto es, junto a la nación natural aparece también la “misión nacional”, la cual tiene un carácter exclusivo e intransferible, constituyendo además la razón de ser de la nación.

Según esta concepción nacionalista, de claros matices organicistas, cósmicos y metafísicos, Viqueira insiste en que se respete la división natural del mundo en naciones, ya que sólo así el acervo común de la humanidad se verá enriquecido con el genio peculiar de cada nacionalidad. En este contexto de respeto y salvaguardia del hecho nacional, Galicia podrá cumplir con su misión específica, aportando su propio y genuino bagaje material y espiritual al conjunto de la humanidad. Como señala Veiga de Campo (1969), Viqueira considera que este mismo razonamiento ha de ser aplicado también en relación con el espacio geopolítico ibérico y europeo, del que Galicia es parte integrante; ambas configuraciones geopolíticas y humanas se verán

beneficiadas si son capaces de reconocer y respetar el hecho nacional, pues, al fin y al cabo, tanto España como Europa son el resultado y la suma de esos concretos llamados naciones.

Esta misma idea es retomada por Vicente Risco (1884-1963) en su libro *Teoría do Nazionalismo Galego*, publicado en 1920 y en el que llega a afirmar que las naciones tienen el deber de autoconservación de su cultura autóctona para enriquecer así el patrimonio común de la humanidad. La razón estriba en que las naciones son aquellos órganos que la humanidad precisa para cumplir y llevar a cabo todas aquellas potencialidades y “promesas” que encierra dentro de sí; y siendo Galicia una nación, la humanidad necesita de la misma para alcanzar su plenitud. En consecuencia, todo atentado contra el hecho nacional gallego lo es también contra el interés general de la humanidad. Así resume el autor orensano su idea acerca del hecho nacional:

“Consideramos a nacionalidade como unha suma de dereitos colectivos e como unha suma de deberes. Por enriba das nacións existe a solidaridade humá que se expresa na obra común da cultura. Ora ben: esta obra esixe a esistencia das nacións con todas as súas características e con todas as súas diferencias. As nacións teñen, polo tanto, ante a Humanidade o deber de autoconservación e de desenrolar cada unha a súa cultura autóctona, para enriquecer con elo o patrimonio espiritual da Humanidade. Ningunha tén, polo tanto, o derecho de se deixar anular. O esborraxar as características dunha nación é un delito de lesa humanidade, e toda nación que se deixe esborraxar sen resistencia rouba a Humanidade unha parte do seu tesouro. O nacionalismo é, pois, un imperativo ético, e é para os nacionalistas galegos unha sorte de profesión relixiosa. É un íntimo sentimento vital ao propio tempo” (Risco, 1930/1970: 148).

Galicia tiene contraído, por consiguiente, y según el pensador orensano, ese compromiso irrenunciable ante la humanidad de cultivar y defender su propio e inconfundible ser cultural frente a cualquier intento asimilista y homogeneizador del Estado español o de cualquier otra organización política superior, bien sea a nivel continental o mundial. Como señala Lugrís (1963), Risco considera que el deber y la obligación nacional consiste fundamentalmente en vivir y ser diferente, esto es, preservar y desarrollar el genio nacional, y sobre esa base contribuir a la civilización universal. Ello requiere un encaje de estas comunidades nacionales en el marco de una organización política multinivel del conjunto del planeta de inspiración federal, y sustentada en el pacifismo, antimilitarismo, antiimperialismo, anticolonialismo y universalismo.

En 1921 aparece el libro de Ramón Villar Ponte (1890-1953), titulado *Doctrina Nazonalista* y dedicado a su hermano Antón (“non soio por sere meu irmán dobramente, no sangue e na sagra idea, senon tamén por sere o meu mestre”). Para este autor, el hecho nacional consiste y conlleva la existencia de una personalidad colectiva perfectamente diferenciada y diferenciable, principalmente por ser el soporte de un espíritu y un ethos propio, capaz de desarrollar una cultura y un modo de vida peculiar en el marco de una unidad territorial homogénea y determinante de esos caracteres nacionales. La nacionalidad o nación constituye una entidad natural, única e indivisa y tiene, además, el carácter de permanencia, fijeza e inmutabilidad, estando por encima de la voluntad humana que es, por naturaleza, frágil, cambiante e inconstante. La nación no surge por mera casualidad, ocurrencia o capricho humano, sino a través de una especie de interacción histórica entre el ser humano y la naturaleza:

“A nazonalidade é unha sociedade de xentes que, por viviren e teren nascido dentro dun territorio que ofrece homoxeneidade, isto é, unidade de caracteres xeográficos e mosolóxicos (unidade de clima, de producción, de ambiente, etc.), háchanse tamén unificadas pola lingua que empregan, o que determina un espírito unificado que fai que a nazonalidade sexa a xeito de un alma colectiva, e que como tal alma disfrute das facultades propias de querere, sentire e pensar” (Villar Ponte, 1921: 14).

Frente a esta idea de nación, Villar Ponte contrapone el concepto de Estado, al que considera una creación artificiosa del hombre y una mera institución convencional que rige toda la vida de una o varias nacionalidades reunidas, bien por la fuerza o bien por la conveniencia de las mismas. Para el autor coruñés, la mayoría de los Estados de su tiempo tienen su origen en el afán imperialista de una nacionalidad o etnia, aprovechándose de la debilidad circunstancial de las nacionalidades vecinas; ese es el caso, por ejemplo, del Estado español, que tiene a Galicia y a otras nacionalidades ibéricas sometidas por la fuerza. A diferencia de los Estados -enfatiza este galleguista- el nacionalismo es contrario a cualquier actitud imperialista o colonialista, siendo su único propósito recuperar su libertad y sus fronteras naturales, “esos límites que forzas superiores á mera convención humana marcaron con rasgos imborrables”. Pero, además de su posición antiimperialista y anticolonialista, y como consecuencia de esos mismos principios, este nacionalismo es y se declara intrínsecamente pacifista, al carecer de ese afán expansionista de aumentar sus fronteras a costa de los demás territorios y comunidades humanas; y también federalista, al considerar que sólo el federalismo puede garantizar la existencia de estas naciones e integrarlas en una unidad superior que respete los hechos diferenciales.

En el contexto de esta breve evocación relativa al pensamiento galleguista de la Generación Nós no puede faltar una referencia a Alfonso Daniel Rodríguez Castelao (1886-1950), cuyo papel desempeñado en la historia de Galicia de la primera mitad del siglo XX ha sido determinante. Miembro de la Generación Nós, destacado colaborador artístico y literario de la revista homónima, Castelao representa todo un referente de la época y, junto con Rosalía de Castro, constituye uno de los símbolos permanentes de todo el galleguismo. Al igual que otros autores de aquella época, compagina el trabajo de dinamización cultural y artística con el pensamiento, el compromiso y la acción política. En su obra principal titulada *Sempre en Galiza*, considerada como la biblia del galleguismo, nos ofrece una serie de reflexiones y notas en las que aborda una serie de cuestiones relacionadas con el hecho nacionalista gallego, el encuadramiento de Galicia dentro del Estado español –esa suma de concretos-, la hermandad con Portugal, el modelo de organización política federal como la fórmula adecuada para posibilitar la preservación y el encaje del hecho nacional gallego en España, Europa y el planeta, etc.

Para Castelao (1971), Galicia reúne todos los elementos constitutivos exigibles a una nación. Dichos elementos, puestos siempre a prueba por la implacable acción asimilista del centralismo español, están ahí y son fácilmente reconocibles por propios y extraños. Tiene un idioma propio, hijo del latín, hermano del castellano y padre del portugués; tiene un territorio delimitado naturalmente, que fue una isla de piedra cuando España yacía en el fondo de los mares formativos; tiene problemas propios, peculiares y de extrema originalidad, por lo que siempre quedaron al margen de la comprensión de España (Castilla); tiene una cultura autóctona, manifestada en

el arte y la sabiduría popular. Galicia, en definitiva, es una nacionalidad hispana, tan respetable como Castilla, y todos sus atributos son igualmente dignos de respeto.

Esta nación tiene derecho a la existencia y a decidir sobre aquellos asuntos que le conciernen, y para eso es preciso que España se organice conforme a los principios federalistas, a fin de garantizar el respeto a las peculiaridades y derechos de cada nacionalidad y, al mismo tiempo, facilitar la solidaridad y las relaciones de fraternidad entre los pueblos hispanos, incluyendo a Portugal. Pero, el modelo federalista, según Castelao, no sólo hará posible resolver el problema de las nacionalidades y regiones de España, sino que posibilitará también la unificación de Europa y el Planeta sobre la base del respeto y la preservación de esas unidades naturales o concretos (las naciones) que integran y forman parte esencial de la humanidad.

Formando parte de la Generación Nós, otros galleguistas han aportado también sus reflexiones y propuestas en relación a estas mismas cuestiones. Es el caso, por ejemplo, de Ramón Sánchez, el cual desde las páginas de *A Nosa Terra* insiste en la necesidad de un modelo federal capaz de encajar el hecho nacional en el conjunto del planeta, preservando y asociando a las naciones en base a los principios del respeto mutuo, la paz, la solidaridad internacional y la renuncia a cualquier propósito expansionista o imperialista. En este sentido, considera que el problema no se resuelve eliminando a las naciones, sino agrupándolas pacíficamente en asociaciones “cada vez más extensas, ate que cheguen a identificarse no mundo enteiro pola súa colaboración razonada e consciente”⁽⁵⁾. Otros, como Plácido Castro, van a contribuir a relacionar a Galicia con Europa y el mundo a través de lo que pudíeramos denominar la práctica de la acción exterior y la paradiplomacia, representando en este caso, y por primera vez, a Galicia en el IX Congreso de las Nacionalidades Europeas celebrado en Berna (Suiza) en septiembre de 1933; un hecho que ha de relacionarse con la aspiración del galleguismo de formar parte de la Sociedad de Naciones, tal como se acordó en la Asamblea de Lugo (Ríos, 2020).

4. La Generación Nós y los principios programáticos del Partido Galeguista

Como señala Fernández del Riego (1983), muchas de estas ideas suscitadas por los miembros de la Generación Nós van a ser aprovechadas y recogidas posteriormente para conformar el ideario y el programa político del galleguismo en el momento en que éste decide constituirse en partido político, como consecuencia de la implantación de la II República española. El galleguismo entiende que ha llegado la hora de recuperar aquella dimensión política que, como ya se indicó, fue descartada unos años antes para dar prioridad a la línea cultural defendida mayoritariamente por la agrupación orensana. Sin más dilaciones, todas las fuerzas galleguistas acuerdan reunirse en Pontevedra los días 5 y 6 de diciembre de 1931 con el fin de aglutinar a toda aquella gran familia en torno a una formación política: el Partido Galeguista (PG).

En esta asamblea fundacional están representados 32 grupos y organizaciones en las que confluyen distintas sensibilidades y corrientes doctrinales galleguistas: conservadores (Risco, Otero Pedrayo, Filgueira Valverde), izquierdas (Castelao, Bóveda, Suárez Picallo), independentistas (Álvaro das Casas), apartidistas e independientes (Álvaro Cunqueiro, López Cuevillas), etc. (Castro, 1985). Estas disparidades existentes en el partido en el momento de su fundación se

(5) *A Nosa Terra*, núm. 39 (10.12.1917).

mantendrán a lo largo de toda su trayectoria, condicionando siempre sus definiciones ideológicas, programáticas y estratégicas, envueltas muchas veces en ambigüedades y falta de concreción. Se prefería la indefinición a la división o escisión de la formación política, puesto que la unidad constituía no sólo el gran objetivo y la gran esperanza del galleguismo sino también su principal baza y fortaleza de cara a la contienda electoral. En cierta manera, este ideario político claramente equidistante entre derechas e izquierdas, centralistas e independentistas acercan al PG a una coalición de vocación centrista, en la que se posibilita una convivencia entre personas con diferentes puntos de vista pero unidas, al fin y al cabo, por ese denominador común llamado galleguismo en todas sus formas de expresión. Esa indefinición y sincretismo facilitaría, por otra parte, que el PG cumpliese con uno de sus objetivos más deseados, esto es, convertirse en un instrumento integrador y vertebrador de un país diverso y de contrastes, de esa Galicia marinera y campesina, urbana y rural, interior y costera, industrial y agraria, culta y analfabeta, arcaica y moderna, conservadora y progresista.

Este pluralismo ideológico y existencial va a quedar reflejado en el programa aprobado en la asamblea fundacional de Pontevedra, en el que además de incorporar las grandes líneas trazadas por las Irmandades da Fala y, claro está, todo el legado de la Generación Nós, se introducen nuevos elementos como consecuencia de la recién estrenada legalidad republicana. Su contenido obedece, a grandes rasgos, a un planteamiento nacionalista y a la vez posibilista, tratando de armonizar el discurso teórico-doctrinal del nacionalismo gallego con el marco político-constitucional definido en la Constitución republicana de 1931. El PG, nacido según Castelao (1971) para velar por los intereses espirituales y materiales de Galicia dentro de la nueva legalidad, establece la siguiente declaración de principios: I. Galicia, unidad cultural: afirmación de las características de la personalidad gallega (lengua, arte, espíritu). II. Galicia, pueblo autónomo: autodeterminación política de Galicia dentro de la forma de gobierno republicana. III. Galicia, comunidad cooperativa: la tierra para el trabajo, el trabajo para la tierra. IV. Galicia, célula de universalidad: antiimperialismo, federalismo internacional, pacifismo.

Por tratarse del tema central de esta exposición, vamos a ocuparnos de este último principio programático en el que se recogen, precisamente, algunas de las aportaciones más características de los integrantes de la Generación Nós (Viqueira, Villar Ponte, Risco, Castelao, etc.). Para la formación galleguista, tanto la reivindicación de la personalidad de Galicia como la defensa de su autodeterminación política o la potenciación de su economía y desarrollo, “serían angueiras estériles i egoístas senón foran inspiradas polo degoiro de armonizar na cultura universal o rexurdimento da nosa cultura, de integrar na comunidade dos pobos a liberdade do noso pobo, de que Galicia existindo, vivindo a súa vida, se capacite pra ser un novo órgano da humanidade”⁽⁶⁾. A través de esta declaración programática, el PG muestra una concepción abierta y universalista, capaz de conciliar lo particular con lo universal, la autonomía y la autodeterminación política con la apertura y la mundialización de la misma.

En lugar de encerrarse en un estrecho, excluyente y egoísta nacionalismo, el PG reconoce que la opción nacionalista solo tiene sentido y encuentra su plenitud abriendose a una superior integración humana de ámbito global y planetario, en la que las fronteras se vayan eliminando

(6) Programa de acción pra os Grupos Galeguistas. Aprobado na II Asamblea do Partido Galeguista, 1933.

y en la que cada pueblo, aportando su propia y diferenciada entidad, contribuya a la plenitud y apoteosis colectiva del planeta: “O Partido Galeguista pretende, pois, que Galicia, cumprindo os seus destinos históricos, encha o imperativo que representa a súa vinculación a unha superioridade humán, que intente asegurar, guindando cas fronteiras, a paz dos pobos e o benestar dos homes”⁽⁷⁾. A la tarea galleguizadora, el PG une ahora esa dimensión universalista o cosmopolita (a pesar de las reservas mostradas por Risco respecto de esta opción⁽⁸⁾), consistente en difundir en el exterior su cultura e introduciendo, a su vez, en Galicia los avances de la cultura global y ecuménica, “dotando ás nosas masas populares de fondo senso de irmandade universal, de colaboración coas alleas, de sinceiro pacifismo, rechazando toda loita que destruía a unidade humán ou desvalorice a misión do home sobre a terra”⁽⁹⁾.

En relación a esta declaración programática de contenido universalista o mundialista, Xulio Ríos (1992: 37) considera que sería un grave error pensar que estos galleguistas eran portadores de una visión localista, cerrada o provinciana; por el contrario, la defensa del ideario nacionalista gallego incorporaba una cultura y una mentalidad claramente universalista: “O nacionalismo viña representar neste senso o vínculo capaz de integrar a Galicia no mundo, sen por ello renunciar á súa propia e xenuina identidade”. Para Ríos (2019), el galleguismo tuvo siempre muy claro que la reivindicación del principio mundialista o universalista era el complemento indispensable del nacionalismo, al aportar esa idea de respeto y reconocimiento hacia las otras culturas y pueblos del planeta y de exaltación permanente del valor de la convivencia y entendimiento entre todos ellos.

Unido a este principio universalista, y como una consecuencia del mismo, el PG se declara decididamente pacifista y antiimperialista. Considera que el imperialismo, tanto el que hace referencia al expansionismo agresivo de las grandes potencias como el que se produce a escala del Estado español, constituye un gran obstáculo para el logro de la paz y la solidaridad entre todos los pueblos de la Tierra; una paz y una solidaridad que sólo serán definitivas cuando, de verdad, se respeten los derechos de las nacionalidades, entre las que se encuentra Galicia. Y a partir de este supuesto, “o imperialismo morrerá pola vinculación autónoma dos pobos nunha unidade superior que coordine intereses diferentes dentro de una organización supraestatal”⁽¹⁰⁾.

Resulta revelador y significativo, a este respecto, el hecho de que las propias Mocedades Galeguistas, en cuanto organización juvenil del PG, muestran una especial sensibilidad hacia estos mismos valores y principios programáticos, declarándose oficialmente pacifistas y antiimperialistas y destacando, asimismo, la idea de que ambos valores son inseparables (Rojo Salgado, 1987). Para las juventudes galleguistas, la paz y la solidaridad entre los pueblos sólo será definitiva cuando se respeten los derechos de las nacionalidades, y muy particularmente ese derecho fundamental a la libertad y al autogobierno: “A nosa patria é a da paz. A nós non nos importa a anexión de terras alleas. Sabemos que todas aquellas terras constituidas en colonias con respecto

(7) Ibidem.

(8) Sabemos que el autor orensano, en su libro *Mitteleuropa* (1934: 381), manifiesta cierto recelo hacia el ideario cosmopolita, universalista o mundialista por considerarlo “outro aspeito do sono babélico (...) constantemente resucitado en precura do dominio imperial sobre o planeta (...), disfraz do imperialismo euroamericano que desexa que toda a terra sexa colonia súa”.

(9) Ibidem.

(10) Ibidem.

a unha metrópoli terminarían conquerindo o que nun día perderon: a liberdade. E sabemos, ademáis, dacordo cos nosos principios pacifistas, que ninguna nazón ten dereito á hexemonía sobre doutras terras alleas a ela”⁽¹¹⁾.

5. La Generación Nós y el nuevo paradigma de las Relaciones Internacionales

De todas estas ideas y propuestas programáticas cabe deducir que una de las principales amenazas con las que han de enfrentarse las comunidades nacionales en relación a su reconocimiento y viabilidad proceden de los propios Estados, precisamente por ese afán permanente e irrefrenable de expansión, conquista, asimilación y homogeneización de las entidades nacionales. Los Estados, en cuanto entidades soberanas, en cuanto construcciones históricas con unas lógicas de expansión, dominación y violencia, actuarán siempre como auténticos depredadores tanto en el escenario nacional como en el internacional a fin de salvaguardar de manera eficaz sus intereses, soberanía o integridad territorial. En un escenario así, en un mundo convertido en una peligrosa jungla, el interés general de la humanidad y los bienes públicos mundiales (entre ellos las naciones) quedan supeditados a las decenas de “razones de Estado” existentes en el planeta.

Frente a este escenario y entorno, en el que la característica fundamental de la política consiste en la permanente lucha por el poder, la dominación y la anarquía internacional, el galleguismo de la Generación Nós rescata y propone el concepto de “lo universal”, y reafirma la capacidad del ser humano para imaginar concepciones alternativas relacionadas con las formas de organizar las comunidades humanas que estén liberadas de las limitaciones que impone el Estado-nación y sus correspondientes lógicas de conquista, violencia, división, enfrentamiento y exclusión. Es así cómo se podrá transformar y modelar el orden social, económico y político del planeta de acuerdo con los postulados universalistas y con la defensa del interés general de la humanidad, que incluye la defensa de esas realidades naturales llamadas naciones. El modelo de orden internacional establecido tras la paz de Westfalia (1648), caracterizado por la idea de un mundo compuesto y dividido por Estados soberanos, delimitados por unas fronteras fijas e impermeables, que no reconocen ninguna otra realidad, autoridad o regulación, no se corresponde con los intereses comunes de la humanidad y resulta cada vez más anacrónico y disfuncional al impedir avanzar en la dirección correcta.

Cuando los galleguistas de la Generación Nós insisten en la solución federal para aplicar tanto en el escenario español como europeo y mundial están defendiendo la idea de que ni el mundialismo ni el cosmopolitismo ni la opción a favor de una integración política mundial están en modo alguno ligados a un universalismo de semejanza, de homogeneidad, de exclusión o asimilación, sino que, por el contrario, son totalmente compatibles con un “universalismo sensible al contexto” (McCarty, 1997), abierto y comprensivo con esa realidad mundial tan plural, multiforme y diversa. Un universalismo que es capaz, a la vez, de superar la visión de las culturas como valores y ámbitos cerrados, autosuficientes, inamovibles e inconmensurables, y de hacer compatible un orden legal y un derecho cosmopolita con los discursos jurídicos interculturales y con la existencia de normas específicas para los contextos y situaciones particulares (Benhabib, 2006).

(11) *A Nosa Terra*, núm. 347 (08.09.1936).

Un universalismo o cosmopolitismo que no debe suponer un dualismo, dicotomía o dilema entre lo nacional y lo internacional, lo local y lo global, lo interno y lo externo, lo particular y lo universal, la semejanza y la diferencia, la emoción y la razón; o entre la comunidad identitaria de pertenencia más próxima (el otro concreto, la nación) y la comunidad mundial (el otro generalizado). Un universalismo que nos obliga a relativizar el valor de la pertenencia a sociedades particulares, a poner límites al patriotismo cerrado y provinciano (Nussbaum, 2013) y, en consecuencia, a considerar ampliado el ámbito de las lealtades, las solidaridades, las obligaciones morales y la justicia. Un universalismo en el que vienen a confluir las posiciones de quienes, tras reconocer que los habitantes del planeta, por encima de todo, son miembros de la misma especie, y tras constatar además la interdependencia entre las sociedades y la existencia de intereses cruzados y compartidos que desafían las nociones convencionales de pertenencia e identidad, buscan una alternativa razonable al nacionalismo y al identitarismo etnocéntrico, cerrado, locista, aislacionista y excluyente.

Todas las identidades son importantes y también compatibles y, en ese sentido, tanto la identidad como el sentido de pertenencia a la comunidad global (universalismo, cosmopolitismo) no deben suponer ningún impedimento para el ejercicio de esas otras identidades o lealtades tanto locales como nacionales. Para este galleguismo de la Generación Nós, todo será más fácil si somos capaces de implantar una cultura y una praxis federal, tanto a escala global como local, que nos permita, en primer lugar, relativizar y no atribuirle un valor absoluto a ninguna de esas categorías inherentes tanto al hecho nacional-identitario como al hecho global-cosmopolita; y, en segundo lugar, preservar y armonizar con el conjunto del planeta a los grupos etnoculturales y demás hechos diferenciales, nacionales e identitarios existentes. Esta cultura y praxis federal, basada en el reconocimiento de esa pluripertenencia y multiidentidad del ser humano, hará posible lo que Wolton (2009) denomina la cohabitación de la diversidad a lo largo y ancho de la Tierra. Morin y Kern (2005) sugieren, en este sentido, trabajar en favor de una comunicación viviente y permanente entre las singularidades culturales, étnicas y nacionales y el universo concreto de una Patria Tierra para todos. Y esto es lo que en su día pensaron y propusieron, precisamente, los galleguistas de la Generación Nós.

A modo de recapitulación y síntesis en relación a esta importante y singular aportación del pensamiento político de la Generación Nós, podemos afirmar que todos estos planteamientos, a pesar de sus inconcreciones y contradicciones existentes en algunos casos, fueron enormemente audaces e innovadores. Contrarios al orden (o desorden) establecido, desafiando el relato y la estructura de racionalidad dominantes en la época, enfrentándose a la sabiduría política convencional y a los postulados y teorías de un realismo de las Relaciones Internacionales sustentado en una visión estatocéntrica, conflictiva, competitiva y pesimista de la sociedad mundial, los miembros de la Generación Nós fueron capaces de aportar una nueva visión de la organización política del planeta basada en el pacifismo, el antiimperialismo, el antimilitarismo, el anticolonialismo, el universalismo, el mundialismo, el cosmopolitismo y el federalismo. Un modelo de organización política mundial en el que se aprecian claras similitudes y concordancias con las teorías liberal/neoliberal e institucionalista de las Relaciones Internacionales (calificadas despectivamente por los realistas de idealistas y utópicas), partidarias de un régimen o modelo internacional de cooperación/asociación que permita coordi-

nar a los distintos actores intervenientes en ese escenario mundial a fin de lograr la ansiada gobernanza global.

Considerando que el sistema internacional vigente en modo alguno constituye una realidad natural e inalterable, sino que es algo contingente e histórico que refleja las azarosas relaciones de poder registradas a lo largo de los siglos en el escenario geopolítico mundial; considerando, además, que el gran enemigo común de la humanidad no es otro más que esa acumulación de problemas a los que nos enfrentamos como especie, y cuya solución efectiva pasa por fomentar la reconciliación, la cooperación y la integración entre todos los pueblos y territorios de la Tierra; poniendo el énfasis en tantas y tan sustanciales similitudes, intereses y riesgos compartidos, este galleguismo supo esbozar un nuevo modelo y paradigma de las Relaciones Internacionales alternativo al estado de anarquía, división, enfrentamiento y destrucción que caracterizaba a la sociedad internacional de aquella época, y del que las dos Grandes Guerras Mundiales fueron la más cruel, bochornosa y devastadora prueba.

6. La Generación Nós, la teoría federal y el encaje de Galicia como nación en el mundo

Como ya se apuntó, una de las ideas fuerza del pensamiento político de la Generación Nós, y que se inscribe dentro de ese nuevo paradigma de las Relaciones Internacionales, es la que hace referencia al federalismo, entendido como un modelo de organización política y social de las sociedades que permite compatibilizar la unidad y la diversidad, lo local y lo universal, la identidad más próxima y cercana con esa otra identidad global común al conjunto de la humanidad; que permite, en definitiva, armonizar y compatibilizar lo gallego con lo español, lo europeo y lo mundial. Castelao (1971: 460) describe y resume de manera magistral ese escenario de una futura organización política multinivel del planeta basada en la aplicación de la teoría federal, y en la que Galicia en cuanto nación tendría ese encaje deseado: a) Autonomía integral de Galicia para federarse con los demás pueblos de España; b) República Federal Española para confederarse con Portugal; c) Confederación Ibérica para ingresar en la Unión Europea; d) Estados Unidos de Europa para constituir la Unión Mundial.

Para los integrantes de la Generación Nós, la única solución y herramienta política e institucional que podemos utilizar para superar esa situación de anarquía internacional, ese estado permanente de inseguridad, miedo y violencia, de “guerra de todos contra todos” donde rige el principio hobbesiano del homo homini lupus, pasa por la organización federal de los territorios y las comunidades humanas; es decir, un gobierno de las sociedades fundamentado no en un concepto obsoleto de soberanía absoluta e indivisible a lo Jean Bodin, sino en una concepción política alternativa y distinta, la de la soberanía compartida a lo Johanes Althusius, tal como dicta y aconseja la teoría y metódica federal. Conforme a esta concepción política, una diversidad de colectividades parcialmente autónomas y soberanas podrán cooperar dentro de una forma de organización política de múltiples niveles, y sobre la base del reconocimiento, el respeto, la participación, la negociación, el consentimiento y la cooperación entre todas las partes integrantes de la unidad federal.

El federalismo constituye un paradigma de organización política y social, una idea fuerza que responde a la exigencia de organizar una sociedad donde se da, a la vez, una realidad plural

y diversa junto con una exigencia y aspiración hacia la unidad; la federación une y ensambla, sin destruir, a las entidades que se asocian, a las cuales preserva, potencia y enriquece a través de las relaciones mutuas y la consecución de objetivos comunes. El conocimiento y las intuiciones que esta generación de ilustrados galleguistas tiene acerca de la realidad federal les permite entender que la polity federal hace posible un modelo de organización política de las sociedades y de los territorios capaz de compatibilizar las distintas identidades locales y nacionales con las exigencias de la interdependencia, la interconectividad, el universalismo y el mundialismo. Un modelo de organización plural y multinivel, una división mundial de poderes que nos permite identificar los diversos ámbitos de deliberación, acción y responsabilidad y que nos ayuda a definir qué es lo que corresponde a cada nivel o esfera de gobierno en ese entramado político-institucional del conjunto de la Tierra (Leinen y Bummel, 2018).

A lo largo de toda su historia, el federalismo ha demostrado una gran capacidad y destreza para garantizar un buen gobierno, esto es, una adecuada distribución del poder político inspirada en los principios de justicia, libertad y democracia. El federalismo se define y asocia generalmente con la idea de reparto y distribución del poder, lo que demuestra, a su vez, una concepción de la justicia según la cual la distribución del poder es siempre necesaria y deseable porque en ello está en juego el derecho a la libertad y a la participación de los ciudadanos y los territorios en el gobierno, en la cosa pública. Todo gobierno tiene que estar fundado sobre el valor de la libertad, y ello lo hace posible el federalismo; por una parte, limitando, dividiendo y distribuyendo el poder y, por otra parte, reconociendo a las comunidades federadas el derecho a la existencia, al autogobierno y a la participación en el gobierno federal.

Los galleguistas de la Generación Nós son conscientes de que el federalismo tiene capacidad para integrar a las minorías, salvaguardando sus identidades diferenciadas, y para encajar y articular la complejidad, oponiéndose a la uniformidad o a la simplificación y reduccionismo totalitario; para crear espacios de libertad, de democracia y de pluralismo, garantizando la multiplicidad de ideas, culturas, identidades, formaciones políticas y sociales, y todo ello en el contexto de un tejido social complejo, plural y diversificado. Su modelo de construcción social es ascendente, de abajo arriba, partiendo siempre de las unidades inferiores, básicas y naturales, evitando todo tipo de imposición o tutela desde arriba. Además, las relaciones entre los diferentes niveles y partes integrantes del sistema federal han de basarse en el reconocimiento, el respeto, la negociación, el consenso, la acción comunicativa, la cooperación y el acuerdo, y nunca en la imposición, la exclusión, la confrontación o la violencia.

La teoría y la praxis federal, sobre la que los teóricos de la Generación Nós proponen diseñar y construir esa futura organización política de la Tierra en la que Galicia tuviese su encuadre y ensamblaje adecuado, puede facilitar también que las objeciones formuladas por el comunitarismo, el identitarismo y el nacionalismo encuentren la respuesta adecuada; y ello es así porque el federalismo hace posible compatibilizar la unidad (no la uniformidad) y los principios éticos universales con el pluralismo, la diversidad y los rasgos culturales e identitarios particulares existentes a lo largo y ancho del planeta. “Unidad en la diversidad” es, justamente, la divisa y el principio básico de organización de toda realidad y construcción federal. Contrario a cualquier visión o planteamiento dualista o maniqueo, y lejos de reducir la realidad a uno solo de sus elementos constitutivos, el federalismo propone una dialéctica agregativa, de integración y

de complementariedad; sin atribuir a ninguna de ellas un valor absoluto, garantiza a las colectividades de toda naturaleza y de toda dimensión el máximo de libertad y autonomía compatible con la unidad y la solidaridad del conjunto, y les hace participar orgánicamente en la determinación y gestión del interés general.

La noción de federalismo está impregnada, por consiguiente, de un claro pluralismo psicológico y sociológico, lo que le permite reconocer que en todas las sociedades existen grupos humanos nacidos de múltiples solidaridades naturales y voluntarias. La persona está situada en la encrucijada de estos grupos, en el centro de esta red de pertenencias e identidades; y este hecho tiene que ser reconocido, respetado y potenciado, ya que en caso contrario se estaría atentando contra ese pluralismo que nos enriquece tanto a nivel individual como grupal. La doctrina y la metódica federal proporcionan esas fórmulas y procedimientos adecuados para garantizar esa pluripertenencia y multiidentidad del ser humano, y para compatibilizar esa pluralidad de lealtades tanto cívicas como políticas, culturales o religiosas que emanan de nuestra condición social y de nuestra condición de seres libres y pensantes (Rojo Salgado, 2000).

Cuando los galleguistas de la Generación Nós insisten en la solución federal para aplicar tanto en el escenario español como europeo y mundial, son conscientes de que tanto la doctrina como la metódica federal proporcionan los procedimientos adecuados para garantizar esa pluripertenencia y multiidentidad del ser humano, y para compatibilizar esa pluralidad de pertenencias y lealtades entre su condición de gallegos, españoles, europeos y ciudadanos del mundo. Y cuando Castelao proclama como principios programáticos del Partido Galeguista la autonomía integral de Galicia para federarse con los demás pueblos de España, la República Federal Española para confederarse con Portugal, la Confederación Ibérica para ingresar en la Unión Europea y, finalmente, los Estados Unidos de Europa para constituir la Unión Mundial, ¿acaso no está proponiendo un nuevo paradigma de relaciones “inter-nacionales” y un nuevo modelo de organización política del planeta fundamentado en el ideario universalista, pacifista y federal? ¿Acaso no está proponiendo un modelo de organización política global, consistente en un conjunto integrado de unidades políticas parcialmente autónomas o soberanas, un sistema de gobierno multinivel del conjunto del planeta, donde interactúan de manera escalonada y subsidiaria los distintos niveles de poder, desde el local hasta el global, pasando por las escalas intermedias?

Nada más acorde con la naturaleza, necesidades y aspiraciones de las personas y de las sociedades que la doctrina y el ideario federalista; y por ese mismo motivo no resulta fácil justificar el rechazo y los recelos que a veces provoca dicho ideario. Ello nos hace pensar que sólo los prejuicios, la ignorancia y una memoria histórica un tanto distorsionada pueden explicar esta actitud, que tanto perjudica y dificulta muchas veces alcanzar arreglos constitucionales beneficiosos para la estabilidad, la convivencia y el progreso de las sociedades. Contra eso sólo queda aportar conocimiento, información y acción comunicativa sosegada y perseverante. Y contra eso también resulta alentador comprobar cómo una generación de intelectuales gallegos del primer tercio del siglo pasado supo aportar reflexión, conocimiento, visión de futuro y propuesta para contribuir, así, a solventar los problemas de convivencia entre las sociedades humanas. Un hecho del que debemos sentirnos orgullosos y, por eso mismo, recuperarlo del olvido.

Bibliografía

- BARREIRO FERNÁNDEZ, X. R. (1981): *Historia de Galicia. IV Edade contemporánea*, Vigo: Galaxia.
- BENHABIB, S. (2006): *Another Cosmopolitanism*, Oxford University Press, Oxford-Nueva York.
- CASTRO, X. (1985): *O galeguismo na encrucillada republicana*, Ourense: Publicacións da Diputación Provincial de Ourense.
- FERNÁNDEZ DEL RIEGO, F. (1983): *Pensamento galeguista do século XIX XX*, Vigo: Edicións Xerais.
- KYMLICKA, W. (2005): “Federalism, Nationalism and Multiculturalism”, en Karmis, D. y Norman, W. (eds.), *Theories of Federalism*, Palgrave Macmillan, Nueva York, pp. 269-292.
- LEINEN, J. y BUMMEL, A. (2018): *A World Parliament: Governance and Democracy in the 21st Century, Democracy Without Borders*, Berlín.
- LUGRÍS, R. (1963): *Vicente Risco na cultura galega*, Vigo: Galaxia.
- McCARTY, T. (1997): “Unidad en la diferencia. Reflexiones sobre el derecho cosmopolita”, *Isegoría*, núm. 16, pp. 37-60.
- MORIN, E. y KERN, A. (2005): *Tierra-patria*, Editorial Kairós, Barcelona.
- NUSSBAUM, M. (2013): *Los límites del patriotismo*, Paidós, Barcelona.
- PÉREZ FERNÁNDEZ-SANJULIÁN, C. (2020): <http://consellodacultura.gal/noticia.php?id=1345>
- RÍOS, X. (1992): *Galicia e a Sociedade das Nacións*, Vigo: Galaxia.
- RÍOS, X. (2019): “Galeguismo e europeísmo: cando Europa é aquí”, en López Mira, A. X. y Varela Álvarez, E. J. (coords.), *Argimiro Rojo Salgado, o Home Smiling Through*, Servicio de Publicacións da Universidade de Vigo, pp. 369-379.
- RISCO, V. (1920/1966): *Teoría do Nazonalismo Galego*, Buenos Aires: Edición Homaxe Cincuentenario da fundación das Irmandades da Fala.
- RISCO, V. (1930/1976): *O problema político de Galiza*, Vigo: Editorial Sept.
- RISCO, V. (1934): *Mitteleuropa*, Santiago de Compostela: Editorial Nós.
- RODRIGUEZ CASTELAO, A. (1971): *Sempre en Galiza*, Centro Gallego de Buenos Aires: Ediciones Galicia.
- ROJO SALGADO, A. (1987): *As Mocedades Galeguistas*, Vigo: Galaxia.
- ROJO SALGADO, A. (1989): *O galeguismo a través dos seus Textos e Documentos políticos*, Santiago de Compostela: Coordenadas.
- ROJO SALGADO, A. (2000): “Globalización, integración mundial y federalismo”, *Revista de Estudios Políticos*, núm. 109, pp. 30-72.
- SMITH, A. D. (1976): *Las teorías del nacionalismo*, Barcelona: Península.
- VEIGA DE CAMPO, L. (1969): *Xohán Vicente Viqueira. Vida, persoalidade, pensamento*, Buenos Aires: Artes Gráficas Cadop.
- VILLAR PONTE, A. (1971): *Pensamento e semementeira*, Centro Gallego de Buenos Aires: Ediciones Galicia.
- VILLAR PONTE, R. (1921): *Doctrina Nazonalista*, O Ferrol: Imprenta Correo Galego.
- VIQUEIRA, X. V. (1930/1974): *Ensaios e poesías*, Vigo: Galaxia.
- WOLTON, D. (2009): *Salvemos la comunicación: aldea global y cultura. Una defensa de los ideales democráticos y la cohabitación mundial*, Madrid: Gedisa.

Ollando fóra

Justo Beramendi

Universidade de Santiago de Compostela

RESUMO: Análise das relacións “exteriores” do primeiro nacionalismo galego (1916-1936), que foron de dous tipos: as influencias ideolóxicas e as alianzas políticas. As primeiras, moi numerosas e heteroxéneas, non tiveron en cambio moito peso nunhas ideoloxías galeguistas de evolución moi autocentradha a partir da súa previa formulación rexionalista. Nas segundas, cómpre diferenciar entre a etapa 1916-1923, na que predominan as alianzas co nacionalismo catalán e en menor medida co vasco, e o período republicano (1931-1936) no que, pese ao pacto de Galeuzca e ao achegamento á Sociedade das Nacións, as de consecuencias políticas máis importantes foron as alianzas de 1935-1936 coas esquerdas españolas dentro da Frente Popular.

Palabras clave: nacionalismo galego, relacións ideolóxicas, alianzas políticas, Segunda República, Galeuzca, Frente Popular, Sociedade de Nacións.

RESUMEN: Análisis de las relaciones “exteriores” del primer nacionalismo gallego (1916-1936), que fueron de dos tipos: influencias ideológicas y alianzas políticas. Las primeras, muy numerosas y heterogéneas, no tuvieron en cambio mucho peso en unas ideologías galleguistas de evolución muy autocentrada a partir de su previa formulación regionalista. En las segundas conviene distinguir la etapa 1916-1923, en la que predominan las alianzas con el nacionalismo catalán y en menor medida con el vasco, y el período republicano (1931-1936) en el que, pese al pacto de Galeuzca y el acercamiento a la Sociedad de Naciones, las de consecuencias políticas más importantes fueron las alianzas de 1935-1936 con las izquierdas españolas dentro del Frente Popular.

Palabras clave: Nacionalismo gallego, relaciones ideológicas, alianzas políticas, Segunda República, Galeuzca, Frente Popular, Sociedad de Naciones

ABSTRACT: Analysis of then two kinds of “foreign” relations in the early Galician nationalism (1916-1936): the ideological influences and the political alliances. The first ones, which were very numerous and heterogeneous, did not carry weight on the ideologies of Galicia nationalism, which developed self-centering from the former Galician regionalism. With regard to the second ones, during the years 1916-1923 prevail the alliances with the Catalan and the Basque nationalisms. On the other hand, during the II Republic (1931-1936), in spite of Galeuzca and the rapprochement to the League of Nations, the most important alliances were agreed to Spanish left wing parties in 1935-1936 inside the Popular Front.

Keywords: Galician nationalism, ideological relations, political alliances, II Republic, Popular Front, League of Nations.

O obxecto destas páxinas son as relacións “exteriores” do primeiro nacionalismo galego (1916-1936) dentro do ámbito da política. Relacións que poden ser de dúas clases: as ideolóxicas, isto é, as influencias de ideoloxías e ideólogos alleos ou do exemplo doutros nacionalismos análogos que inciden na conformación do seu discurso, dos seus programas e das súas actitudes; e as propiamente político-organizativas, das que excluiremos as dúas experiencias principais (a Triple Alianza de 1923 e Galeuzca dende 1933) por seren tratadas noutro artigo. Por outra parte consideraremos doux ámbitos “exteriores” diferentes en razón da moi desigual importancia das relacións posibles: o Estado español, por un lado, e o resto dos países polo outro, que na práctica se reducen aos europeos.

1. As relacións ideolóxicas

Son moito más numerosas que nas etapas anteriores do galeguismo político, o que non produce necesariamente unha influencia efectiva maior. Pero sobre todo son moi diversas, e por dúas causas. A primeira causa é a heteroxeneidade ideolóxica en orixe do grupo de líderes que fundan o nacionalismo, heteroxeneidade que é consecuencia tanto da propia herdanza do rexionalismo galego precursor como das circunstancias políticas do momento no que ten lugar esa fundación. De feito, case todos os ideólogos maiores da primeira etapa das Irmandades da Fala, para selo, tiveron que experimentar antes unha conversión quasi paulina ao galeguismo dende outras ideoloxías máis ou menos afastadas pero todas de referente nacional español: Antón Villar Ponte, dende o republicanismo federal; Lois Peña Novo, dende o agrarismo socialcatólico; Antón Losada Diéguez, dende o tradicionalismo filocarlista; Vicente Risco, dende o irracionalismo filosófico e querencias esotéricas varias; Castelao dende o conservadurismo maurista, etc. E para complicar máis o cadro, mentres algúns conserva sempre a súa ideoloxía básica de partida e só cambia de nación como Losada Diéguez, outros evolúen moito despois neste aspecto. Uns, como Peña Novo e Castelao, cara a esquerda; outros, como Risco, cara a de-reita. En todo caso, haberá que agardar á xeración seguinte, a dos Bóveda, Fernández del Riego, Carballo Calero, Filgueira ou Tobío, para termos os primeiros *nativos* nacionalistas.

A segunda causa, consecuencia da primeira, é que, baixo o teito común da asunción da idea de que Galicia é unha nación obxectiva e como tal un suxeito lexítimo de soberanía con dereito ao autogoberno e ao desenvolvemento da súa identidade nacional, este primeiro nacionalismo conserva unha gran diversidade ideolóxica durante toda a súa existencia, isto é, até a Guerra Civil e a posguerra. Repasemos, xa que logo, as consecuencias cara a fóra dessa diversidade.

Empecemos polas fontes non galegas nas que vai bebendo quen sen dúbida é o máis inquedo intelectualmente e o contribuínte maior á construción do ideosistema nacionalista, nomeadamente das partes deste que son nexo de unión entre mentalidades noutros aspectos contrapostas de abondo: Vicente Risco.⁽¹⁾ Como xa se describiu tantas veces⁽²⁾, o Risco xove inicia a súa andaina intelectual como adepto aos modernismos estéticos e literarios, ás teosofías

(1) Un estudo máis completo da evolución ideolóxica de Risco en Beramendi (2007: 469-500).

(2) Vid. Casares (1981:15-49), Bobillo (1981: 85-91) e Beramendi (1981: I, 114-130).

e filosofías orientais e a canto exotismo lle saíse ao paso. El mesmo (1933) dános a nómina das súas lecturas xuvenís. Entre os literatos, Baudelaire, Rimbaud, Ruskin, Poe, Péladan, Huysmans, D'Ors, Tagore, así como o ultranacionalista D'Annunzio, “uneco italiano qu'entraba na nosa preferenza”; e entre os filósofos, ante todo o irracionalista Nietzsche, o seu mestre maior de partida, e tamén “algúns místicos que nos descubría Maeterlinck, como Ruysbroeck o admirábel, Novalis, Emerson, Ernesto Hello”. En consonancia con esta selección está a que será unha actitude que ficará inalterable a través dos seus cambios ideolóxicos posteriores: a descalificación de toda a historia do pensamento occidental baseado na razón, dende os gregos ós nosos días. Por iso chama a Hegel “gran tautólogo e filosofastro” e por iso ataca aos ilustrados, especialmente Rousseau, a quen en 1930 fai responsable último da crise de valores e da conflictividade revolucionaria de Occidente (1934: 254). Na mesma liña refuta a Darwin (1934: 299), a H. G. Wells, aos franceses da *Revue de synthèse historique* ou aos da escola de Baden, Windelband e Rickert. En cambio, gaba a Bergson, Spengler, Fröbenius e Keyserling porque o seu pensamento está impregnado “d'irracionalismo, ou, en senso metafísico, de vitalismo”. De aquí tamén os seus eloxios ao romanticismo, que opón positivamente ao negativo clasicismo (1934: 102-103) e a súa identificación co saudosismo de Teixeira de Pascoaes.

A súa conversión ao nacionalismo galego en 1917 lévao a estudar a fondo os seus precursores, nomeadamente a Murguía, como non fará ningún dos seus compañeiros de xeración. A isto súmase a partir de 1921 o crecente peso que vai adquirindo no seu pensamento o catolicismo político, que acabará sendo o compoñente maior da súa *imago mundi*, áinda que nunca renunciará totalmente nin ao irracionalismo nin siquera ás querencias por teosofías e ocultismos. Como tampouco non renunciará a procurar na oferta europea os alicerces intelectuais máis acaídós á súa nova fe nacionalista e anti-esquerdistas, que atopa no que el chama “pensamento moderno” francés (Maurice Barrès, Gustave Le Bon, Leon Duguit, Charles Brun), no portugués António Sardinha ou mesmo no venerable e reaccionario Joseph de Maistre. E para a súa visión da historia e o seu concepto de nación bebe tamén en numerosas fontes externas afíns, amén das galegas: Spengler, que ven reforzar a influencia orixinaria de Nietzsche e a corroborar conclusións ás que Risco xa chegara pola súa conta; Herder, Savigny e a escola histórica alemana; Herbert Spencer e a súa teoría da evolución superorgánica; o determinismo xeográfico de Ratzel; o conde de Gobineau, etc. E por suposto rexeita as visións “mecánicas” ou “metafísicas” da historia, saco no que mete a Lucien Febvre, Durkheim, Vidal de la Blanche e *tutti quanti*. (Risco, 1928, 1930, 1934).

Non hai no nacionalismo galego de anteguerra, nin na dereita nin na esquerda, ningún outro ideólogo cun nivel de lecturas, e polo tanto de influencias externas tan diversas por aceptación ou por negación, comparable o de Risco.⁽³⁾ Pero isto non implica que os demás deixasen de ollar fóra, áinda que fose menos. Na banda dereita, salienta unha forte continuidade, non exenta de cambios modernizadores, co tradicionalismo socialcatólico da fase rexionalista. En consecuencia, a dereita nacionalista mantén a “concepcion católica do mundo” como núcleo central da súa ideoloxía de base e con esa guía procura apoiaturas intelectuais en España e en

(3) Con excepción de Johan Vicente Viqueira na esquerda, a quen a súa prematura morte en 1924 lle impidiu ter unha influencia duradeira sobre o conxunto do nacionalismo.

Europa.⁽⁴⁾ O caso máis claro neste sentido é o de Antón Losada Diéguez que só se aparta en contadas ocasións das fontes católicas tradicionais para citar a uns poucos franceses (Gustave Le Bon, Léon Duguit) e algúns catalán (Joan Maragall) e irlandés (Terence Mac Swiney).⁽⁵⁾ Un caso intermedio é o de Ramón Otero Pedrayo quen, ademais de compartir boa parte das súas lecturas con Risco e de amosar unha curiosidade universal por todas as novedades literarias do seu tempo, ten unha predilección específica por clásicos franceses do século XIX, como Chateaubriand ou Gobineau.

Pasemos á esquerda. Mentre vive, Johan Vicente Viqueira é unha sorte de contrapeso teórico de Risco. O seu idealismo filosófico rexeita a neoescolástica, “filosofía cadavérica”, e quere tamén superar “el positivismo (ya bien muerto)”, pero sen caer no irracionalismo que, segundo el, dá lugar a un “falso aristocratismo” e á “fantástica filosofía de la historia” dun Spengler ou dun Nietzsche, aos que critica con rigor (1930: 35, 41). Nesa procura dunha filosofía “que tiene que ser de hoy, no una imposible renovación de anacronismos”, os seus grandes mestres son Edmund Husserl e o seu idealismo fenomenolóxico-trascendental que entende a filosofía como ciencia, non dos feitos, senón das representacións psíquicas dos feitos; e Henri Bergson, “el más genial de los filósofos modernos”, que supera o positivismo concebendo a filosofía como intuición metódica. Esta exaltación do psíquico explica tamén a nómina dos seus mestres menores: Fechner, para quen a psicoloxía desembocaba nunha metafísica inductiva; W. James e a súa psicoloxía fisiolóxica; Georg Simmel e o seu subxectivismo relativista, antecedente tamén de Ortega y Gasset; Hermann Lotze, para quen a espiritualidade, en tanto ser esencial das cousas, era base de toda metafísica verdadeira; e Wilhelm Wundt e a súa psicoloxía dos pobos (1930: 41, 48-49). E xa no ámbito hispánico, Viqueira amósase en liña coas receitas krausistas para o progreso social e moi en particular coa obra de Franciso Giner de los Ríos.

Nos demáis dirixentes da banda esquerda daquel primeiro nacionalismo é unánime tanto a negación do irracionalismo risquián⁽⁶⁾ como a actitude respecto dos autores tradicionalistas que, no que atinxe á política e á historia, só son mencionados positivamente cando se trata de xustificar o concepto organicista de nación ou as bondades da descentralización. En cambio, abondan os eloxios e as referencias de apoio a moi variadas figuras do liberalismo dende clásicos como Tocqueville a políticos contemporáneos como Canalejas.⁽⁷⁾ Pero a nómina completa dos autores que citan demostra que beben en tres grupos maiores, nos que predominan os autores hispánicos:

» a) O republicanismo federalista. Fóra de citas illadas doutras figuras como Salmerón e Castelar a prol da autonomía, céñtranse en Pi i Margall que conserva intacta a influencia que xa se detectaba no rexionalismo finisecular.⁽⁸⁾ Por exemplo, Castelao (1961: 57, 141, 160, 202, 420), malia as súas críticas ao concepto liberal puro de nación que usa Pi,

(4) É certo que nalgúns sonan de cando en vez ecos do irracionalismo por influencia de Risco. Tal é o caso, por exemplo, dun Ramón Otero Pedrayo cando eloxia a análise de Nietzsche sobre a evolución da cultura grega, se apoia en Spengler para falar de “anhelo faístico” e para valorar o barroco, ou xulga negativamente o racionalismo europeo. En todo caso, as filosofías irracionalistas, incompatibles co recio neotomismo católico, son marxinas nesta tendencia, salvo en Risco.

(5) Vid. Os estudos introdutorios a Losada, 1985.

(6) Por exemplo, Castelao (1961: 247-248) rexeita a Spengler.

(7) Vid., por exemplo, Ramón Villar Ponte (1933: 90) e Lois Peña Novo (1921a: 9).

(8) Vid. Ramón Villar Ponte (1921:72-79; 1933:13, 21-26, 44, 55, 79, 91) e Luis Peña Novo (1928).

non atopa impedimento ideolóxico para gabalo arreo e mesmo para utilizalo como proba da viabilidade dunha hipotética alianza entre anarquistas e nacionalistas na defensa dos dereitos nacionais de Galicia.

- » b) O rexeneracionismo. Peña Novo coloca a Joaquín Costa xunto a Pi no cumio dos ideólogos españoles contemporáneos, cartéase con Julio Senador, unha das poucas sinaturas non galegas que aparece con certa asiduidade en *A Nosa Terra*, do lado da non menos significativa de Henri George. A influencia de J. Senador é patente tamén en Francisco Vázquez Enríquez (1919) e Castelao citao con aprobación (1961: 414). O recurso a Joaquín Costa non é privativo de Peña Novo. Aínda que o seu españolismo lle trae algunha crítica estritamente relativa a este punto, como a de Castelao (1961: 299), as súas ideas concitan máis adhesións que rexeitamento nos galeguistas que até reivindican para el un autonomismo máis que dubidoso, como fai R. Villar Ponte (1933: 98-102), pero a quen, en calquera caso, consideran máxima autoridade en materia de caciquismo e rexeneración (L. Peña Novo, 1921a: 36, 52).
- » c) Certos nacionalismos peninsulares e europeos. Por un lado está o exemplo político dos movementos nacionalistas, e neste sentido todos valen, especialmente o irlandés, nun momento en que as consecuencias da Gran Guerra crean nada menos que quince novos Estados-nación en Europa por desintegración dos imperios ruso, otomano e austro-húngaro. Porén, o catalanismo salienta sobre o resto como modelo político a emular, se cadra pola súa proximidade e modernidade e por conseguir coa Mancomunidade un mínimo de institucións propias das que, ademáis, destácase o seu carácter democrático.⁽⁹⁾ É moi significativa, en cambio, a escasez das mencións do exemplo vasco, o que contrasta coa actitude contraria dos católico-tradicionalistas a partir de 1931 e co euskarismo que sempre caracterizou a Losada Diéguez.

Por outro lado está o recurso teórico aos ideólogos doutros nacionalismos para a construcción da propia doctrina. Nisto, como xa acontecera nas fases anteriores, os autores extrapeñinsulares son maioría. Ignórarse por completo aos vascos, dos que non atopei nesta tendencia unha soa cita, e tampouco son moi frecuentes as referencias aos catalanistas. Peña Novo é un dos poucos que parece tomarse a molestia de ler a Prat de la Riba, ou alomenos de mencionalo positivamente, aínda que son moi claras as súas preferencias polo catalanismo republicano dun Gabriel Alomar (1921b; 1921a: 9). En conxunto, logo dunha breve fascinación por Francesc Cambó que axiña cambia a xenreira, os galeguistas demócratas desvían as súas simpatías cara a esquerda do catalanismo, o que dá lugar a unha presenza crecente de Antonio Rovira i Virgili e afíns nas páxinas de *A Nosa Terra*.

Alén os Pirineos, agás Renan, non hai mención dos autores franceses do século XIX que tanto influiran en Murguía. Verbo dos alemáns, só aceptan plenamente a Herder e en menor medida a Fichte, pero Savigny, a escola histórica e os seus epígonos están ausentes ou mesmo son, xa no período da República, refutados expresamente polas súas connotacións dereititas. En cambio, explicitase a afinidade cos que predican unha estructura política liberal para a nación

(9) L. Peña Novo (1921a: 21-29) reconoce que o seu modelo de Mancomunidade galega baséase no exemplo e na experiencia de Cataluña, que cambia só naquelo que coida necesario para adaptalo ás peculiaridades de Galicia. E ensalza a natureza democrática e o respecto ás minorías da institución catalana.

orgánica, especialmente os italiáns Mazzini e Mancini, como fan Peña Novo (1921b) e F. Fernández del Riego (1934; 1935). Tampouco anoxa a fórmula staliniana, que se cré propia de todo o materialismo histórico. É ben sabido que Castelao asume dende 1935 a definición de Stalin, “porque, a este respecto, é un autor libre de ofuscacións filosóficas” (1961: 39).

E isto enlaza con outro aspecto: as numerosas mencións positivas que fan os nacionaisdemocrátas das ideoloxías situadas á súa esquerda. Ora nos anos vinte, ora nos trinta, adoitan incluir na nómina de autoridades que axudan a probar as bondades do federalismo e do principio das nacionalidades a socialistas premarxistas como Proudhon, persoeiros da II Internacional (Jaurès, Bebel, Vandervelde) e socialistas españois que se pronuncian a prol de descentralizar o Estado (Fernando de los Ríos, Araquistain, Besteiro).⁽¹⁰⁾ Acollen tamén con simpatía o recoñecemento do dereito de autodeterminación pola III Internacional e a súa aplicación por Lenin, e poñen a estructura federal da URSS como exemplo de solución idónea dos conflictos inherentes aos Estados plurinacionais, e sen que en ningún momento interpreten todo isto, á maneira tradicionalista, como unha arteira artimaña do comunismo para instrumentar os nacionalismos no seu beneficio.

Con todo, e a modo de conclusión deste apartado, creo que o peso de todos estes intercambios ideolóxicos sobre o devir do galeguismo político destas décadas é soperdenteamente pequeno (Beramendi, 2007: 501-560). Á parte da publicación dun certo número de fragmentos de textos catalanistas en *A Nosa Terra* (non así en *Nós* que só admite de fóra textos portugueses), segue ausente nesta fase a verdadeira incorporación de elaboracións teóricas catalanas ou vascas ao ideosistema nacionalista galego. Realmente todos parecen seguir ao pé da letra o consello de Vicente Risco (1920):

non queremos pr' o nacionalismo galego unha ideoloxía traguida d'affora, senón feita por nós mesmos, sacada das arelas internas da y-alma do pobo galego. O noso nacionalismo, pra ser algo, ten que ser un galeguismo, e non un euskarismo ou un catalanismo traducidos á nosa fala. D'eses nosos irmaus da imensa Hespaña, queremol-o eixempro de rebeldía y-o acordo pr'a aución común, si é que compre, mais non as diretrices mentaes da nosa intención nacionalista.

E de certo, a ideoloxía nacionalista no seu conxunto aliméntase sobre todo da súa propia tradición, que evolúe seguindo unha dinámica moi autocentrada. E ademáis, agás no relativo á pura afirmación nacional, as influencias externas algo significativas chegan curiosamente de ideoloxías que se moven no ámbito do españolismo, e nomeadamente do tradicionalismo, o rexeneracionismo e o republicanismo.

2. As relacións políticas

Empecemos polo ámbito do Estado español. Até 1923 coa Triple Alianza as relacións propiamente políticas co nacionalismo vasco son prácticamente nulas, en correspondencia co

(10) Vid., entre outros, R. Blanco Torres (1922), quen invoca a Jaurès, Bebel e Vandervelde en apoio da súa tese da inevitabilidade biolóxica das nacións; R. Villar Ponte (1929; 1933: 90) faí o propio con Proudhon, Fernando de los Ríos e Oscar Pérez Solís; F. Fernández del Riego (1934) basea o seu federalismo en Proudhon; e A. R. Castelao (1961: 436-437) apoia a postura de Besteiro sobre o problema nacional en España.

que xa vimos coas ideolóxicas. Todo o contrario que co nacionalismo catalán, seguindo o ronsel do que xa acontecera na etapa rexionalista.

A vontade das Irmandades de estableceren unha alianza co catalanismo é moi temperá, nun sinal máis do seu componente continuista respecto da época da Solidariedade. Os primeiros contactos fan anunciar en novembro de 1916 unha próxima visita dos líderes cataláns a Galicia. A viaxe demórase pero nos primeiros meses de 1917 hai indicios claros de colaboración. En xaneiro, Francesc Cambó, líder da Lliga, defende no Congreso o ferrocarril da costa, o que dá pé a unha fervenza de eloxios en *A Nosa Terra*. En outubro, atendendo unha petición das Irmandades, fai xestións para o envío urgente de sal aos labregos de Lugo. *La Veu de Catalunya* empeza a informar da actividade galeguista e en *A Nosa Terra* proliferan as adhesións á política da Lliga e os chamamentos a seguir o exemplo catalán. Mesmo publica un artigo de Cambó escrito ex-profeso.⁽¹¹⁾

Por fin, en setembro, no ronsel da gravísima crise provocada pola Asemblea de Parlamentarios de xullo en Barcelona e da folga xeral de agosto, Cambó visita a Irmandade da Coruña e outros lugares de Galicia, na procura de aliados fóra de Cataluña. Na reunión entre Cambó, Antón Villar Ponte, Rodrigo Sanz e outros fragua a alianza e programanse as campañas dos meses seguintes. A primeira fase desa campaña foi a semana dedicada a Galicia en Barcelona que organizou a Lliga e na que participou a plana maior das Irmandades. Na entrevista con Cambó, entre outras cousas, este autorizou a Antón Villar Ponte a intentar a compra do xornal *El Noroeste*.

Días despois os cataláns devolveron a visita. A fama política dos seus líderes puxo no poleiro ás Irmandades, pois toda a prensa galega tivo que salientar en primeira páxina as andanzas de Cambó e dos seus segundos, Comas e Rahola, por terras galegas. O 14 e 15 de decembro houbo dous mítins no Teatro Rosalía de Coruña; o 17, un no Teatro de Santiago, amén dunha recepción oficial no Concello e unha ofrenda no monumento a Rosalía; o 21, Cambó protagonizou o mítin de Ourense e no banquete que se organizou na súa honra, Vicente Risco falou galego en público por primeira vez.

Ao parecer, os cataláns marcharon satisfeitos da experiencia e convencidos de que pagaba a pena arriscar algo de tempo e de diñeiro en axudaren a crear un galeguismo político á súa imaxe e semellanza. Co fin de que este tivese un xornal propio, continuaron as xestións para a compra de *El Noroeste*, que se adquiriu efectivamente no mes de xaneiro e iniciou a súa nova andaina a primeiros de febreiro baixo a dirección de Antón Villar Ponte quen, con tal motivo, saíu da redacción de *La Voz de Galicia*.⁽¹²⁾ Tamén quedou establecida en firme a alianza electoral, o resultado máis tanxible, pois as Irmandades, alentadas por este apoio e polos beneficios propagandísticos da visita, considerábanse agora con forzas para lanzar o seu primeiro asalto á cidadela do *turnismo* en Galicia.

Na organización e orientación da campaña electoral das Irmandades en xaneiro e febreiro de 1918 quen decidiu sempre en última instancia foi Cambó, aínda que delegase en Rodrigo Sanz a coordinación e en Lois Porteiro certas decisiones políticas concretas e boa parte do peso

(11) Vid. os números 9, 20, 23, 25, 30 e 38.

(12) Segundo *Diario de Galicia* de Santiago (31-I-1918) "los catalanistas" adquiriran o xornal por 160.000 ptas. e Pere Muntanyola se instalaría na Coruña para administralo.

da organización.⁽¹³⁾ Nos primeiros momentos fixáronse uns obxectivos moi ambiciosos que foron minguando no decurso das semanas. Na Coruña, a Irmandade, presionada por Cambó, decidiu presentar ao tradicionalista Antonio Valcárcel, no canto do fundador e filorrepiblicano Antón Villar Ponte, candidatura que acabou fracasando e esta vez por mor das crecentes disensións internas do grupo coruñés. En Santiago, a dividida Irmandade tampouco tiña folgos para armar unha candidatura na cidade así que os irmandiños acabaron presentando a Francisco Vázquez Enríquez por Noia, o seu distrito natal. En Ferrol, acordouse presentar un candidato *anticunero*, o enxeñeiro e mariño ferrolán Leopoldo Cal, que se someteu á consideración doutras asociacións da cidade. Que saímos, só obtivo o apoio da Liga de Amigos, presidida polo galeguista Manuel Comellas. E isto non abondaba para poder competir electoralmente.⁽¹⁴⁾ En Pontedeume, Rodrigo Sanz non tivo dificultades en ser proclamado candidato co apoio do agrarismo do distrito e da propia Federación de Sociedades Agrarias de Ferrol-Pontedeume.

Na provincia de Ourense, Rodrigo Sanz intentou que Losada e o seu grupo presentasen candidatos en Bande, Carballiño (o propio Losada), Celanova, Xinzo, Ribadavia, Tribes e a capital, aínda que para logralo fose preciso aliarse cos mauristas e presentar algúns crego rexionalista, como o de Nogueira. Pero as forzas non dabán para tanto e finalmente todo quedou na candidatura de Lois Porteiro por Celanova e no apoio á do xove maurista José Calvo Sotelo polo Carballiño, unha vez que Losada decidira presentarse polo distrito da Estrada.

En Monforte, Cambó ordeou que non se loitase contra dos mauristas, e como estes non querían ceder, Banet Fontenla manifestou por carta a Losada a súa perplexidade perante o feito de que as súas Irmandades, que naceran entre outras cousas para loitaren contra do caciquismo, tivesen que apoiar alí aos que “chámanse mauristas, pero ben sabe vosté que son caciques, e o diputado cuneiro”. Non sabemos qué respostou Losada, pero si que en Monforte non se presentou ningún galeguista.⁽¹⁵⁾

En resumo, finalmente as Irmandades só presentaron candidatura propia en catro distritos: Pontedeume, Celanova, A Estrada e Noia, amén do apoio aos mauristas en diversos lugares e aos repiblicanos na Coruña. Ao cabo cumpríronse os temores, expresados por Porteiro a Losada, de que con tanta alianza os demás aproveitarían o traballo propio. Con todo, aprestáronse a gañar polo menos neses lugares e volcaron alí toda a súa imaxinación e todos os seus recursos. Pero o caciquismo demostrou que non era un invento da oposición e usou tódalas súas armas, incluídas as coaccións e o reventar a paos mítins galeguistas en Celanova. O 24 de febreiro, as

(13) Así se deduce da correspondencia que coñecemos, toda conservada nos papeis da familia Losada no Pazo de Moldes. Por exemplo, o 6 de xaneiro, Porteiro comunica a Losada que Cambó autorizouno a colaborar en *La Región* e que o responsabiliza das candidaturas e a campaña na provincia de Ourense. «e tí debes informar a Cambó de todo para que el teña tino coa xente. Comprende que doutra maneira non é posible». A actitude dos cataláns rozaba ás veces a altañería. Por exemplo, o secretario político de Cambó escribe a Losada o 16-I-1918: "Considero ocioso entrar en explicaciones sobre la candidatura regionalista de su provincia teniendo en cuenta que D. Rodrigo Sanz ha llevado instrucciones del Sr. Cambó". Todo se controlaba dende Barcelona, ata a edición e envío dos carnets dos interventores.

(14) *La Voz de la Liga*, 2 e 10-II-1918.

(15) Este desconcerto de parte dos irmandiños resulta tanto máis comprensible se temos en conta os plantexamentos políticos-nacionais cos que se presentaban os mauristas. Por exemplo, no manifesto electoral de Calvo Sotelo no Carballiño (*O Tío Marcos d'a Portela*, nº 25, 21-II-1918, p. 1), este "candidato maurista-rexionalista" expresaba así as súas motivacións: "Sonó la hora de renovar los hombres que vienen gobernando nuestra Patria. Los tiempos que corren y los que se avecinan son de mucho peligro para la nación española, amenazada de una revolución sucia, que no deje piedra sobre piedra, reduciéndonos a la triste condición de Rusia, o bien a ser conquistada después de una guerra, por una de las naciones beligerantes, codiciosa de dinero". Á parte deste alarmismo españolista e dereitista, só ofrecía un modo máis honesto de gobernar.

Irmandades, malia acadaren votacións moi aceptables en Pontedeume e Celanova, non conseguiron un só deputado. O pucheirazo foi especialmente escandaloso neste último distrito.

As consecuencias desta primeira experiencia electoral non puideron ser máis negativas. En primeiro lugar, o feito de que os únicos en quitar tallada fosen os aliados (por exemplo, Calvo Sotelo no Carballiño que iniciou así a súa meteórica carreira política) e o sufriren nas propias carnes a violencia caciquil alimentaron a tendencia preexistente a desconfiare das alianzas e, sobre todo, a consideraren políticamente pouco rendible a acción electoral. A segunda consecuencia foi a retirada gradual da axuda catalana, dado que os aliados galegos daban uns resultados políticos más que dubidosos. Os cataláns mesmo lle deixaron algunas facturas sen pagar ao pobre Porteiro, que non andaba precisamente sobrado de cartos. Porén, o proceso de ruptura coa Lliga foi lento e complexo.

Despois da I Asemblea Nacionalista (Lugo, novembro de 1918) a alianza cos cataláns pasou a mellor vida e só restaron algunas relacións personais que explican, por exemplo, que o presidente da Mancomunitat, Puig i Cadafalch, escribise o limiar da *Doctrina Nazonalista* de Ramón Villar Ponte, por mediación do seu irmán Antonio. Con todo, en 1919 e 1923 Cambó intentará, sen éxito, repetir a experiencia electoral de 1918. Este radical cambio de actitude verbo da Lliga e de Cambó manifestábase con moita maior dureza en privado. E así Vicente Risco, nunha carta a Losada (20-XI-1921) decía: “o Cabanillas escribeu ó Roberto Blanco Torres dando a voz de alerta de que Cambó o roñoso xudío, quer dar unha chea d’atribucións ás diputacións provinciás. Di que é de nós de quen debe partila campaña contra diso. Eu fai tempo que che quería falar d’ises proiectos arancelarios do nefasto ex-catalán que van a afundir a Galiza”.

De feito, as preferencias ideolóxicas e políticas da mayoría do nacionalismo galego empezaron a orientarse cara un catalanismo más radical que o da Lliga. As mostras en *A Nosa Terra* non son moitas pero si significativas: traducción do artigo de Joan Estelrich, “A esencia do problema catalán” en abril de 1920 e doutro de Tomás Garcés, “O nazionalismo integral”, en xuño do mesmo ano; reproducción doutro deste mesmo autor en setembro no que se di que pasou a hora de procurar unha “España grande” a base da autonomía de Cataluña, Euskadi e Galicia e chegou, como en Irlanda, a de loitar só por unha Cataluña libre e forte, pois a xuventude catalana síntese “separada”; publicación en abril de 1921 dun texto de Rovira i Virgili sobre Irlanda, etc. Como ben sabemos, estes movementos culminarán en 1923 coa Triple Alianza e más aínda coa Galeuzca de 1933, que se tratan noutro artigo.

A un nivel moi inferior sitúanse as relacións con algúns rexionalismos españois. Houbo contactos co valencianismo que, porén, non pasaron do políticamente anecdotico. E así, en marzo de 1918 a Agrupación Escolar Valencianista pediu solidariedade e axuda ás IF, o que deu lugar nos anos seguintes a intercambios de publicacións e algunha relación epistolar como a que mantivo en 1921 Ramón Villar Ponte, co gallo da saída do seu libro, con Adolf Pizcueta, presidente da Joventut Valencianista. Esta organización instou en setembro de 1922 a que se envíasen tamén telegramas á Presidencia da Liga das Nacións lembrándolle a existencia de minorías nacionais oprimidas en España. No ano seguinte, estos contactos continuaron a través do valenciano Francisco Alcayde, daquela catedrático de Lóxica no Instituto de Santiago.

Un tenor semellante tiñan as relacións co nacente andalucismo. En maio 1917, *A Nosa Terra* deu conta da existencia do Centro Andaluz Regionalista e informaba que a revista *An-*

dalucía publicara un artigo de Xaime Quintanilla. O intercambio de artigos e os eloxios ao andalucismo continuaron ese ano para eclipsarse despois. Xa na Dictadura, en setembro de 1928, Blas Infante visitou Coruña e foi obxecto dun agasallo íntimo por un “feixe de irmáns” nun banquete, “pois os tempos non permiten outra cousa”. Co aragonesismo só hai referencias esporádicas que indican unha falta total de contactos. En setembro de 1919, *A Nosa Terra* reproducía de *El Sol* un artigo sobre o rexionalismo aragonés. E en outubro de 1921, anunciaba o II Congreso de las Juventudes Aragonesistas e reproducía as bases para o goberno de Aragón aprobadas no primeiro. E como era de esperar, non atopamos referencia algúna aos rexionalismos máis claramente centrípetos (castelán, asturiano, cántabro).

Fóra do Estado español, no período das Irmandades, só hai amagos de relacións políticas con portugueses e irlandeses. No que atinxe aos primeiros, salvados algúns desafogos e moitos bos desexos, esas relacións nunca trascenderon realmente do ámbito puramente cultural: intercambio de artigos e correspondencia entre *Nós*, *A Nosa Terra*, Risco e Viqueira, por un lado, e algunas publicacións portuguesas, Teixeira de Pascoaes, Pina de Moraes, etc., polo outro; colaboración entre o portugués Instituto Histórico do Minho e o Seminario de Estudos Galegos a partir de 1923; viaxes a un e outro lado do Miño para dar conferencias e pouco máis. As derivacións políticas son nimias, como a carta de Alexandre de Córdova, militar portugués, a Vicente Risco na que se solidarizaba coa loita das Irmandades por unha Galicia ceibe;⁽¹⁶⁾ ou os actos de primeiros de setembro de 1921 na Coruña con motivo da visita do Orfeón de Porto, Leonardo Coimbra e Alexandre de Córdova, que a Irmandade anunciou sementando de octavillas portuguesistas a cidade co título ¡Viva Portugal! e o coñecido debuxo de Castelao do vello e o rapaz á beira do Miño pero co pé cambiado: “Nós, sí, saberíamolo. Nós saberíamos decirlle aquele rapaz [...] que o glorioso Portugal, o povo europeo dos de estensión territorial mais pequeno con historia mais grande, é entre quantos povos forman a Península, o único verdadeiro irmao da Galiza”.

Coimbra pronunciou un discurso na praza de touros da Coruña e unha conferencia no Círculo de Artesanos onde tamén falaron Joao Peralta e Octavio Sergio. No local da Irmandade houbo unha xuntanza para estreitaren lazos. E despois dos actos públicos, segundo o relato de Víctor Casas,⁽¹⁷⁾ nunha cea á que “non foi ningún de fora”, “lle falamos con craridade do noso movemento e si podíamos contar con eles”. Os portugueses “ofreceronte para todo”. Un todo que se reduciría na práctica a intercambios literarios e científicos e a colaborar na venda de libros galegos en Portugal e viceversa. Iso si, “falouse en arredista. Houbo vivas á República Galaico-Portuguesa. Un d'eles deuno o mesmo Coimbra”. E logo da cea e dos berros, os portugueses fóreronse... e non houbo nada.

En relación con Irlanda, na III Asemblea Nacionalista, o 18 de abril de 1921, acordouse entregar un documento de protesta na Embaixada británica en Madrid pola actuación impe-

(16) Publicada en *A Nosa Terra*, nº 133, 1-II-1921. Vid. tamén as cartas de Risco a Losada de 3-XI-1920 e 10-III-1921 (Arquivo Losada). En novembro de 1920, Cervaens propón uns Xogos Florais Luso-Galaicos en Porto para o vindeiro ano. En agosto de 1922, *A Aurora do Lima* publica un extra adicado ao Día de Galiza con colaboracións de Viqueira, Taibo, Fernández Mato, Rodríguez Elías, Lulio de Lemos, Francisca Herrera e Garrido e outros.

(17) Carta de Víctor Casas a Fermín Fernández Penzol (daquela en Madrid) de 16-IX-1921 (Fundación Penzol-Fondo Fermín Penzol).

rialista do Reino Unido, cousa que se fixo en maio.⁽¹⁸⁾ En xuño enviouuse outra protesta directamente ao *premier* Lloyd George. Asemade procurouse o contacto directo cos nacionalistas irlandeses, o que se conseguiu en agosto, por medio de Miss O'Brien, do Comité Irlandés en Madrid. As relacións que se estableceron limitáronse de momento ao intercambio de publicacións e información. Na entrevista entre O'Brien e Ramón Cabanillas de outubro as Irmandades foron invitadas ao Congreso da Raza Celta, a celebrar en París ou Dublín no xaneiro seguinte. A situación interna do nacionalismo nese momento, a un mes da escisión que tería lugar na IV Asemblea, impediralles mandar representantes e terán que conformarse cun telegrama de adhesión. Antes, en decembro, O'Brien pedira a Risco un informe sobre “Medios para establecer un comercio directo entre Irlanda e Galicia”. Risco, pouco versado en economía, limitouse a enviar unha lista de produtos galegos feita por Arturo Noguerol. Ao cabo, os resultados prácticos desta breve relación entre os nacionalismos irlandés e galego parecen cinguidos á publicación dun texto de irmandade histórica galaico-irlandesa no *Boletín Irlandés* de Madrid, á parte, claro está, dos ensaios de tema irlandés e as informacóns que apareceron tanto en *A Nosa Terra* coma en *Nós*.⁽¹⁹⁾

Este panorama de claro illamento cambia moito nos anos trinta. O principal beneficio colateral de Galeuzca para o Partido Galeguista foi facilitar o seu ingreso no Congreso das Nacionalidades Europeas, con sede en Suiza e ligado á Sociedade de Nacións, que se viña reunindo anualmente dende 1925. Cataluña e Euskadi xa estaban representadas polos seus respectivos nacionalismos. A incorporación de Galicia permitiría dar a Galeuzca, e con ela aos tres nacionalismos, unha proxección internacional máis sólida. As xestións de vascos e cataláns perante o secretario do Congreso, Mr Amende, xustificando a candidatura galega no feito de que en decembro de 1932 a Asemblea de Municipios de Galicia aprobara o proxecto de Estatuto de Autonomía, levou a unha invitación formal deste. A pesar de que Cambó, na súa entrevista con Castelao de agosto de 1933, non lle dera ningunha importancia ao asunto, Castelao opinaba na súa carta de 14 dese mes que había que entrar e que para recabar os cartos necesarios “eu se pudo dareille unha catada a Portela [Valladares]”. Dous días despois, Bóveda anotaba no seu diario: “Ingreso na Sociedade de Nacións. Hai que entrar. Falarase no próximo Consello”.

E certamente nesa sesión do Consello Executivo do PG aprobouse o ingreso. Plácido R. Castro, o membro do CE relativamente especializado nas magras relacións internacionais do galeguismo (Ríos, 2002, 2011), asistiu ao IX Congreso de Nacionalidades Europeas, celebrado en setembro. Feito que, fóra de elevar algo a propria autoestima das hostes galeguistas non trouxo o máis mínimo beneficio político ao PG, como xa previra o fino olfato de Cambó. En cambio si tivo algúñ efecto pernicioso sobre a alianza triangular. Estaba previsto que, cos tres socios no Congreso, Galeuzca fose presentada en sociedade. Pero o PNV non asistiu, co que a presentación non pudo facerse. Cando se enterou, Manuel Irujo, firme partidario desta liña de

(18) O texto publicouse en *A Nosa Terra*, nº 140, 15-V-1921. Previamente, en outubro de 1920, a Irmandade da Coruña enviara unha mensaxe de solidariedade en galego e francés “aos irmaos irlandeses”.

(19) Cartas de Víctor Casas a Fermín Fernández Penzol. A Coruña, 23 e 24 de xuño, 24 de agosto e 29 de setembro de 1921 (FP-FFP). Carta de Ramón Cabanillas a Antón Villar Ponte, Madrid, outubro de 1921 (FP-Fondo Villar Ponte). Carta de Vicente Risco a Antonio Losada, c.10 de xaneiro de 1922 (A.L.).

actuación, ademáis de criticar á dirección do seu partido, sentenciou: “Galeuzca virtualmente ha muerto”.⁽²⁰⁾

Tamén cambian cualitativamente nos anos trinta as relacións do nacionalismo galego coas forzas políticas españolas. No primeiro bienio republicano, a coincidencia no obxectivo da República Federal facía obrigado un bo entendemento cos poucos federalistas que quedaban. Pero estes en Galicia pintaban pouco, por non decir nada. E fóra de Galicia non moito máis. Con todo, case no final da lexislatura, os deputados nacionalistas, a través de Suárez Picallo, recibiron dos federais en Madrid unha proposta para formar na cámara unha minoría autonomista-federalista, así como un bloque de partidos anticentralistas, unha Federación Republicana Autonomista. Pero os negativos resultados das eleccións de novembro de 1933 acabaron con calquera posible negociación antes de iniciada.

A deriva antideomocrática e recentralizadora dos gobernos de centro-dereita do chamado bienio negro crearon na dirección do PG a necesidade de procurar unha alianza co republicanismo autonomista español para salvar o proceso autonómico, obxectivo que callou en 1935 en forma de pacto coa Izquierda Republicana de Manuel Azaña, primeiro paso para a entrada do PG na Frente Popular en febreiro de 1936. Esta relación exterior, aínda que costou dúas pequenas escisións pola dereita, foi a única con consecuencias positivas tanxibles para o nacionalismo, pois asegurou a culminación do proceso autonómico en xuño dese mesmo ano (Beramendi 2007: 1.008-1.072).

Referencias bibliográficas

- BERAMENDI, Justo (1981): *Vicente Risco no nacionalismo galego*, Santiago, Ed. do Cerne, 2 vols.
- . (2007): *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*, Vigo, Ed. Xerais.
- BLANCO TORRES, Roberto (1922): “Nacionalidad e internacionalismo”, *La Zarpa*, 22-I, p. 1.
- BOBILLO, Francisco (1981): *Nacionalismo gallego. La ideología de Vicente Risco*, Madrid, Ed. Akal.
- CASARES, Carlos (1981): *Vicente Risco*, Vigo, Ed. Galaxia.
- CASTELAO, Alfonso R. (1961): *Sempre en Galiza*. Segunda edición, Buenos Aires, Ed. As Burgas.
- FERNÁNDEZ DEL RIEGO, Francisco (1934): “Dintel xurídico-político da nación galega”, *Alento*, nº 4, outono, pp. 65-71.
- . (1935): “Esprito político e forma cultural da nova Galicia. Notas pra unha xuventude nacionalista nosa”, *Nós*, nº 139-144, xullo-dec., pp. 147-153.
- LOSADA DIÉGUEZ, Antonio (1985): *Obra Completa*, ed. de Justo Beramendi, Vigo, Ed. Xerais.
- PEÑA NOVO, Lois (1921a): *La Mancomunidad Gallega*, Vigo, Biblioteca de la revista “Mondariz”, Imp. de M. Roel.
- . (1921b): “Nacionalismo e democracia”, *Nós*, nº 4, 31-I, pp. 12-15.

(20) Unha descripción completa da relación coa Sociedade de Nacións en Ríos (1992).

- (1928e): “Pi y Margall”, *El Pueblo Gallego*, 4-XII, p. 1.
- RÍOS, Xulio (1992): *Galicia e a Sociedade das Nacións*, Vigo, Galaxia.
- . ed. (2002): *Plácido Castro no centenario*, Baiona, IGADI.
- . ed., (2011): *Irlanda en Plácido Castro*, Redondela, IGADI.
- RISCO, Vicente (1920): *Teoría do nacionalismo galego*, Ourense, Imp. La Región.
- . (1928): *Elementos de Metodología de la Historia*, A Coruña, Ed. Nós.
- . (1930): *El problema político de Galicia*, Madrid, Cía Iberoamericana de Publicaciones. Biblioteca Gallega, VI.
- . (1933): “Nós, os inadaptados”, *Nós*, nº 115, 25-VII, pp. 115-123.
- . (1934): *Mitteleuropa*, Santiago, Ed. Nós.
- VÁZQUEZ ENRÍQUEZ, Francisco (1919): “A política hidráulica”, *A Nosa Terra*, nº 90, 25-V, pp. 6-7.
- VIQUEIRA, Johan Vicente, (1930): *Ensayos y poesías* [ant.], A Coruña, Ed. Nós.
- VILLAR PONTE, Ramón (1921): *Doctrina Nazonalista*, Ferrol, Imp. El Correo Gallego.
- . (1929): “O sentimento nazionalista e o Internazonalismo”, *A Nosa Terra*, nº 258, 1-III, pp. 5-8; nº 259, 1-IV, pp. 5-8; nº 261, 1-VI, pp. 5-8.
- . (1933c): *Breviario de Autonomía*, Santiago, Ed. Nós.

A ESTRATEXIA 2030 DO RÍO MIÑO TRANSFRONTEIRIZO

A COOPERACIÓN TRANSFRONTEIRIZA COMO MOTOR DO DESENVOLVEMENTO LOCAL

26 concellos galegos e cámaras portuguesas cunha estratexia común baseada na participación cidadá
e co río Miño como vector central do desenvolvemento do territorio

Das relacions políticas entre Galiza, Euskal Herria e Catalunya: o *Galeuzca* até 1939

Xosé Estévez

Instituto Galego de Historia

RESUMO: Centrámonos na presente achega nas relacions políticas entre as forzas nacionalistas de Galiza, Euskadi e Catalunya e a conformación de “Galeuzca”. Un proxecto que foi concibido como instrumento unitario fundamental para exercer o dereito de autodeterminación das tres nacións periféricas. Referirémonos de xeito sobranceiro aos momentos de maior relevancia na historia desta unión, tanto no período da II República como no exilio.

Palabras clave: Relacions internacionais, Galiza, Euskadi, Catalunya, Galeuzca.

RESUMEN: Nos centramos en el presente artículo en las relaciones políticas establecidas entre las fuerzas nacionalistas de Galiza, Euskadi y Catalunya y la conformación de “Galeuzca”. Un proyecto que fue concibido como instrumento unitario fundamental para ejercer el derecho de autodeterminación de las tres naciones periféricas. Nos referiremos de manera destacada a los momentos de mayor relevancia en la historia de esta unión, tanto en el período de la II República como en el exilio.

Palabras clave: Relaciones internacionales, nacionalismo periférico, Galiza, Euskadi, Catalunya, Galeuzca

ABSTRACT: We focus in this article on the political relations established between the nationalist forces of Galiza, Euskadi and Catalunya and the formation of “Galeuzca”. A project that was conceived as a fundamental unitary instrument to exercise the right of self-determination of the three peripheral nations. We will refer in a prominent way to the moments of greatest relevance in the history of this union, both in the period of the Second Republic and in exile.

Keywords: International relations, peripheral nationalism, Galiza, Euskadi, Catalunya, Galeuzca.

O *Galeuzca/Galeusca* é un anagrama que encerra restrinxidos os nomes de Galiza=Gal; Euskadi/Euzkadi=Eus/Euz e Catalunya=Ca. Foi un movemento de unión e solidariedade entre partidos nacionalistas das tres nacións co obxectivo de obter a soberanía, que uns situaban en maiores cotas de autogoberno ou nunha autonomía máis ou menos integral, outros na reformulación do Estado nun senso federal ou confederal e algúns directamente na independencia.

O nome de *Galeuzca* aparece por primeira vez o 13 de Maio de 1933 no xornal naciona-lista *Euzkadi*, co gallo dunha viaxe de representantes nacionalistas guipuscoanos a Barcelona para entrevistarse con Josep Ma. Batista i Roca, dirixente da entidade nacionalista Palestra. Foi inventado conxuntamente por Bastista i Roca e polo GBB, presidido daquela polo Telesforo de Monzón, sendo secretario Teodoro Hernandorena.

Os ligames deica 1923 foron moi esporádicos, puntuais e bilaterais: vasco-cataláns (Liga Foral en 1905 ou viaxe de Cambó en 1917) e galego-cataláns (Solidariedade Galega en 1907 e viaxes a Galiza e Catalunya en 1917).

Ca *Tripla Alianza* de 1923 comenzaron as convencións trinacionais, que terían períodos de esmorecemento e silencio e tamén cumes de alporizamento contractual no devandito 1923, en 1924-25, 1933, 1940-41, 1945-47, 1958-59, 1966, 1977 e 1998 (pois a renovación no 2005 é un simple retallo da *Declaración de Barcelona* de 1998).

Na maioría deles, como ollaremos máis adiante, o *Galeuzca* era concibido como un instrumento unitario fundamental para exercer o dereito de autodeterminación das tres nacións periféricas. Referirémonos de xeito sobranceiro aos intres da fervenza galeuzcana nos anos denantes mencionados.

1. A *Tripla Alianza* (1923)

Os contactos trinacionais entre forzas nacionalistas galegas, vascas e catalás encetan en xuño de 1923, en resposta a un chamamento inserido no xornal *La Publicitat* para artellar un bloco trinacional, da recén nada e exitosa Acció Catalanista, liderada por Antoni Rovira i Virgili, Lluís Nicolau D'Olwer e Jaume Bofill i Mates.

Nese momento o Estado Español achábase nunha conjuntura de fonda crise económica, social e política, polo que era preciso aproveitála ocasión. Hai que ter en conta, ademais, que dende a I Guerra Mundial funcionaba unha sección de minorías nacionais da Sociedade de Nacións, que celebraba Congresos anuais e a que acudían forzas catalanistas desde 1926 e vascas desde 1930, representadas por esgrivos xuristas como Maspons i Anglasell.

Respondeu de xeito inmediato ao chamado de AC, coa máis fervente adhesión, o PNV, daquela a ponla máis radical do nacionalismo vasco, encabezada por Elías de Gallastegui, “Gudari”.

Durante o verán fóreronse sumando á convocatoria a Comunión Nacionalista Vasca (CNV), as Irmandades da Fala, Estat Catalá, Unió Catalanista e Irmandade Nazionalista Galega (ING).

A xeira remataría coa sinatura do *Pacto da Tripla Alianza* en Barcelona o 12 de setembro de 1923. Poñerán o selo as seguintes forzas asinantes:

- » Pola banda galeguista: Irmandades da Fala, representadas por Federico Zamora e Alfredo Somoza, e a ING, que se adheriu a través dun telegrama enviado por Vicente Risco.
- » Polo nacionalismo vasco: O PNV, mediante a presencia de Gallastegui, Telesforo Uribe-Echebarria, José Domingo de Arana, Manuel Robles Aranguiz e Manu Egileor. A CNV, representada por Jesús María Leizaola, Julián Arrién e Torre, postergou a aprobación á unha consulta ás bases do partido, que loxicamente non pudo realizarse por mor do Golpe de Estado do día seguinte.
- » Polo Catalanismo selaron o acordo: Acció Catalanista, con algunas reticencias, encabezada por Lluís Nicolau D'Olwer, Antoni Rovira i Virgili e Jaume Bofill i Mates, a entidade cultural Unió Catalanista, representada por J. Riera i Puntí e Pere Manén i Artés, e Estat Catalá, encabezado por Francesc Macià.

Do acordo asinado só se conserva unha copia, con correccións manuais, no Arxiu Jaume Bofill, publicada xa fai anos por Jordi Cassasas. De carácter arredista e nidiamente doutrinario, consta de oito artigos i en dúas ocasións apélase ao procedemento heroico e ao derramamento de sangue, é dicir, á loita armada e por suposto ao principio das nacionalidades que teñen dereito a decidir e a soberanía:

“III.-PROTESTAN de que dentro da Europa reconstruída segundo o principio da liberdade das nacións grandes e pequenas, Euskadi, Cataluña e Galicia continúen sometidas, en contra da súa vontade, ás institucións, ás leis, á lingua e aos gobernos que no lle son propios.

IV.-REIVINDICAN o dereito das tres nacións a dispoñer libremente dos propios destinos e a vivir segundo un réxime de plena soberanía política...” (ESTÉVEZ, 2009: 107).

No fracaso desta avinza influíron un variado conxunto de factores interdependentes:

- » As disensións internas entre as forzas asinantes (Acció Catalana, que lle parecía o acordo excesivamente radical e a ING, pois Fermín Penzol criticaría a Vicente Risco por adherirse sen consultar aos demais da dirección),
- » As reticencias a asinar un pacto fortemente arredista (algún sector de Acció Catalana e a CNV),
- » A ausencia de outras forzas como a potente Lliga e a recén fundada Unió Socialista de Catalunya,
- » A propia feitura teórica da avinza, segundo algúns como Jaume Bofill “fantástica” e segundo outros como o historiador Enric Ucelay da Cal “utópica”, “puramente simbólica”, “molt retórica i poc traballada”.
- » O golpe de estado primoriverista do 13 de setembro, que se adiantou mesmamente dous días por mor do descontento do exército diante “os excesos separatistas” do dia 11 na homenaxe a Rafael de Casanova e polas declaracóns de Rovira i Virgili na sobremesa dunha cea no locais do CADCI, quen se atreveu a dicir: “Nós non somos españois, deixamos ese apelativo para quen o queira coller”.

De tódolos xeitos o acordo ficaría como un fito e referente emblemático ineludible para convixuntas posteriores.

2. Acaraoamentos no exilio (1923-1930)

No exilio galo durante a Ditadura primoriverista o aberriano Telesforo Uribe-Echebarría proponle a Macià un anteproxecto de *Liga de Nacións Oprimidas*, que o catalán reelabora e lánzao á opinión pública dende París o 9 de setembro de 1924, sen obter resposta. A Liga viña a ser un complemento da *Triple Alianza*, abrangúa as tres nacións peninsulares integrantes, ás que se axuntaban Filipinas, Exipto e a República do Rif. Entre as bases fundamentais desta Liga estaba:

“F) Propagará por toda a Terra o dereito dos pobos oprimidos a rexer os seus propios destinos, recabando a benevolencia e a adhesión de tódolos homes de boa vontade a estas doutrinas” (ESTÉVEZ, 2009: 109).

O 8 de xaneiro de 1925 constituíase en París o *Comité de Acción da Libre Alianza*, integrado por representantes de Estat Catalá, PNV, dos cataláns en América e a CNT. Asinan o *Pacto da Libre Alianza*, que deixaba reservado un lugar para unha delegación galeguista. O

obxectivo final, explicitado no mesmo acordo, era derrubar o réxime español, declarar as tres nacións independentes e introducir na lexislación e na práctica social melloras substanciais para a crase obreira.

“Els obrers es comprometen a ajudar els separatistes d’Euzkadi i de Catalunya en l’establiment de les repúbliques independents d’abdós paisos i els separatistes a donar-los una situació legal en llurs països ja lliures...” (ESTÉVEZ, 2009: 111).

O 16 de novembro de 1925 asínase en Moscú un novo pacto, no que ás forzas compoñentes da *Libre Alianza*, agás os galeguistas, incorporábase o Partido Comunista. Macià procurara por tódolos medios a inclusión do PC, porque era o único que podía subministrar axuda económica e estratexia revolucionaria para derrubar o réxime español. O PC, con posterioridade, desentenderíase do acordo.

A creba do golpe *A Sanjuanada* (24 de xuño de 1924), con participación de militares opositores á Ditadura como Fermín Galán, e da invasión de Prats de Molló (o 4 de novembro de 1926) provocaría un troco de estratexia pola banda de Macià, abandonando a vía armada e insurreccional. A partires de 1928 tentaría o vieiro de acordos entre as forzas políticas españolas e periféricas da oposición, que culminarían no *Pacto de San Sebastián* do 30 de agosto de 1930 durante a Dictablanda.

Esta convixtura de tránsito á II República foi, quizais, unha oportunidade desaproveitada, que coutaría inclusive o artellamento dunha República federal.

No *Pacto de San Sebastián* a intensidade reivindicativa das distintas forzas catalanistas non pode poñerse en dúbida. Acció Catalana, representada por Manuel Carrasco i Formiguera; Acció Republicana, encabezada por Macià Mallol, e Estat Catalá, cuxo voceiro era Jaume Alguader, loitaron polo recoñecemento dos dereitos de Catalunya no futuro réxime republicano fronte as forzas españolas presentes nas conversas deste pacto non escrito: Alianza Republicana, Partido Radical Socialista, Partido Socialista e Dereita Liberal Republicana. O galeguismo achábase indirectamente representado por Santiago Casares Quiroga, en realidade delegado da Federación Republicana Galega, quen solicitou de xeito apoucado a autonomía para Galiza, segundo coinciden as diferentes e contrapostas versións das conversas. Pero o nacionalismo vasco, por mor de diversas causas cuxo análise explicativo sería dabondo demorado, non estivo presente no pacto. Esa ausencia zocharía a posibilidade da configuración dun bloque trinacional nesta caroal tesitura prerrepublicana.

3. Tentames e chamamentos propactistas (1931-1932)

Durante os anos 1931 e 1932 desfilaron chamamentos, tentames ou achegamentos puntuais co obxecto de acadar frontes ou avinzas trinacionais ou binacionais, sen que o éxito as coroase até 1933, que se asina o *Galeuzca* ou *Pacto de Compostela*. Así mesmo:

- » En xaneiro de 1931, co abesullo dunhas eleccións cercanas, o vasco Federico de Zabala apoiaba a formación nas vindeiras Cortes dun bloque autonomista para arrincar do centralismo os meirandes cumios de concesións autonómicas.
- » No mesmo intre da alporizante ledicia producida pola instauración do novo réxime repu-

blicano, dirixentes do PNV e de ANV petarían na sensibilidade de Macià para procurar axuda ás reclamacións vascas.

- » No medio deste fervenza, o fato Nosaltres Sols, arredista, que rexeitaba a estratexia contemporizadora de Macià, pregáballe ao dirixente peneuvista, Manu Egileor, o rexurdimento da *Tripla Alianza*.
- » Tras as eleccións a Cortes Constituíntes o 28 de xuño de 1931, Vicente Risco propoñía a formación dun fronte autonomista no Parlamento coa finalidade de acadar unha Constitución Federal. Unha proposta semellante, en fasquía e obxectivos, tentou o PNV con Esquerda Republicana de Catalunya, mais os fondos desacordos das dúas formacións políticas na cuestión relixiosa impediron calquera avinza. É preciso ter en conta que o PNV formaba parte da minoría Vasco-Navarra, de forte contido católico.
- » A friaxe nas relacións entre esquerristas e *jelkides*, encirraron a estes a procurar outros vieiros, entaboardo contactos ca Lliga a finais de 1931. O adaíl ligueiro, Cambó, respondería positivamente, aínda que coa sutileza dun vello raposo da política. Porén, a febleza da representación ligueira nas Cortes (catro deputados) tampouco permitía moita fachenda de cara a efectividade.
- » En 1932 agromarán na escena política novos chamamentos, nos que a recen fundada Unió Democrática de Catalunya terá un xebre protagonismo⁽¹⁾. Jordi Carbonell, da citada UDC, encetará a rolda en febreiro e nos meses seguintes seguirán ese camiño outros persoeiros do mesmo partido, como Jover i Nunell, Roca Caball e Carrasco i Formiguera.
- » No mes de xullo multiplicaríanse os chamados: Esteban de Isusi, do PNV, Lluís Jordà, periodista catalán colaborador do xornal peneuvista *Euzkadi* e próximo á Lliga, o galeguista Ramón Otero Pedrayo, na festa de *Iñaki Deuna* ou *Dia de San Ignacio*, e Nosaltres Sols, que recunca cun chamamento realizado en abril. Manteríanse, ademais, conversas entre a minoría vasca e os galeguistas para artellar unha fronte autonomista e xuntanzas en Barcelona, entre varias entidades catalanistas e centros vascos e galegos, para organizar un *Congreso de nacionalidades hispánicas*.
- » A homenaxe a mediados de xullo de 1932 en Barcelona a Otero Pedrayo e Castelao, por mor da defensa nas Cortes dos dereitos de Catalunya co gallo dos debates do Estatuto catalán, sería un oportuno momento para teimar nos mitins e discursos na liña de lograr achegamentos trinacionais máis duradeiros.
- » Non remataría o ano sen un novo chamamento ao rexurdir da *Tripla Alianza*, a cargo, esta vez, de Batista i Roca, secretario da organización patriótica Palestra.

4. O Galeuzca e o Pacto de Compostela (1933)

A concuberta letárxica dos Estatutos vasco e galego e o canseiro proceso de transferencias a Catalunya tras o logro do seu Estatuto de Autonomía en setembro de 1932, após de longas discusións, proporcionaba unha tesis favorable para un afondamento nos vencellos trilaterais.

(1) UDC naceu o 7 de novembro de 1931 e era un partido minoritario e sen representación parlamentar.

O 2 de abril de 1933 celebrábase no frontón Euskalduna de Bilbao un mitin trinacional artellado por ANV, coa participación desta forza, nas persoas de Basterra, Arrien e Urrengoeitexea, de ERC, a cargo do doctor Riera i Puntí, e do PG, coa presencia de Castelao. Mesmamente Arrien e Riera i Puntí xa asinaran e interviñeran nas conversas a prol da *Tripla Alianza* en 1923. Este último proclamaría no seu discurso un chamado para rexurdir a citada Alianza e para formar un bloco trinacional, ben acollido polos presentes.

Na mesma serán do 2 de abril asinouse, no álbum da Casa de Xuntas de Gernika, o que algúin historiador nomeou *Pacto de Gernika*, como un nido antecedente do *Pacto de Compostela ou Galeuzca* (ESTÉVEZ, 2009: 113):

“Identificados Vascos, Cataláns e Galegos, ante o problema de liberación de nosos respectivos pobos, selamos hoxe baixo a árbore de Gernika o pacto de mutua solidariedade que nos traerá a satisacción daquel ancieio.

Gernika 2 de Abril de 1933

Gora Euskadi Akatuta

Visca catalunya Lliure

Seijo'tar Sabin

Dr. J. Riera i Puntí

Viva Galiza ceibe

Alfonso R. Castelao”

Mais os dirixentes de Acción Nacionalista Vasca (ANV) decatábanse que este acordo nacía feble sen a intervención da forza maioritaria, o PNV, e a adhesión, en caso necesario, do sindicato ELA-STV. Por iso, convidaron aos *jelkides*. O cinco de abril e novamente o 7 de Maio, Telesforo de Monzón, presidente do GBB, na compaña de Hernandorenna viaxaron a Barcelona e conversaron encol do tema con Batista i Roca. Tras a viaxe dunha comisión de observadores nacionalistas cataláns, pertencentes a UDC, ERC e ACR a Euskadi entre o 26 e 31 de maio ficou definitivamente apontoad o *Galeuzca* e a viaxe triangular. Antes, no mitin central do II Aberri Eguna, celebrado en Donostia o 16 de abril co lema *Euzkadi-Europa*, falarían dous cataláns, Maspons i Anglasell e Carrasco i Formiguera, o galeguista Ramón Otero Pedrayo e o presidente do *Congreso de Minoría Nacionais* da SDN, Ewald Ammende.

Despois destes acaroamentos mencionados os cataláns e vascos desprazáronse a Galiza o 23 de xullo e o 25 asinaron no local do Seminario de Estudos Galegos o *Pacto de Compostela ou Galeuzca*, redactado en galego por Alexandre Bóveda. Os asinantes foron Alexandre Bóveda, polo Partido Galeguista; Álvaro das Casas, por Ultreia; Josu Doxandabaratz, Joseba Rezola, Esteban Isusi e Manuel de Irujo polo PNV; Josep María Batista i Roca e Josep Girona, por Palestra; Pau Vila, por ACR, xunto a Josep Pich e Salarich.

En Bilbao, o 30 de xullo, engadíronse dúas novas precisións e a sinatura doutras tres forzas políticas: a Lliga Catalana, por medio de Joan Estelrich; ERC, a cargo de Josep Riera i Puntí, e ANV, mediante Andrés Perea, ademais dunha nova sinatura de UDC, da man de Manuel Carrasco i Formiguera.

As conversas seguiron en Barcelona, con intervención incluída do president Macià, até o 13 de agosto. Castelao desprazouse á cidade condal con varios obxectivos que logrou, segundo esmiuzaba nunca carta enviada a Bóveda: urxir a necesidade de presentar os Estatutos vasco

e galego, ir de contado a unha estrutura federal como espírito orixinario da República, crear un bloque *Galeuzca* no Parlamento, acadar o decreto de bilingüismo para Galiza e Euskadi e procurar o ingreso de Galiza no *Congreso de Minorías Nacionais* da Sociedade de Nacións.

Pero despois da euforia, viña a calma e o *Galeuzca* esmorecía por mor de variados atrances internos e externos:

- » a) Enfrontamentos e diverxencias entre as forzas asinantes. Durante a mesma viaxe debruzou a acedía do grupo “L’Opinió”, sector republicano de ERC, por unhas verbas de Irujo a causa de política represiva da República no País Vasco. Diverxencias entre este grupo e o sector nacionalista da ERC, Estat Catalá, que remataría ca saída do primeiro en novembro. No PNV, a algúñ fato abandeirado por Ceferino de Xemein e o mesmo Luis de Arana non lle gustaban estes vencellos tan rexos con forzas galegas ou catalás, que consideraban rexionalistas e moi laicas. Na Lliga Cambó só era favorable a intelixencias circunstanciais e non a pactos permanentes, como quería Estelrich. O PG tamén andaba inquedo polo protagonismo e os alporizamentos dialécticos de Álvaro das Casas perante a viaxe. O mesmo Batista i Roca coidaba que quizais se “fora máis aló do que nun principio se supoñía”.
- » b) Incumprimento de acordos comprometidos durante a viaxe. Non se celebrou a conferencia programada para primeiros de outubro en Bilbao. O PNV non compareceu o 22 de setembro no Congreso de Nacionalidades en Xenebra, que suporía o ingreso de Galiza. Esta ausencia provocaría unha forte protesta de Irujo, dirixida ás autoridades do EBB. Tampouco semella que se ratificou o pacto por todas as forzas políticas asinantes, tal como estaba previsto. Ratificárono con seguridade UDC, PNV, PG e Ultreia. Existen dúbidas respecto a ERC, ACR e a Lliga.
- » c) Influxo negativo da nova convxuntura outonal. En setembro producíase o tombo do goberno Azaña e a convocatoria de eleccións, provocando unha remodelación das tácticas. O PNV viuse na obriga de adicar os meirandes esforzos á preparación do plebiscito do Estatuto Vasco, que se ía a celebrar o 5 de novembro. Nesta tesitura tódolos partidos políticos esqueceron o frontismo galeuzcano e desenrolaron unha intensa labor nas eleccións xerais do 19 de novembro, que deron o trunfo ás dereitas e trocaron a paisaxe política e a posterior evolución da República. O PG nin sequera obtería deputados e o PNV tentaría, inclusive, unha alianza ca Lliga.

5. A etapa dereitista (1933-35)

A crecente tensión entre o Goberno central e a periferia estoupou nuns fitos ben coñecidos, acimados en 1934: a cuestión da lei de contratos de cultivo en xuño, a revolta dos Concellos Vascos no verán e a *Revolución en Outubro*.

A lei de “Contrates de Conreu”, aprobada polo Parlament Catalá, foi declarada inconstitucional polo Tribunal de Garantías Constitucionais, se ben co voto negativo do vasco Francisco Basterretxea e do galego Basilio Álvarez. A resultas de tal feito o 12 de xuño os deputados de ERC afastáronse das Cortes republicanas e en solidariedade con eles e con Catalunya outro tanto fixeron os parlamentarios nacionalistas vascos. O PG enviaba ao PNV un telegrama solidario

cara a súa actitude, que o EBB respondería con fidalgo agradecemento e a nobre promesa de defender os dereitos de Galiza, se chegase o caso.

O 15 de xullo artellouse na vila foral de Tolosa un acto de homenaxe, nomeado na prensa nacionalista vasca “mitin de Galeuzca”, aos deputados vascos para eloxiar a súa actitude solidaria de cara aos cataláns. O PG enviou ao acto como orador senlleiro a Xerardo Álvarez Gallego, quen acudiu na compañía de Núñez Búa e de Enrique Peinador.

O levantamento dos Concellos vascos no verán de 1934, por mor da falla de representatividade nas Deputacións e nos Concellos e do Estatuto do Viño que incumpría os Concertos Económicos, rematou o 2 de setembro en Zumárraga nunha asonada de deputados vascos e cataláns esquerristas (Santaló, Tomás i Piera, Aguader, Marial, Ferrer, Aragay, Calvet, Traball, Mestre, Tarradellas etc.). O PG tamén enviará ás autoridades do PNV un telegrama de solidariedade, que foron acompañados doutros do mesmo senso por diferentes agrupacións galeguistas (de Ferrol, Pontevedra, Vilagarcía de Arousa, Pontevedra, Barco de Valdeorras) e por persoeiros como Suárez Picallo, Otero Pedrayo ou Fernández del Riego, en nome da Federación de Mocedades Galeguistas.

A situación posterior á *Revolución de Outubro*, cos desterros de Castelao e Bóveda, o apresamento do Goberno catalán e a forte represión en Catalunya, Euskadi e Asturias, ademais do tradicional torpedeamento do Estatutos e o ferreño centralismo das dereitas no poder, non era unha convxuntura axeitada para “veleidades” galeuzcanas.

6. A curta esperanza do 36 e a guerra incivil (1936-39)

As eleccións de febreiro do 1936 e a vitoria da Frente Popular anovou a esperanza galeuzcana, sobre todo no tocante a aprobación dos Estatutos vasco e galego.

Constituíanse en marzo os distintos grupos parlamentares. O PNV precisaba un deputado para configura o seu e pediulle o 16 de marzo ao PG a Castelao, que persoalmente aceptou. Pero a suxección a disciplina de Izquierda Republicana, en virtude de un pacto anterior ás eleccións, impidiuno. O seu lugar ocupouno Eduard Palet, deputado de ERC. Emporiso, Castelao entraría a formar parte da Comisión Parlamentar do Estatuto Vasco, vicepresidida polo esquerdo catalán Tomás i Piera.

Novamente en abril o dirixente das Mocedades Galeguistas, Fernández del Riego, realizaba un chamamento para un acordo vasco-galego-catalán, que con seguridade se houbera consolidado co gallo da presentación e aprobación dos Estatutos vasco e galego nas Cortes. Pero o mal fado dos voitres militares sobrevoaban o ceo e ocupárono o 18 de xullo.

Catalunya acolleu aos vascos desterrados, amosando a meirande e máis efectiva mostra de solidariedade galeuzcana. A Generalitat promulgou decretos especiais para aos refuxiados vascos, concedéndolle ao Goberno Vasco unha case-extraterritorialidade e toda clase de facilidades e medios materiais co obxecto de solucionar tódalas necesidades dos citados refuxiados. Unha actitude semellante, merecente dos máis agradecidos eloxios, levou a cabo a Generalitat respecto aos galegos leais, entre eles Castelao.

O rianxeiro loaría a actuación dos deputados vascos e cataláns, co gallo da presentación do Estatuto Galego nas Cortes da República, celebradas o 1 de febreiro de 1938 en Monserrat.

Tamén participaría no Aberri Eguna, o 17 de marzo de 1937, celebrado na Delegación Xeral de Euskadi en Catalunya.

Emporiso, o achado dun memorando⁽²⁾ escrito polo galeguista Xoán Xosé Plá Fernández, que figura adxunto a unha carta enviada o 13 de setembro de 1944 ao dirixente nacionalista, Jesús María Leizaola, tinxe de sombras e de incumprimentos pola banda dos vascos e cataláns unha traxectoria de solidariedade galeuzcana durante a Guerra Civil e o primeiro exilio galo, en principio, inmaculada. Non sabemos se as acusacións de Plá son certas e, dende logo, ningún dos interpellados, principalmente Agirre e Tarradellas as refutaron.

A caída de Catalunya a comezos de 1939 provocou a saída ao exilio dos Gobernos Republicano, Vasco e Catalán. Os presidentes destes dous últimos, Agirre e Companys, atravesaron xuntos a fronteira na compañía doutros persoeiros como Irujo e Pi i Sunyer. Este, conta nas súas memorias que a noite antes de cruzala fronteira comprometéronse a rexurdir o *Galeuzca*.

7. Colofón

Despois de 1939 o Galeuzca foi resucitado en diferentes fases do exilio, coincidindo con diversas convixuntas axeitadas. En 1941 asinouse en Bos Aires por parte dos máis esgrevios persoeiros das tres comunidades, vasca, galega e catalá, principalmente Ramón Aldasoro, Castelao e Serra Moret. No bienio 1944-46, nunha tesitura na que albiscaba o derrumbamento do franquismo houbo varios intentos de acordos galeuzcanos, áinda que non chegarían a pacto escrito. Cara 1959, coa emerxencia dos movementos de liberación nacional dos países do Terceiro Mundo, asínase en Caracas un rexo pacto Galeuzca. Nos intres agoniantes do franquismo existiron conatos pactistas en París, que non se concretaron en convenios asinados. En tódolos pactos do exilio os desexos soberanistas estaban asociados ao dereito de autodeterminación. E após a segunda restauración borbónica de 1978 foron anecdóticos os contactos trinacionais até a sinatura da Declaración de Barcelona de 1998 por parte do BNG, PNV e CIU, cuxas resultas ainda resoan na actualidade.

En resumo, o Galeuzca foi e é un devezo sempre soñado e procurado pola banda das tres nacións periféricas, Galiza, Euskal Herria e Catalunya, que buscan acadar a súa soberanía mediante o exercicio democrático do dereito de autodeterminación, seguindo un roteiro histórico, iniciado na Tripla Alianza de 1923.

(2) Arquivo do Nacionalismo Vasco, GE-754-1. *Vid.* Estévez, Xosé (2007), "O memorandum "Pla" sobre o Galeuzca na guerra civil" en *Murguía, Revista Galega de Historia* nº14 p.9-17

Murguía, Revista Galega de Historia,
após década e media de andaina,
leva contribuído decisivamente á socialización
de boa parte da historia da Galiza,
incentivando novas investigacións.

A súa rigorosidade, e o seu compromiso co
coñecemento do pasado galego, deu lugar a que centos
de asinantes, lectoras e lectores teñan como
referencia indiscutíbel no ámbito histórico a
Murguía, Revista Galega de Historia.

Investigacións, documentos, lecturas, entrevistas...
Un rico contido, volume trás volume e agora
con cambio de imaxe, é o patrimonio ao que dá lugar
Murguía, Revista Galega de Historia e ao que ti podes contribuir.

Subscríbete!

Por só 25 € ao ano

www.revistamurguia.com

Nome	<input type="text"/>	Apelidos	<input type="text"/>
Enderezo	<input type="text"/>		
Localidade	<input type="text"/>	CP	<input type="text"/>
Telefone	<input type="text"/>		
Solicito:	☐ Subscrição	☐ Mais Información	☐
Murguía. Revista Galega de Historia Aptado de Correos 1010 da 15.706 de Compostela ou secretaria@revistamurguia.com			

O vínculo atlántico-céltico de Nós e a súa persistencia no galeguismo de posguerra

Mario Regueira

Universidade de Santiago de Compostela

RESUMO: Baseándose na perspectiva histórica e nas funcións políticas do celtismo tal e como foron configuradas polos primeiros galeguistas durante o Rexurdimento, este artigo procura analizar o papel e a evolución que esta corrente e a súa derivación atlantista tiveron en momentos clave da historia da Galiza. Analízase específicamente a forma na que foi defendido pola Xeración Nós e tamén a súa transformación na política posibel do antifranquismo galeguista.

Palabras clave: celtismo, atlantismo, galeguismo, Xeración Nós, posguerra, Galaxia, Álvaro Cunqueiro.

RESUMEN: Basándose en la perspectiva histórica y en las funciones políticas del celtismo tal y como fueron configuradas por los primeros galleguistas durante el *Rexurdimento*, este artículo procura analizar el papel y la evolución que esta corriente y su derivación atlantista tuvieron en momentos clave de la historia de la Galicia. Se analiza específicamente la forma en la que fue defendido por la *Xeración Nós* y también su transformación en la política posible del anti-franquismo galleguista.

Palabras clave: celtismo, atlantismo, galleguismo, Xeración Nós, posguerra, Galaxia, Álvaro Cunqueiro.

ABSTRACT: This article looks at the role and evolution of Galician Celtism and its Atlanticist variety developed in key moments of Galician History by taking into account the historical perspective and political functions of this movement, as it was designed by the first political Galicianism (Rexurdimento). It focuses on the strategy proposed by the Xeración Nós as well as its possible political adaptation by the anti-Francoist Galicianism during the Spanish Post-War.

Keywords: Celtism, Atlanticism, Galicianism, Xeración Nós, Spanish Post-War, Galaxia, Álvaro Cunqueiro.

1. Os precedentes ollando o futuro

É frecuente localizar a ligazón da galeguidade co celtismo durante o Rexurdimento. Aínda que as reivindicacións de figuras como Manuel Murguía ou Benito Vicetto, sumadas ao poderoso imaxinario poético de Eduardo Pondal representan, sen dúbida, un punto de entrada emblemático e vinculante, non está de máis lembrar que a relación da cultura galega co celtismo xa ocupara previamente un lugar no ideario de autores vinculados á Galiza durante os séculos previos (vid. Pereira: 2017). Desta maneira, e sen negar a dimensión político-identitaria que a cuestión toma durante o Rexurdimento, creando un efecto persistente de cara ao desenvolve-

mento do galeguismo no futuro, non é superfluo lembrar que cada época se relaciona ao seu xeito co seu legado histórico-mítico, en ocasións mediante un redimensionamento das categorías que envolven a historia e o mito como referentes.

Neste sentido, a perspectiva dunha historia que poida servir aos intereses políticos e o afianzamento dunha identidade diverxente tería partido, para o caso de Manuel Murguía, de achegamentos á historia que, contradicindo o paradigma racionalista que comeza a desenvolverse en Europa, valoran a utilidade “crítica” de mitos e lendas así como de perspectivas filosóficas non necesariamente asentadas en datos empíricos (Beramendi, 2007: 173). Non é o único elemento que establece Murguía: a primeira categorización da celticidade (e, por tanto, da galegidez) entre os pobos de orixe aria opostos ao conxunto semita/mediterráneo define unha estrutura de contraste que fai participar a galegidez dunha grande dinámica europea, ao tempo que serve aos intereses da política galega no conxunto do Estado español, vertebrada a través do Rexionalismo. Trátase dun celtismo que aparece definido por primeira vez nun sentido racial, en lugar do conxunto que, principalmente aludindo a elementos culturais e lingüísticos, caracterizara a súa presenza na historiografía previa. Tamén é un celtismo que, por primeira vez, vai ser caracterizado como actor principal da historia da Galiza e tamén como un dos substratos más relevantes da súa identidade presente. (Pereira González, 2001).

A consecuencia inmediata desta orixe racial céltica, sumada á proverbial invasión sueva, outro pobo atlántico responsable dun “renacemento” do decadente territorio galego, configura para a historia de Murguía un *Volkgeist* ben definido, asociado a culturas guerreiras irredentistas e cunha dimensión lírica e ensoñadora que o afasta do sentido práctico e da noción comercial dos pobos mediterráneos. Esta identidade complexa e asociada ao espiritual encaixaría nunha perspectiva nacional puramente herderiana. Ao mesmo tempo, trátase dunha identidade que inza todos os aspectos da galegidez, desde os caracteriais até as propias expresións lingüísticas e supón unha base importante para o nacionalismo espiritual posterior de Vicente Risco, por máis que este vaia actualizar algúns dos seus elementos: O *Volkgeist* como espírito nacional irreductíbel, si pode esmorecer se non vai parello de forma necesaria a unha racionalización colectiva ou a unha conciencia desa identidade e das diferenzas evidentes. Porén si que é posíbel reavivar a súa esencia mediante a acción cultural (Beramendi, 2007: 187), algo que predetermina tamén a radical importancia que este eido, e particularmente a creación literaria asociada á lingua autóctona, ten nos próximos séculos. Ao mesmo tempo, esa capacidade de esmorecemento e resurrección dun espírito inmanente serve tamén como ferramenta útil de cara á política interna, xa que permite clasificar aqueles elementos que xogan contra os novos intereses políticos da comunidade. Da mesma forma, se a xenética é un elemento fundamental dentro da ideoloxía de Murguía, a formación da nación deriva da necesaria combinación deste substrato racial cun territorio, outra idea que será retomada por Vicente Risco, e que lles permite explicar por que a identidade nacional non é compartida con outros pobos de orixe céltica, así como as (non poucas) diverxencias da Galiza con outras nacións asociadas ao celtismo, aínda así definidas como “irmás”. Esta consideración implica de forma preferencial á nación irlandesa, cuxo *Leabhar Gabhála Éireann* (*Libro das Invasións de Irlanda*, compilado no século XI) contén a referencia a invasión que o pobo galego tería feito sobre a illa, tras divisala cun espello máxico desde o alto da Torre de Breogán.

O “espírito durmido” do pobo galego aparece así asociado á unha perspectiva histórica que o relaciona con épocas escuras, complexas de rastrear e que se moven principalmente entre a mención emblemática antiga e o mito constituído intencionalmente nese momento histórico. Da mesma forma, é notábel que a necesidade dunha articulación política que pretende reestruturar as relacións da Galiza co resto do estado español precisa, na altura, de apoiarse na constitución forte dun suxeito popular oposto de forma o máis ampla posible ao resto de realidades culturais peninsulares. O eixo atlántico/mediterráneo (ario/semita, nunha perspectiva racial decimonónica) procura mover o eixo de poder do centralismo madrileño procurando un foco cultural que vire cara ao atlántico, concretamente cara aos outros países celtas. Trátase dun atlantismo esbozado, que será complementando nos anos posteriores polas figuras más relevantes da Xeración Nós. Este vencello cunha área concreta da realidade atlántica, nese momento aínda moi mediatisada por ese constructo racial, aínda representa unha fonte de diferencia ante as outras comunidades nacionais peninsulares que, como Euskal Herria e os Países Cataláns, comparten un obxectivo común á hora de reformular a relación do centralismo castelán co resto da realidade peninsular.

A combinación de moitas destas bases ideolóxicas de orixe inmanentista e prerromántica formulan unha contradición evidente coa ideoloxía principalmente de corte liberal que representa Murguía dentro do Rexionalismo galego. Conceptos raciais e de dialéctica absoluta inzan unha perspectiva que, en liñas xerais, aspira á constitución da Galiza como un pobo aberto e no que a participación colectiva na vida pública poida supor o final das vellas estruturas católico-monárquicas, ao tempo que dá resposta a moitas das súas necesidades materiais. Non se trata da última vez que veremos contradiccións similares na evolución das grandes liñas do galeguismo. Ao mesmo tempo, hai que mencionar que, mesmo partindo da súa posibilidade e necesidade crítica, a óptica de conxunto levaríanos a comprobar como a perspectiva racial é defendida até sen intencionalidade política por distintos axentes vinculados á galegideade. Da mesma maneira, a creencia nunha orixe aria de determinados pobos europeos é, case até o ascenso do nazismo, unha idea común en moitas culturas europeas (vid. Pereira González, 2001), en ocasións tamén asociada a unha idea nacional de fortes resonancias herderianas.

2. Celtismo e atlantismo no grupo Nós

A reivindicación dunha “racialidade” e dunha perspectiva étnico-espiritual convertese nunha idea central nos devires do galeguismo até ben mediado o século XX. A adopción do imaxinario céltico-atlántico por parte de autores como Ramón Cabanillas, caracterizado tamén por unha perspectiva de apoio ás loitas populares que lle valerá o ben exemplificativo alcume de “poeta da raza”, combínase, no primeiro terzo do século, coa actualización do discurso sobre celtismo e atlantismo realizado pola Xeración Nós. Trátase dunha perspectiva na que nos centraremos nas tres principais figuras do que se chamou o Grupo Nós, por consideralas tres eixos diferenciados e complementarios deste tipo de ideas⁽¹⁾.

(1) Hai que lembrar, con todo, que mesmo superando as alusións raciais, especialmente despois da II Guerra Mundial, a perspectiva europeísta de figuras como Castelao ten unha doada relación con estes puntos de partida que pulan por reestruturar o significado da Galiza tratando de compensar a dependencia centralista cun vínculo internacional.

Desde as páxinas da revista *Nós* a preocupación e interese por responder a esta perspectiva xeo-estratégica da cultura galega combínase coa innovación necesaria que o discurso herdado do Rexurdimento seguía precisando. Desta forma, e aínda que as tres figuras van compartir e encargarse interseccionalmente de moitas materias, resulta ben evidente que cada unha responde a un foco prioritario de atención.

Florentino López-Cuevillas é unha das figuras máis interesadas na perspectiva arqueolóxica e nas teorías históricas da antigüidade que, superando a concepción da historia de Murguía, poden demostrar faticamente a pertenza efectiva da galeuidade a unha orixe céltica. Lonxe da perspectiva do mítico, Cuevillas traballa con datos empíricos ou, en calquera caso, con teorías que xa non botan man da mitoloxía ou as lendas populares, e si de elementos obxectivábeis. O seu traballo é fundamental á hora de validar a relación co celtismo máis aló das lendas ou das historias de contido mitolóxico que o precederon. E aínda que non é un labor que realice en so-litario⁽²⁾, o carácter de figura principal no estudo da pre-historia galega acompañarao até os últimos días. O punto de partida de Cuevillas, así como da súa obra máis relevante antes da guerra⁽³⁾ é o de adherir as teorías de Adolf Schulten, que parte de considerar o substrato da Galiza como de orixe ligur, unha etnia que acabaría sendo reducida ante a presión dunha forte invasión céltica. Schulten tamén localiza a orixe dos iberos no norte de África, limitando moito a posibilidade da súa presenza na Galiza. Configúrase así unha identidade do territorio complexa e fortemente vinculada ao celtismo, contextualizando tamén como simples contactos puntuais as referencias greco-latinas e mediterráneas previas á invasión romana. Trátase dunha perspectiva que, mesmo baixo discusión científica, ofrece por primeira vez algo semellante a un respaldo empírico ás teses mitolóxicas do galeguismo, identificando os galegos como descendentes de celtas e asociando a cultura castelá a etnias de orixe africana⁽⁴⁾. Aínda que o poder normativo e referencial desta achega de Cuevillas é persistente no tempo, e tomada moitas veces como a proba obxectiva das mitoloxías previas, veremos máis adiante que a noción científica da arqueoloxía tamén o leva a puntualizar a actualizar algúns destes puntos de vista durante a posguerra.

En certo sentido, a tese dun territorio non tocado máis que ocasionalmente polos mediterráneo-africanos-semitas que recibiría unha invasión nórdico-aria de entidade é defendida tamén, sen entrar tanto nos detalles e na perspectiva da ciencia arqueolóxica contemporánea, por Vicente Risco. Risco é un autor que, simultaneamente explota tamén o poder mítico dese imaxinario, moi notábel, dentro da relativa heteroxeneidade da súa producción, no relato concreto “A trabe de ouro e a trabe de alquitrán”:

—Estes, meu fillo, son os Proxenitores, os homes do Tempo e das Idades Antigas. Estes son os que aínda viven do Tempo Heroico, os Avós gloriosos da túa Raza. Estes son os sacerdotes e os sabios do Bosque Sagrado. Os reis consultábanos, e os heroes morrían contentos, sabendo que eles lembrarían as súas

(2) Son relevantes as colaboracións con Fermín Bouza Brey, Xaquín Lorenzo “Xocas” e a súa adhesión ao Seminario de Estudos Galegos, tamén a presenza doutras figuras do galeguismo en moitas das excavacións e visitas.

(3) A Idade de Ferro na Galiza, lida no Seminario de Estudos Galegos en 1924 e publicada inicialmente por entregas na revista *Nós* entre 1925 e 1926. Será reeditada pola Real Academia Galega en 1968.

(4) Falta, evidentemente, a noción profundamente racista das achegas do Rexurdimento, notablemente amortecida e poucas veces explicitada nos mesmos termos nesta fase, por máis que a noción de superioridade étnica siga conservándose.

fazañas. As armas dos heroes áchanse agora penduradas das paredes, e mudas están as arpas de ouro (Risco: 2016).

A contraposición entre o tesouro dos vellos “Proxenitores” contrasta co que gardan, na outra cova, uns mouros encantados vinculados ao Islam.

Ironicamente, tal e como pode verse noutros exemplos da producción de Risco, moitas destas pezas narrativas son furiosamente anti-modernas, cando non repudian directamente a posibilidade dun coñecemento empírico asociado á racionalidade, que o autor identifica coa decadencia do Iluminismo. Da mesma maneira, a noción dunha historia que poida estudearse como disciplina obxectiva é un punto de vista que choca frontalmente con certas concepcións do propio Risco, algo que non lle impide subscribir a tese que a historia de base empírica, como a do propio Adolf Schulten, establece sobre a expansión das tribos célticas na Galiza (Risco, 1920: 7). Trátase dunha contradición enormemente rechamante, xa que, se por un lado ergue nocións de carácter obxectivo, do outro, non dubida en definir o pobo galego como habitante dunha historicidade diferente que non pode ser capturada nin reducida á disciplina histórica convencional⁽⁵⁾ (vid Regueira, 2016: 149). Este cruzamento de perspectivas aparentemente dispares debería deixarnos na pista de como de relevante era para o galeguismo contar cunha sorte de aprobación internacional, por máis que fose áinda dentro dun sistema de pensamento que, aplicando a teoría do propio Risco, non deixaba de ser un producto da fría racionalidade da ciencia contemporánea, que nada tiña que ver co espírito intuitivo e romántico do pobo galego. Unha contradición más das moitas que poden atoparse nas teses risquianas, pero que volverá aparecer noutros momentos históricos e que evidencia que a entidade do relato mítico e da realidade obxectiva non se conciben, para os galeguistas da maior parte do século XX, como elementos estritamente diferenciados, senón que moitas veces forman conxuntos de complexa interrelación. Da mesma maneira, é fácil contemplar nestes desenvolvimentos de Risco a primeira mostra de como ese espírito intuitivo, de fortes resonancias líricas, e base do *celta sentimental*, pode converterse tamén nunha arma de dobre fío para os intereses do galeguismo, unha idea sobre a que volveremos más adiante.

A perspectiva de Risco, porén, non se conforma coa simple revitalización dunha idea do celtismo que segue tendo moito en común coa do Rexurdimento. A el deberíamos tamén a articulación do concepto de *atlantismo* (Fernández Pérez-Sanjulián, 2002: 191) unha das perspectivas que máis éxito terán no futuro do galeguismo. Trátase dun concepto que, partindo desta conexión céltica, accredita nunha división norte/sur que entronca a Galiza e a súa cultura nun grupo do norte de Europa, algo que a conecta prioritariamente coa sensibilidade xermánica e doutros pobos do norte e que fornece dun novo eixo de oposición fronte ao centralismo castelán. O concepto de atlantismo, más aló dalgúnhas reivindicacións grandilocuentes de Vicente Risco, como as referencias a unha nova “civilización atlántica” que converta o océano nun novo “mare nostrum” da galeguidade (Risco: 1981), representa unha certa intención aperturista que soborde as limitacións das “nacións celtas” e abra o país e a súa cultura a unha ampla mirfada de

(5) Segundo as teorías de Risco, as comunidades históricas serían unha simple manifestación da natureza, produto desa combinación entre raza e terra, alleas ás estruturas estatais e os seus procesos políticos, entendidas sempre como simples engadidos artificiais a esa base natural. As análises de base empírica que caracterizan o pensamento ilustrado representarían, da mesma maneira, unha nova perspectiva artificial, violentamente oposta aos valores “naturais” que representaba o romanticismo.

influencias e relacóns. Afirmar unha base psicolóxico-xenética común con alemáns, ingleses e franceses, algunas das grandes potencias da época, supón unha forma de descentrar novamente o eixo que mantén a Galiza vinculada a Madrid e a Castela, tamén supón unha valoración de metrópoles como París e Berlín, alternativas á decadencia intelectual das españolas. A vaguidade deliberada do concepto “atlántico” é unha avantaxe fronte ás limitacións do excesivamente concreto dunha familia céltica reducida a sete territorios, a maior parte deles, por outra parte, baixo dominación colonial⁽⁶⁾. Desta forma, o concepto serve para integrar, segundo as necesidades do discurso galeguista, realidades como a portuguesa, da que se reivindica sempre a base común, e tamén as de outras nacións sometidas na mesma estrutura centralista do Estado español⁽⁷⁾.

Ramón Otero Pedrayo é, dentro da tríade do Grupo Nós que tomamos como referencia, a voz máis interesada por representar ese celtismo nunha perspectiva creativa. Isto non impide que tamén sexan outros os puntos de vista desde os que pula por asentar este tipo de discursos. É notábel, nese sentido, a fixación do autor con Irlanda, un dos temas que, acompañado co re-crudecemento do conflito irlandés no comezo do século XX, suscitará moitos discursos de simpatía e solidariedade na revista *Nós*. Isto é especialmente notábel no número 8, de 1921, dedicado alcalde de Cork e membro do Sinn Feinn, Terence McSwiney, asasinado o ano anterior durante a Guerra da Independencia Irlandesa. Nese número, o propio Otero Pedrayo asina “Irlanda políteca no século XIX”, unha panorámica do conflito da illa (Otero Pedrayo, 1921: 13-17).

É outra, porén, a perspectiva prioritaria de Otero Pedrayo ao respecto do celtismo. Entender a expresión literaria galega como unha manifestación máis dese espírito coloca tamén o tipo de literatura céltica e atlántica como un primeiro obxectivo. Tamén como un exemplo positivo a outras influencias que poida reavivar ese espírito do pobo e poñelo en contacto coa súa verdadeira esencia: “E na Galiza é urgente o coñecemento de literaturas como a irlandesa e a lírica medieval galego-portuguesa, simpáticas á i-alma, que na cultura xeneral equilibren pol-o menos o imperio do clasicismo grego e romano e do clasicismo castelán” (Otero Pedrayo, 1930: 176). Desta forma, non só o coñecemento da literatura clásica das nacións “irmás” célticas cobra importancia, senón tamén a tradución, que favorece o acceso a esa conexión inmanente que os pobos unidos por unha mesma xenética teñen que sentir ante formas similares de ver o mundo. Así, dentro do proxecto cultural do galeguismo, e da súa tribuna preferencial, que é a revista *Nós*, incidirase moito na tradución de literatura irlandesa. Unha tradución, que além do teatro popular (do que se ocupa, entre outras obras, Plácido Castro) pareceu deixar espazo tamén a que Otero Pedrayo puxese en galego anacos do *Leabhar Gabhála* e tamén de lendas e contos populares (Fernández Pérez-Sanjulián, 2002: 219).

Trátase de dúas escollas coerentes co proxecto político e cultural do galeguismo, dunha parte as propias mencións que a galegidade ten na literatura antiga de Irlanda e o substrato común que pode desprenderse das súas lendas e contos populares, do outro, o xénero más re-

(6) Ironicamente, Galiza sería o único destes pobos sometido por unha metrópole “non atlántica”, ao estar os outros contidos total ou parcialmente no Estado francés ou no Reino Unido.

(7) A pesar de que a noción de Risco bebe moito da oposición Atlántico/Mediterráneo, é interesante ver como nos vindeiros anos as culturas europeas mediterráneas, sinaladamente a occitana ou a catalá, poderán chegar a ser consideradas próximas ou non dependendo dos intereses concretos do momento.

lacionado cunha perspectiva popular contemporánea para poder difundilo entre as masas que, como as irlandesas, eran principalmente labregas e iletradas.

Dentro dese repertorio é chocante, pola enorme diverxencia que representa con eses dous polos, a tradución parcial que do *Ulysses* de James Joyce publica na revista *Nós*. En primeiro lugar, polo feito de tratarse da escolla dun non nacionalista que escribiu en inglés e que, só de forma moi relativa (a través da representación das miserias de Irlanda) se ocuparía do problema nacional. Por outra parte, áinda que sería fácil relacionar o fluír do monólogo interior con algúns dos presupostos bergsonianos de Otero Pedrayo, o certo é que a proposta de Joyce está nas antípodas do proxecto artístico e literario da Xeración *Nós* daquela altura. Este é un feito que, máis aló do que ten afirmado a crítica galega, tamén se deixar notar na comprensión do proxecto do dublinés e na escolla dos fragmentos a ser levados ao galego (Ventura Ruiz, 2016). Sen dúbida hai que remitirse, como explicación más probabel, ao capital simbólico asociado a un autor cun discurso modernizador e actual, xunto coa posibilidade de adiantar outras introducións ibéricas e reivindicar a importancia da Galiza como elo privilexiado coa cultura irlandesa.

É relevante, neste sentido, que a postura política concreta de Joyce non impida cualificalo nesa ampla identidade *atlantista* da que xa falamos. O desprezo ás estruturas políticas, como elementos artificiais superpostos a unha visión do mundo marcada pola dimensión étnica e *natural*, permite asumir a Joyce dentro do atlantismo, como permitirá, no futuro, incluír nel a moitos autores metropolitanos do Estado francés, as máis das veces representantes culturais dun centralismo político que non ten nada que envexar ao español.

A este respecto, debemos mencionar a Otero Pedrayo e a súa obra narrativa como un dos más poderosos introdutores deste tipo de perspectivas. Unha visión que, entre outras obras, ten un papel moi relevante na trilogía *Os camiños da vida*, onde tanto as relacións do protagonista como as súas alianzas están concibidas ao redor de personaxes marcados pola súa pertenza atlántica. Trátase de algo especialmente acusado no encontro parisiense dos exiliados das minorías nacionais europeas, onde galegos, irlandeses e polacos comparten arelas e unha base subversiva común ante os vellos imperios, especialmente fecunda en relacións persoais e solidariedade política mutua para os dous primeiros grupos. Tamén na presenza de personaxes de orixe xermánica, como é o caso de Bertha, a rapaza das trenzas loiras cuxo destino na trama servirá para debuxar os camiños da decadencia daqueles fidalgos que debían estar destinados a guiar o pobo. Trátase dunha perspectiva na que a relación entre os irmáns celtas segue a ser privilexiada, e na que non se perde oportunidade de sinalar as semellanzas e os elementos comúns: a explicación da verdadeira orixe de Oseira (vinculada por Otero Pedrayo ao druidismo) ou as múltiples similitudes coa cultura irlandesa ou coa paisaxe bretoa, como elementos que destacan tamén na narración.

Porén a explicación *atlantista* do mundo, ligada, ao igual que nalgúns das obras de Risco, a unha vivencia específica e nacional do cristianismo, ten o seu lugar en moitas más obras da narrativa de Otero Pedrayo. Referencias como a importancia dessa visión atlántica no aflorar das pequenas patrias de Europa que hai en *Arredor de si*, ou a radical diferenza entre o norte nobre e o sur decadente que se percibe nalgúns pasaxes de *A romería de Xelmírez*. Trátase dunha noción atlántica que tende, segundo algunas autoras (Fernández Pérez-Sanjulián,

2002: 39) a evoluír cara a un europeísmo que, ao seu xeito, e filtrado pola dramática experiencia da Guerra Civil española, acabará por configurar tamén algunas das expresións do galeguismo.

3. Entre a persistencia e o celta sentimental

A pesar da longa evolución política que media entre o galeguismo que parte da configuración teórica de Vicente Risco e aquel que consegue entrar no parlamento da II República no ano 1936, podemos indicar que moitas das correntes xerais seguen vivas no seu seo baixo distintas formas. Non é a menor a participación dalgúns dos actores orixinarios do Grupo Nós na política do Partido Galeguista, como é o caso de Ramón Otero Pedrayo, ao tempo que Vicente Risco, pola súa parte, decide reforzar a tendencia dereitista que levaba anos manifestando⁽⁸⁾. A identificación dunha suposta diferenza étnica ou xenético-telúrica fronte ao resto de pobos peninsulares sofrerá un evidente retroceso durante a posguerra, aínda que hai que indicar que as perspectivas do núcleo duro da dereita españolista non son necesariamente refractarias a mitos ancestrais como o que sustenta o celtismo galego. De feito, a presenza celta forma parte tamén da construcción mítica que o falanxismo trata de realizar sobre a identidade española, neste caso a través da deturpación do concepto de “Celtiberia” e a súa adecuación ao seu proxecto nacional (Ruiz Zapatero, 2003: 227). Celtiberia pasa a ser a xénese da identidade castelá, núcleo da futura España, un proverbial encontro entre indíxenas autóctonos e invasores de orixe nórdico-europea que agarda, case de forma consciente, pola cristianización. A tentativa, por parte do falanxismo, de controlar o discurso histórico-arqueolóxico sobre o territorio do Estado é especialmente forte durante os primeiros anos da posguerra, e tamén serve a unha concepción estratégica que permite achegarse ao nazismo, aínda que na simboloxía do réxime acabará por perder peso ante outros imaxinarios, conforme chegue o ocaso do falanxismo romántico e das súas alianzas internacionais.

É evidente que a confrontación entre os mitos históricos do primeiro galeguismo e os desenvolvidos polo falanxismo non pode entenderse sen reparar na diverxencia dos seus proxectos políticos e o distinto papel que esa mitificación ancestral ten para unha comunidade que intenta redefinirse desde a marxinalidade periférica e as nostalxias imperiais dun estado centralista. A pesar diso, as coincidencias, mesmo concretas⁽⁹⁾, permiten que certa pártina de reivindicación céltica non acabe de perder a súa asociación co territorio galego. Porén, resulta evidente, que a noción dun pobo guerreiro chamado a recuperar o seu esplendor é unha parte do mito céltico fundacional que foi usurpada polas expresións más extremas da dereita españolista. Unha dereita para a que será común tamén unha certa defensa sentimental-folklorizante da diversidade cultural española, sempre que permaneza supeditada á cultura principal e non perda a súa asociación cun pasado ancestral e con elementos sentimentais, moitas veces vinculados únicamente á vida privada⁽¹⁰⁾ (Regueira, 2016: 184-185).

(8) A forza do pensamento orixinal de Risco pode rastrearse mesmo nos debates das Mocedades Galeguistas, organización xuvenil do Partido Galeguista. Os seus membros seguen a valorar aspectos como a necesidade dunha postura paganista de indubidábeis ecos célticos nos anos 30, e onde a visión dunha identidade natural de ecos risquiáns segue viva mentres a organización sénior aposta pola política republicana nunha coalición de esquerdas (Rojo, 1987: 97-99).

(9) O falanxismo atopa, ao igual que a Xeración Nós, certa satisfacción nas teses de Schulten, na medida na que corroboran esa preeminencia nórdica nos xenes da poboación peninsular (Ruiz Zapatero, 2003: 227).

(10) Trátase dunha tendencia común tamén á Alemania nazi e a Italia fascista, vid. Núñez Seixas e Umbach, 2008.

Desde ese punto de vista, e mesmo coas esporádicas consideracións da Galiza como núcleo celta desa ideal convivencia celtibérica, a persistencia da dominación centralista sobre o territorio galego vai facer agromar o mito do *celta sentimental* como un elemento particularmente útil na nova etapa das relacións entre a Galiza e o Estado español. O mito do sentimentalismo celta forma parte, tal e como vimos previamente, dese conxunto de elementos positivos asociados ao celtismo. A alma lírica e a perspectiva idealista teñen, porén, unha segunda cara que non sempre resultou evidente dentro do galeguismo, pero que tamén xogou un papel importante na dominación anglosaxoa das nacións célticas na órbita británica (vid. Pereira González, 2001). Os pobos celtas aparecen caracterizados mediante atributos que os presentan como dominados polos seus sentimientos e incapaces, por tanto, de encarar a realidade con racionalidade e sentido práctico. Moitos destes trazos son comúns á clasificación patriarcal das mulleres, unha asociación coa feminidade que será moi frecuente na caracterización nacional destes pobos por parte das súas metrópoles. Deffíñese así un colectivo sen noción da racionalidade, desorganizado e dominado polos seus sentimientos que precisa ser gobernado, xa que é incapaz de facelo por si mesmo sen camiñar cara ao desastre. O mito do guerreiro celta asociado a unha masculinidade clásica, incapaz de forzar o relato baixo a nova circunstancia dunha política opresiva durante a posguerra, deixa paso ao sentimentalismo como relación privilexiada coa terra, un discurso que, tal e como ten estudiado Helena Miguélez-Carballeira (2013: 123-134) ten un papel importante nas caracterizacións do rexionalismo franquista cara á cultura galega. O sentimentalismo e a perspectiva lírica da galexitud permite asociala, sen negar a súa participación no grande proxecto español, como unha identidade á ser controlada, inútil por si mesma, e necesitada dunha titoría constante daqueles que poden controlar os seus sentimientos. A perspectiva de como estas diferenzas funcionan como unha sorte de homoloxía incompleta das nocións heteropatriarcais de masculinidade e feminidade e das súas relacións é un factor que tamén debe ser valorado (vid. Miguélez-Carballeira: 2013).

4. A reivindicación posibel e o celtismo irónico

Este tipo de emerxencia opresiva do *celta sentimental* é posto en relación coa política desenvolvida por figuras como Francisco Javier Sánchez Cantón e Xosé Filgueira Valverde no inicio do franquismo, unha estratexia que trataría de dirixir e, en certa medida, protagonizar o reestabelecemento dunha certa cultura galega sen movela dos marcos da ditadura⁽¹¹⁾ (Alonso Montero, 2014). A redución do mito celta guerreiro en simple celta sentimental sería, por tanto, un elemento máis co que tramar o precario equilibrio da posguerra e reconducir a identidade galega a unha peza máis da estrutura pretensamente imperial da nova España.

Cando, a partir de 1950, un novo grupo de galeguistas tome o relevo destas iniciativas coa moito máis ambiciosa Editorial Galaxia, esta perspectiva que permite o encaixe identitario galego non vai ser posta en cuestión, e mesmo vai ser aproveitada. Dentro da creación ideolóxica de

(11) Este tipo de estratexia non pode desvincularse das posturas dese falanxismo romántico de trazo rexionalista nin de propostas similares como a que estaba acontecendo en relación á cultura catalá. Vid. Regueira, 2016: 133-134; 244-246.

Galaxia, realizada principalmente por Ramón Piñeiro⁽¹²⁾, vanse actualizar algúns dos puntos de partida da Xeración Nós. Alí onde Vicente Risco definía o pobo galego como o produto perfecto e *natural* dunha raza sobre unha terra, a filosofía piñeirista acuñará a noción do “sentimento da paisaxe”, como un dos trazos esenciais da identidade galega. Trátase de algo máis que unha actualización terminolóxica, tamén é unha redución sentimentalista de moitos dos conceptos cos que o galeguismo estivera traballando até 1936. Da mesma forma, o lirismo, o humor e a fantasía, completan o que para o círculo de Galaxia comprende, na primeira posguerra, o núcleo máis relevante do que implica a identidade cultural da Galiza (Piñeiro: 1959: 13; 1956: 11-26), unha identidade que se vincula sempre a un tipo de producción artística determinada.

Encaixa sen trauma nesas coordenadas un proxecto literario como o de Álvaro Cunqueiro. A aparición de *Merlín e familia* en 1955 non representa só unha das grandes obras da posguerra galega e a primeira recuperación narrativa de entidade para a nosa cultura. Tamén é o regreso do celtismo e a temática artúrica nunha obra emblemática e referencial⁽¹³⁾. Trátase, porén, dun regreso novamente mediatizado por esas novas perspectivas que definen as posibilidades de expresar un galeguismo asociado ao cultural e a un pasado non subversivo. Sen perspectivas guerreiras, nin reivindicación dunha nobreza xenética, e sen referencias directas á esa clásica distinción entre o atlántico e o sur de Europa que inzaba a narrativa oteriana. O celtismo de Cunqueiro é irónico, como o será unha grande parte da súa narrativa. Un Merlín que habita en territorio galego e que, aínda conservando a súa capacidade para crear a marabilla, vive unha existencia mundana, nun espazo por onde pasarán outros protagonistas míticos humanizados e baixados á terra pola pluma do autor. Trátase dunha forma de tratar o mito que usufruta en méritos literarios a súa orixinalidade, especialmente naquel momento, un realismo máxico no que a fantasía topa constantemente coa realidade e se redefine con ela. Tamén é unha referencia a un territorio temático que esperta inmediatamente a consciencia dunha épica clamorosamente ausente, se cadra é por iso que interpretacións como as de Ana María Spitzmeisser (1995) e Manuel Forcadela (2005) aposten por unha perspectiva especulativa que identifica nesas obras a presenza reprimida da Guerra Civil española e os cambios de casaca que Cunqueiro se ve forzado a realizar para sobrevivir, co seu pasado galeguista, ao servizo das estruturas políticas da ditadura.

O celtismo, en concreto a materia de Bretaña⁽¹⁴⁾, forma parte dun dos grandes temas de Cunqueiro, un dos pasados míticos que, xunto coa Grecia clásica, o Oriente misterioso dos relatos e o Antigo Testamento, forma parte das teimas que volven unha e outra vez á obra do mindoniense, tanto na súa producción en galego como en castelán (Spitzmessner: 1995: 46). A pesar de que Cunqueiro só publica unha obra de entidade máis na nosa lingua que recupere o contacto co universo céltico (*As crónicas do sochante*, 1956), e a presenza da Galiza na súa trama é moi menor, non podemos dicir que a súa percepción da cuestión céltico-atlántica fose irrelevante.

(12) Axentes como o propio Ramón Piñeiro e Celestino Fernández de la Vega tratan, nunha primeira tentativa, de reivitalizar as políticas da xeración Nós, como testemuña a súa tradución indirecta do *Alkeltische Dichtungen* do profesor Julius Pokorny, unha colección de poesía en gaélico irlandés que aparece en galego co título de Cancioeiro da Poesía Céltiga (1952) tras gañar un dos concursos convocados por Bibliófilos Gallegos.

(13) Para atopar unha peza literaria que dea un importancia central a estes temas probabelmente teñamos que remontarnos a *Na noite estrellecida* de Ramón Cabanillas (1926).

(14) Que lle permite unificar o legado celta e o medieval-cabaleiresco.

En 1951, López Cuevillas comenta na Colección Grial o cuestionamento que profesor portugués Fernando Russell Cortez daba ás interpretacións sobre a presenza celta no noroeste peninsular. Para Russell Cortez, a base ligur manteríase con moi poucas variacións fronte a unha migración céltica testemuñal que acabaría por integrarse nela. O ourensán, reafirma as vellas teses que xa espuxera, no seu momento, na revista *Nós*: «supondo ó noroeste hispánico cun *substratum* ligur invariábele, e admitindo o serodio e cativo da invasión celta, non poderíamos espricar de ningún xeito a case totalidade dos fenómenos que millor individualizan, no senso material, a nosa cultura castrexa» (López Cuevillas, 1951: 112).

Esta polémica non pasa desapercibida para Cunqueiro, que nun artigo dese mesmo ano comentará, nun ton literario, as limitacións que a comprobación mítica ten sobre o celtismo mítico: “Está al día minimizar los celtas, especialmente en nuestro Finisterre, y un vago ligur arqueológico se dispone a llenar los espacios que el celta rumoroso dejó vacíos y en silencio. [...] para mí, intelectual y sentimentalmente, hay un celta, intemporal y eterno, que pasa cantando versos de Pondal; en la problemática de la tradición gallega, este celta está inserto, y vivirá, *polo baixo cantando*, todo lo que viva nuestra tradición cultural. Arqueólogo o prehistoriador más o menos, no lo desmontarán”. (Cunqueiro, 2001: 5-6).

Podemos ler esta reivindicación mítica de Cunqueiro como un regreso, máis ou menos consciente, da noción dunha historia idealizada, constituída polas intuicións mitolóxico-populares coas que traballaban Murguía ou Vicetto. É unha noción que, mesmo coa importancia concreta e estratéxica a historia “obxectivábel” tamén será común a algúns achegamentos de Risco e que coincide ademais coas novas perspectivas ideolóxicas definidas por Ramón Piñeiro e a órbita de Galaxia, tendentes a considerar o pobo galego como un elemento alleo á historia que, mediada pola técnica, o capitalismo e a política de bloques, subsisten ánda ao tempo *histórico* manténdose en contacto co tempo *natural* (vid. Regueira, 2016; 2019; 2020).

Porén, tal e como adiantabamos ao falar da arqueoloxía empírica e a súa relación co mito para o Grupo Nós, a dinámica entre ambos conceptos parece acabar influíndo no desenvolvemento dun Cunqueiro que se separa, en distintas fases, tanto do galeguismo como do falanxismo romántico. Se algo de convencemento irredento de ambas tendencias queda no mindoniense, do seu núcleo non sobrevive a perspectiva étnica, nin a noción do celtismo como unha realidade obxectiva. Tras as dúas pezas narrativas publicadas en galego ás que aludimos, Cunqueiro parece abandonar para sempre a relación da súa escrita galega co celtismo. Si volverá, como a outros dos seus universos míticos, na obra que publica en castelán nos anos sesenta e setenta, pero volven ser, como xa era *As crónicas do sochambre* en 1956, un celtismo cunha relación inexistente ou anecdótica coa Galiza ou a súa noción de identidade diferenciada.

Contrasta con esta mudanza temática a forma na que o autor o pasa a interesarse, especialmente nas súas obras en lingua galega dos anos sesenta e setenta, por outra forma de identidade galega máis apegada aos seus tipos populares, e ao seu folklore e crenzas específicas, unha perspectiva que volve ser irónica, pero que reduce enormemente a súa conexión co celtismo, que nunca volve ser central na súa producción en galego⁽¹⁵⁾.

(15) E que porén, si que aparece aludido ocasionalmente nestas obras.

Esta nova noción dunha identidade galega que se dirixe unicamente a un mito asumido voluntariamente pola cultura atopámola nunha conferencia do autor en 1971: “Pero nós hoxe estamos seguros de que á penas houbo celtas en Galicia. Foi un número moi escaso. Eu dixen unha vez nunha conferencia en Vigo -e parece que non gustou moito- que había no momento en que houbo mais, non máis que os socios o Real Club Celta de Vigo. [...] Porque hai moita xente por aí que di que os galegos somos humoristas e que isto vénnos dos celtas. Houbo moitos más celtas en Segovia e en Sigüenza -dúas poboacións que teñen nome celta -Segobriga e Segontia- que houbo en toda Galicia; e nunca oíñ falar que os segovianos sexan humoristas ou os seguntinos”. (Cunqueiro, 1971).

Cunqueiro parece conservar desa idea inicialmente diferencial e subversiva do celtismo simplemente as posibilidades que lle dá como mundo mítico, un escenario que permite o vagar da fantasía, e que, nesa categoría de artefacto de ilusionismo, sería adoptado tamén nalgún momento polo pobo galego.

5. Reinventar a épica, reinventar Europa

Trazamos, desde as primeiras nocións reivindicativas do celtismo, unha achega que nos permitise comprobar como serviu nas dúas calidades de elemento histórico e mítico, tamén o papel co que se defendeu en relación á identidade galega e as implicacións que esta asociación tivo. Estas influencias non acaban nos anos setenta e, en certo sentido, representaría un reto analizalas en clave crítica até a actualidade. Podemos apuntar como o celtismo volve ser reivindicado como un elemento válido nunha noción subversiva do galeguismo. Non é outro o papel que ten na obra de Xosé Luís Méndez Ferrín, partindo desa improbabél reinterpretación do absurdo kafkiano e do imaxinativo cunqueiriano que hai na súa primeira obra narrativa *Percival e outras historias* (1958), tamén a maneira na que, inspirando universos propios como o de Tagen Ata, ou volvendo á materia de Bretaña, foi definíndose na súa obra posterior, cunha ambición política que alude ás nacións sometidas que resulta moito máis complexa de atopar nos seus precedentes.

Da mesma forma, o concepto de *atlantismo* acuñado polo Grupo Nós acaba por evoluír tras o seu ocaso e práctica caída na irrelevancia tras a Guerra Civil. A imposibilidade de aplicalo no novo contexto e a desautorización das teorías raciais que acontece tras a derrota do nazismo na II Guerra Mundial acaban por convertelo nun elemento irrelevante. Porén, dúas figuras acaban por recuperar unha noción expansiva similar, que reivindica o papel da Galiza como un máis das pequenas patrias de Europa, capaz de establecer diálogos independentes da meseta con elas, unha noción europeísta que non custa moito atopar tamén nalgúns das expresións do Grupo Nós. Dun lado, Castelao, que o inclúe de forma emblemática e vertebrada coa cultura xacobea en “Alba de Gloria” como unha das dimensións da identidade galega (Rodríguez Castelao, 2012). Do outro lado do océano, o novo galeguismo piñeirista acabará por facer do europeísmo, mesmo baseándoo nunha noción inxenua do que a Unión Europea viría ser, un dos seus elementos de acción e unha parte importante do seu discurso político. Un discurso, o da necesidade de existir diferencialmente botando man das alianzas que o contexto europeo favorece, que segue vivo na política galega actual.

A día de hoxe, o debate sobre o celtismo continúa a ser unha das polémicas que volve de cando en vez a actualidade cultural galega. A nosa perspectiva sobre a xenética xa non é comparábel a de hai cen anos, e a importancia que damos a esta orixe ancestral é moi relativa e xa non predetermina os elementos caracteriais que a Xeración Nós identificaba. O coñecemento sobre ciencia xenética pon tamén en cuestión que moitas das identidades cualificadas culturalmente pola antigüidade correspondan cunha realidade étnica ben delimitada. O mito, e esa interrelación complexa do mito coa historia segue, porén, estabelecendo profundas conexións na nosa creación cultural e na forma na que ollamos o mundo.

Bibliografía

- ALONSO MONTERO, X. (2014): “19 de decembro de 2013 - 12 de febreiro de 2014. Real Academia Galega”. Recuperado de: <http://ediciongaliciafranquista.udc.es/entrevistas/6?video=3>
- BERAMENDI, J. (2007). *De provincia a nación*, Xerais.
- CUNQUEIRO, A. (1971): “A realidade histórica de Galicia”. Centro Galego de Lisboa. Recuperado de <http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=1219>
- CUNQUEIRO, A. (1982): *Obra en galego completa. 2: Narrativa*. Galaxia.
- CUNQUEIRO, A. (1983): *Obra en galego completa. 3: Semblanzas*. Galaxia.
- CUNQUEIRO, A. (2001): *100 artigos*, (ed. de D. Rivera Pedredo). La Voz de Galicia.
- FORCADELA (2005): *Diálogos na néboa: Álvaro Cunqueiro e Ramón Piñeiro na xénese da literatura galega de posguerra*, Cadernos Ramón Piñeiro. Xunta de Galicia.
- FERNÁNDEZ PÉREZ-SANJULIÁN, C. (2002). *Ramón Otero Pedrayo: unha narrativa fundacional*, Tese de Doutoramento, UDC.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F. (1951): «Celtas contra Ligures», en Ricardo Carvalho Calero *et al.*, *Presencia de Curros y Dª Emilia*, Colección Grial 3, pp. 111–112.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F. (1968). *A idade de Ferro na Galiza*, Real Academia Galega.
- MÉNDEZ FERRÍN, Xosé Luís (1958): *Percival e outras historias*. Galaxia.
- MIGUÉLEZ-CARBALLEIRA, H. (2013): *Galicia, a sentimental nation: gender, culture and politics*. Cardiff: University of Wales Press.
- NÚÑEZ SEIXAS, X. M. & UMBACH, M. (2008): “Hijacked Heimats: National Appropriations of Local and Regional Identities in Germany and Spain, 1930-1945”. *European Review of History—Revue européenne d'histoire*, Vol. 15 No. 3, pp. 295-316.
- OTERO PEDRAYO, R. (1921). “Irlanda políteca no século XIX”, *Nós*, nº8, pp. 13-17.
- OTERO PEDRAYO, R. (1926) Ulysses (anacos da soadisema novela de James Joyce, postos en galego do texto inglés, por amón Otero Pedrayo)”, *Nós*, 32, pp. 3-11.
- OTERO PEDRAYO, R. (1930). ““Notas encol do sentimento da paisaxe n’antiga epopeya irlandesa” en *Nós*, 81, pp.176-178.
- OTERO PEDRAYO, R. (2012). *Arredor de si* (ed. dixital). Galaxia.
- OTERO PEDRAYO, R. (2012). *A romería de Xelmírez* (ed. dixital). Galaxia.
- OTERO PEDRAYO, R. (2015). *Os camiños da vida*. Galaxia.

- PEREIRA GONZÁLEZ, F. (2001). *Raza e alteridade: a reflexión sobre a diversidade humana na Galicia do século XIX*. Deputación da Coruña.
- PEREIRA GONZÁLEZ, F. (2017). *Nas orixes do celtismo galego: os celtas na historiografía dos séculos XVII e XVIII*, Edición do autor.
- PIÑEIRO, R. (1956): “Carta a Daniel Cortezón Álvarez”, en Daniel Cortezón, *As covas do Rei Cintolo*, Galaxia, pp. 11–26.
- PIÑEIRO, R. (1959): “Factores esenciales de la literatura gallega”, Ínsula, No. 152-153, p. 13.
- POKORNY, J. (1994): Cancioeiro da poesía celtiga, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- REGUEIRA, M. (2016). *A narrativa na reconstrucción do campo literario de posguerra. Repertorios e imaginario nacional no proxecto de Galaxia*. Tese de Doutoramento USC.
- REGUEIRA, M. (2017). “Ida e volta polo Ida e volta polo bosque de Percival. Posicións no campo literario na primeira narrativa de Méndez Ferrín (1958-1971)”. López, Teresa / Mallo, Laurence / Torres Feijó, Elias (eds.), *Estudos literarios e campo cultural galego. En honra do profesor Antón Figueroa*, Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico da Universidade de Santiago de Compostela.
- REGUEIRA, M. (2019). “Galaxia e a mecánica da historia: a historia no campo literario galego da posguerra”. *Murguía* Vol. 40, pp. 61-75.
- REGUEIRA, M. (2020). *Narrativa e imaginario nacional na reconstrucción do campo literario na posguerra (1936-1966)*, Xerais.
- RODRÍGUEZ CASTELAO, A. (2012). *Sempre en Galiza* (Ed. dixital). Galaxia.
- RISCO, V. (1920) “Galizia Céltiga”, *Nós*, nº3, pp. 5-14.
- RISCO, V. (1981). *Teoría nacionalista*, (ed. de F. Salgado & F.J. Bobillo). Akal.
- RISCO, V. (2016). *A trabe de ouro e outros contos* (Ed. dixital). Galaxia.
- ROJO, Arximiro (1987): *As mocedades galeguistas: historia dun compromiso*, Galaxia.
- RUIZ ZAPATERO, G. (2003): “Historiografía y «uso público» de los celtas en la España franquista”. En Fernando Wulff Alonso, Manuel Álvarez Martí-Aguilar (éds.), *Antigüedad y franquismo (1936-1975)*. pp. 217-240 EDMAD
- SPITZMESSER, A.M. (1995): *Alvaro Cunqueiro: la fabulación del franquismo*. Ediciós do Castro
- VENTURA RUIZ, J. (2016). “Joyce en gallego: Los fragmentos de Ramón Otero Pedrayo. Recepción y publicación”. *Revista de Historia de la Traducción*. Recuperado de: https://ddd.uab.cat/pub/1611/1611_a2016n10/1611_a2016n10a1/1611_a2016n10a1.pdf

Modelando xeograficamente a nación. O recurso á razón cartográfica para situar Galiza no mapa europeo

Rubén C. Lois González

Universidade de Santiago de Compostela⁽¹⁾

Breixo Martíns Rodal

Fundación CEER⁽²⁾

Juan M. Trillo Santamaría

Universidade de Santiago de Compostela⁽³⁾

RESUMO: A conformación da idea de nación a partir dos séculos XVIII-XIX require unha serie de elementos que a lexitimen. Sen dúbida, o territorio é un factor elemental, en tanto que a nación como conxunto de persoas que comparten unha lingua, unha historia, unha cultura, arela asentarse sobre un territorio propio. Este deberá ser cartografiado, de xeito que a nación quede modelada e representada nun plano e poida así situarse no mapa. Galiza, como nación no marco europeo, inséntase neste movemento; nel, a Xeografía, da man da Xeración Nós –e, en particular, de Otero Pedrayo–, xoga un rol fundamental para o estudo científico e a representación do territorio. Asemade, para situarse no mapa europeo, alén da razón cartográfica –o mapa de Fontán na memoria–, é chave participar nos organismos internacionais, como se fixo da man de Plácido Castro xa nos anos 1930. Co paso do tempo, a representación de Galiza transitou cara unha vinculación forte co Norte de Portugal e as rexións atlánticas, de xeito que se pode modelar a nación xunto co referente de integración portugués, a través da Eurorrexión Galiza-Norte de Portugal, e coa macrorrexión do Arco Atlántico.

Palabras clave: Galiza, razón cartográfica, Xeración Nós, Otero Pedrayo, Plácido Castro, Eurorrexión Galiza-Norte de Portugal

RESUMEN: La conformación de la idea de nación a partir de los siglos XVIII-XIX requiere de una serie de elementos que la legitimen. Sin duda, el territorio es un factor elemental, en tanto que la nación como conjunto de personas que comparten una lengua, una historia, una cultura, ansía asentarse sobre un territorio propio. Este deberá ser cartografiado, de manera que la nación quede modelada y representada en un plano y pueda así situarse en el mapa. Galicia, como nación en el marco europeo, se inserta en este movimiento; en él, la Geografía, de la mano de la Xeración Nós –y, en particular, de Otero Pedrayo–, juega un rol fundamental para el estudio

(1) E-mail rubencamilo.lois@usc.es

(2) E-mail: martins.rodal@gmail.com

(3) E-mail: juanmanuel.trillo@usc.es

científico y la representación del territorio. Al mismo tiempo, para situarse en el mapa europeo, más allá de la razón cartográfica –el mapa de Fontán en la memoria–, es clave participar en los organismos internacionales, como se hizo de la mano de Plácido Castro ya en los años 1930. Con el paso del tiempo, la representación de Galicia transitó hacia una vinculación fuerte con el Norte de Portugal y las regiones atlánticas, de manera que se puede modelar la nación junto con el referente de integración portugués, a través de la Eurorregión Galicia-Norte de Portugal, y con la macrorregión del Arco Atlántico.

Palabras clave: Galicia, razón cartográfica, Xeración Nós, Otero Pedrayo, Plácido Castro, Eurorregión Galicia-Norte de Portugal

ABSTRACT: The very idea of nation, originated on the 18th-19th centuries, requires a series of elements to be legitimized. Undoubtedly, the territory is a key element, as a nation as a group of people who share a language, a history, a culture, yearns to settle on its own territory. This should be mapped, so that the nation is modeled and represented on a plane and can thus be located on the map. Galicia, as a nation within the European framework, is inserted in this movement; in this regard, Geography, thanks to the Xeración Nós –and, in particular, Otero Pedrayo–, plays a fundamental role for the scientific study and representation of the territory. At the same time, to be located on the European map, beyond the cartographic reason –the Fontan's map in mind–, it is essential to participate in international organizations, as was done by Plácido Castro already in the 1930s. Over time, the representation of Galicia moved towards a strong link with the North of Portugal and the Atlantic regions, so that the nation can be modeled together with Portuguese as the reference for integration, through the Galicia-North of Portugal Euroregion, and with the Atlantic Arc macroregion.

Keywords: Galicia, cartographic reason, Xeración Nós, Otero Pedrayo, Plácido Castro, Galicia-North of Portugal Euroregion

1. A cartografía e a configuración nacional moderna

O tránsito entre os séculos XVIII e XIX adoita considerarse un período clave de mudanzas no entendemento do mundo por parte de Occidente. Dunha banda, topámonos diante da época das revolucións, tanto a industrial como as políticas, comezando pola americana e a francesa (Rudé, 1964; Hobsbawm, 1975). As mesmas asócianse directamente ao nacemento do concepto de nación, como un territorio no que a soberanía lle corresponde aos seus cidadáns. Uns cidadáns que deberán dotarse de leis e institucións para gobernalas, defendelas e construír o seu aparato de Estado (Gellner, 1983). Nace así tanto o concepto de Estado-nación contemporáneo como o de nación cultural ou nacións sen estado. Nestes casos, a entidade creada debe posuér un marco histórico que xustifique a súa existencia (e monumentos, fitos, personaxes referenciais, documentos fundacionais, etc.), unha poboación (que os censos se encargarán de contabilizar) e un territorio, que debe ser cartografiado e delimitado. A partir dos mapas é posible situar á nación, ao territorio en cuestión, nun lugar do mundo. Trátase de facelo visible e de avaliar cunha ollada a súa extensión, posición estratéxica e mesmo o seu poder.

Nesta época, debemos citar tres autores centrais para explicar o que aconteceu no coñecemento da realidade e das cousas. Por unha banda, o filósofo francés M. Foucault que se refire ao nacemento das ciencias humanas a partir da Ilustración (Foucault, 1966). O home, os seres humanos, como obxecto do saber, sempre coa finalidade de que a ciencia lles axude a organizarse mellor, producir para acadar unha maior eficiencia económica, e formarse para posuír cultura e unha mellor calidade de vida. Neste contexto xurdiron a historia, a economía política a socioloxía ou a xeografía, tal e como as entendemos hoxe. Por outra parte, os modernos aparatos de Estado encargáronse de inventariar, analizar e representar mediante mapas, planos e imaxes os territorios da súa soberanía como nos lembra J. Branch (Branch, 2014). Isto aconteceu en todos os grandes Estados-nación de Europa e América constituídos neses momentos, tamén en partes dos mesmos como en Galiza que foi cartografiada con detalle por D. Fontán (Méndez Martínez, 1990). Un mapa básico para comprender o que será a nación nestes case douscentos anos e que, no seu momento, serviu de base para establecer a división provincial e municipal do país por un estado liberal e centralizador que se construí desde Madrid a partir da década dos anos 1830. Por último, o xeógrafo italiano F. Farinelli insiste na importancia da razón cartográfica a partir do século XVII (Farinelli, 2009 e 2016). O feito de como as persoas, os pobos deixan de memorizar os lugares, para desprazarse duns a outros, para poder ollalos, localizalos en mapas. Uns mapas que deixan de ser o privilexio exclusivo dos seus donos, reis e gobernantes, para difundirse por ámbitos más amplos até introducise masivamente a través da escola no século XIX. Na mesma, os rapaces non só podían coñecer e recoñecer o seu país, senón que moitas veces tiñan que memorizar a partir da cartografía os seus accidentes territoriais más significativos como montañas, ríos, rexións históricas, provincias ou cidades (Capel, Solé e Urteaga, 1988).

Os movementos de defensa da identidade propia en Galiza insistiron nun comezo sobre todo no discurso histórico. Neste senso, as obras de B. Vicetto e M. Murguía son exemplares (Vicetto, 1865; Murguía, 1865-1891), aínda que moi probablemente estes autores tiñan presente tanto a *Carta Geométrica* de Fontán como outros modelos de boa cartografía feitos para Galiza desde o século XVIII. Outro elemento constitutivo da nación foi a lingua, a súa expresión lírica a partir de precursores como R. de Castro ou E. Pondal. Na súa obra, e na de outros coetáneos, sempre aparece unha evocación á paisaxe, a atlanticidade e ao rural, que axudou aos pintores do tránsito do XIX ao XX a definir a paisaxe nacional de Galiza, con azuis e verdes, montañas preto da costa e abundante vexetación arbórea (Lois e López Silvestre, 2007).

A Xeografía volve aparecer coa Xeración Nós que, de forma evidente, supuxo a conexión da intelectualidade do país coas preocupacións dos científicos sociais e humanos europeos dos primeiros decenios do século XX. Sen dúbida, a teoría do nacionalismo é obra dun historiador (Risco, 1920), e a arqueoloxía, a etnografía ou defensa da lingua están nos alicerces deste grupo de pensadores. Pero as referencias á Xeografía non foron menores, representadas pola obra de R. Otero Pedrayo, conectado coas grandes preocupacións desta disciplina na Francia e Alemaña do momento, cos congresos xeográficos internacionais, e con cuestións claves tratadas nos mesmos como o hábitat, a paisaxe e a organización dos espazos rurais (Otero Pedrayo, 1926 e 1928). Se a Xeografía constituíu unha das bases do pensamento galeguista, o propio progreso da cartografía do territorio, tanto a xeral a través do laborioso esforzo de elaborar o Mapa Topográfico Nacional (Urteaga e Nadal, 2001), como da temática ou da escolar, permitía

situar Galiza na Península Ibérica, veciña de Portugal, próxima ao Atlántico e alonxada do hexemónico mediterráneo que sempre definiu mellor o feito nacional español. Non cabe dúbida de que cando A.R. Castelao na súa obra política cumbe, *Sempre en Galiza*, defende unha federación das nacións de *Hespaña* dentro duns hipotéticos *Estados Unidos de Europa*, faino porque antes puido consultar a cartografía máis difundida e ver a posición de Galiza no mapa onde enmarcала (Castelao, 1944).

Ademais, non só se tratou de considerar as variables territoriais e de ver representada a nación, a mesma debía participar nos organismos internacionais que agromaron na época de entreguerras, e neste senso P. Castro móstrase como a figura chave na proxección nacional de Galiza. Unha proxección de veciñanza, de proximidade cultural, histórica e paisaxística, con todas as implicacións que isto posúe, coas nacións célticas ou atlánticas (Irlanda, Gales, Escocia, etc.) e tamén un intento militante desenvolvido a partir do Partido Galeguista de oficializar dalgún xeito ao país diante da Sociedade das Nacións (Ríos, 1997; Trillo e Lois, 2016). Plácido Castro é o xeopolítico galego dunha época clásica na evolución da Xeografía Política no mundo e Otero Pedrayo constitúe o profesional erudito, cargado de sentido de país, que elabora desde dentro a *Síntese Xeográfica de Galicia*. Trátase de dous aportes complementarios da época da Xeración Nós que, xunto aos propios progresos da cartografía e do coñecemento do territorio, axudaron a construír Galiza como realidade territorial singular e unha nación no contexto ibérico e europeo.

2. Os límites do territorio nacional: da Gallaecia a Galiza

Comprender a evolución cartográfica como representación do territorio é indispensable para analizar o imaxinario colectivo das sociedades modernas. As ideoloxías territoriais actuais nútrense de nodos articulados que conforman un sistema de capas interrelacionadas (Castells, 2003). A imaxe territorial da nación é un deses nodos onde a cartografía se fai imprescindible. Para entender as identidades nacionais debemos coñecer os procesos que deron forma ás cartografías seleccionadas como a representación fidedigna da nación. Neste senso, o caso galego non é unha excepción, partindo desde as primeiras representacións de finais do século XV ata o mapa de Domingo Fontán como representación da nación por parte da Xeración Nós.

As primeiras obras cartográficas de Galiza desenvólvense a finais do século XV como parte dun traballo europeo maior. Estes primeiros mapas do territorio galego son a plasmación cartográfica das descripcións xeográficas de autores clásicos más ou menos interpretadas por estes cartógrafos baixomedievais. Dada a escala e as limitacións da época, a representación do territorio é relativamente esquemática. Malia isto, pódese observar unha costa articulada coas primeiras rías convertidas en grandes golfos.

Desde estes primeiros mapas, vaise perfilando a contorna xeral co cabo Fisterra amplamente desprazado cara o oeste. No século XVI este elemento característico é compartido na obra de Abraham Ortelius (1586), *Fragmento de Hispaniae veteris descriptio* e, en menor medida, no mapa de Johannes Metellus (1595), *Galitia=Galizia hisp.* Neste último caso, a costa atlántica ten unha menor deformación. Ademais, é de destacar a diferenza entre a cartografía terrestre e as cartas náuticas que representaban o territorio galego no século XVI, tendo, estas

últimas, unha maior exactitude motivada pola súa utilidade final. Un exemplo deste feito na costa atlántica témolo no mapa de Lucas Jansz Wagenaer (1586), *Caerte vande zee Custen van Galissien, [...]*.

Posteriormente, a comezos do século XVII, atopamos un dos grandes fitos que explican a evolución da cartografía galega. Estamos a falar da coñecida obra de Hernando Ojea (1603), *Descripción del reyno de Galicia* (Figura 1). Para os efectos deste traballo, é unha obra de gran relevancia non só polo seu carácter pioneiro senón tamén pola súa influencia ulterior. Dunha banda, será un modelo para obras cartográficas posteriores, o que deu en xerar unha imaxe territorial propia ata case finais do século XVIII. De todos os exemplos existentes pódese mencionar o mapa de Guilj Blaeu (1640), *Gallaecia regnum descripta a F. Fer. Ojea et postmodum multis.* Doutra banda, terá un gran significado identitario no século XIX e XX, ao ser a primeira representación cartográfica expresamente feita para Galiza.

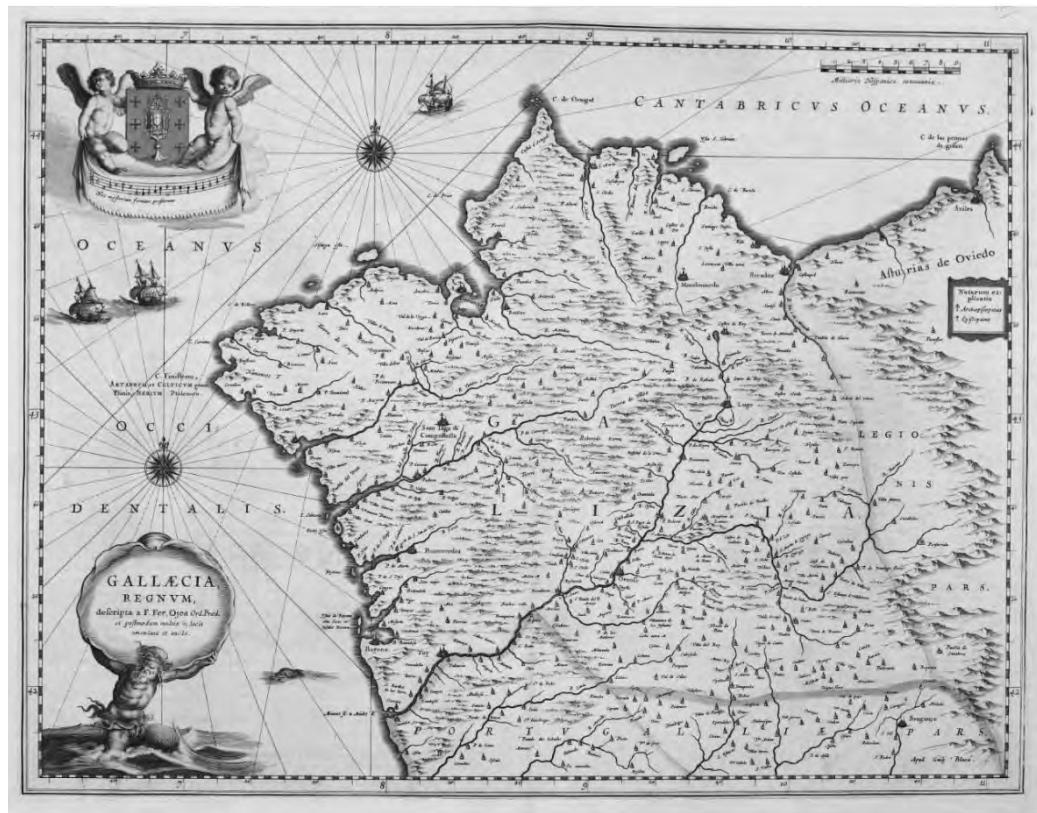

Figura 1. Hernando Ojea (1603): *Descripción del reyno de Galicia*. Fonte: Galiciana: Biblioteca Dixital de Galicia.

Volvemos por o foco na comprensión histórico-xeográfica da evolución cartográfica ao analizar a representación de Galiza de Pedro Teixeira (1634) na *Descripción del Reyno de Galizia*, aparecida apenas tres décadas despois da de Ojea. É de destacar que a obra de Teixeira ten unha calidade e exactitude moi superiores a moitas obras anteriores e posteriores. Pola contra,

non chegou a xerar un imaxinario propio do territorio como a obra de Ojea. En todo caso, cómpre destacar que a cartografía de Teixeira vén acompañada dunha descripción xeográfica costeira moi completa, recompilada de primeira man (Pereda e Marías, 2002).

A reprodución sistemática de elementos cartográficos precedentes foi unha práctica estendida desde o século XVI, o que se explica pola denominada “cartografía de gabinete”. Un dos máximos representantes deste tipo de técnica é Tomás López. A importancia aos nosos efectos reside tanto na súa faceta de cartógrafo como na de gravador; en particular, vinculado ao seu crucial papel na plasmación dos mapas de Galiza da *España Sagrada* do Padre Flórez. Falamos dos mapas das provincias galegas como o de Joseph Cornide de Saavedra (1764) ou o do padre Rosendo Amoedo (1767). Froito do coñecemento xeográfico adquirido na gravación destas obras, Tomás López desenvolve no 1784 o seu *Mapa Geographico del reyno de Galicia: Contiene las Provincias de Santiago, Coruña, Betanzos, Lugo, Mondoñedo, Ourense y Tuy* (Figura 2). Aínda que este mesmo autor ten mapas previos de Galiza (1757), esta última obra cartográfica é moito más ambiciosa. Posúe unha representación territorial propia á vez que incorpora elementos de mapas e tratados xeográficos previos.

Esta é unha das representacións territoriais que marcan a idea cartográfica de Galiza. Asemade, é o mapa más completo do reino galego producido ata ese momento, que contina a división administrativa das sete provincias previas á provincialización de 1833. A súa importancia radica especialmente na transcendencia da propia obra. Tal e como indica Méndez Martínez (2000), o mapa de López foi utilizado como modelo para a elaboración de moitos mapas posteriores. A selección e filtro de diferentes elementos territoriais, topónimicos ou gráficos deliñará obras posteriores como a de Domingo Fontán. Por exemplo, López será o primeiro autor en establecer nun mapa o termo ría aplicado a toda a costa galega, o que deu orixe á posterior rexionalización costeira galega en base ás rías desenvolvida no século XX. Deste xeito, o mapa de López acada unha forte relevancia para a comprensión da unidade galega do rexurdimento.

No mesmo período en que López publica o seu mapa de Galiza do 1784, estase a implementar o método científico-técnico na cartografía. Isto conllevará unha revolución desde o punto de vista cartográfico e, por conseguinte, na imaxe territorial de Galiza. Así, a escasos anos da presentación do mapa de López, Vicente Tofiño publica o seu *Atlas Marítimo de España* no ano 1789. Como membro da armada española, recibe a tarefa do ministro de Mariña, Antonio Valdés, de preparar un levantamento cartográfico da costa española. Para a realización deste atlas utiliza a metodoloxía de Picard e La Hire (que estes aplicaran na realización do mapa de Francia), compaxinando as medicións por mar e terra (Méndez Martínez, 2000). Se ben a aplicación destas novas técnicas aportan exactitude e escala aos novos mapas, a plasmación dos coñecementos e elementos xeográficos pre establecidos segue estando presente na obra de Tofiño (Figura 3).

É de destacar que, dado o carácter utilitarista da obra de Tofiño, non era factible a extracción de unidades territoriais, moito menos para o caso galego. Pola contra, isto si foi posible na aplicación desta revolución técnica ao conxunto territorial galego. Estamos a falar da *Carta Geométrica* de Domingo Fontán (1845), que aplica o novo método a un mapa exclusivamente para Galiza (Figura 4). O mapa de Fontán é a obra culminante da cartografía galega. Temos que entender, por exemplo, que a rexionalización costeira galega desenvolvida no século XX,

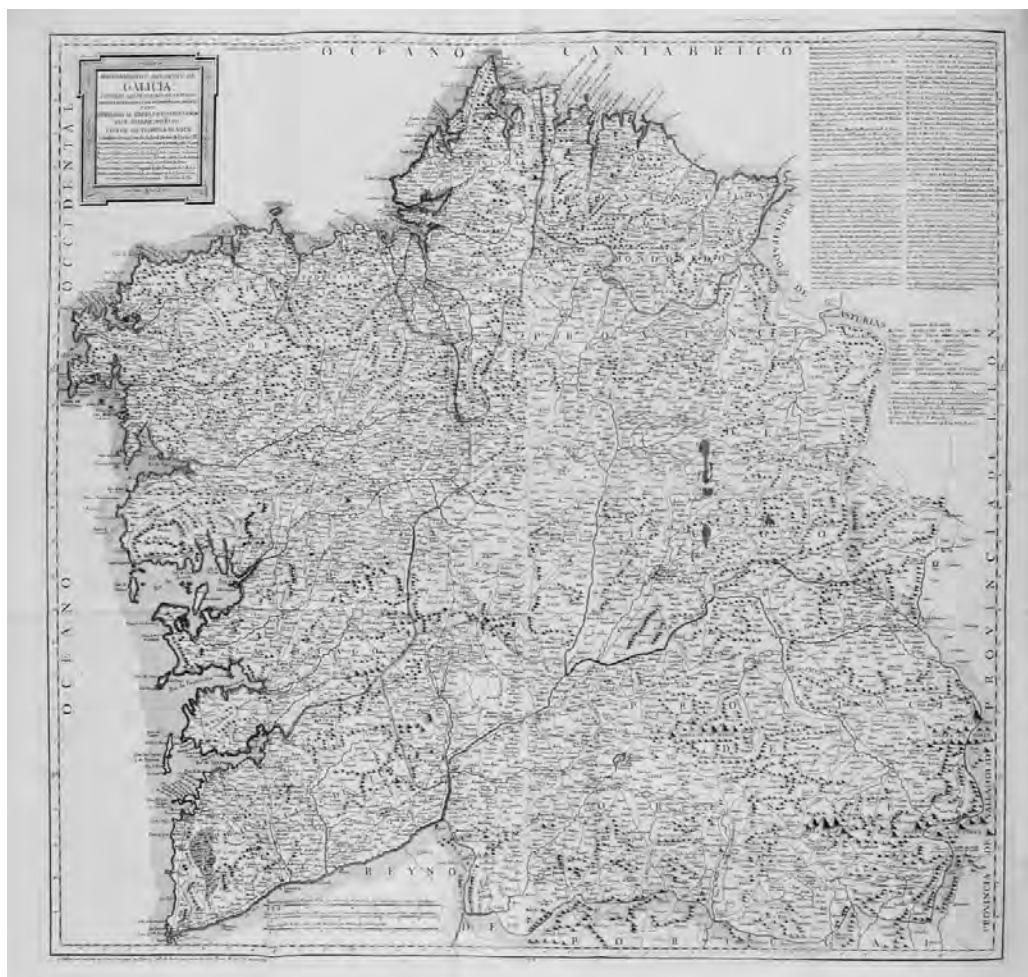

Figura 2. Tomás López (1784): *Mapa Geographico del reyno de Galicia: Contiene las Provincias de Santiago, Coruña, Betanzos, Lugo, Mondoñedo, Ourense y Tuy.* Fonte: Galiciana: Biblioteca Dixital de Galicia.

principalmente por Otero Pedrayo, usa de base o mapa e as referencias xeográficas de Fontán. Aínda dándose o caso de que Fontán puidera establecer no seu mapa conceptos preestablecidos por xeógrafos e cartógrafos precedentes, é a transcendencia do seu mapa no rexurdimento e no galeguismo do século XX o que crea o imaxinario colectivo do territorio galego.

Posteriormente ao mapa de Fontán, é de destacar a obra de Francisco Coello (1856), *Atlas de España y sus posesiones de ultramar*. Este segue os mesmos patróns que Fontán, de tal xeito que no texto incluído no seu mapa da provincia de Pontevedra cita a obra do propio Fontán. Tamén poderíamos mencionar outros traballos como a *Geografía militar de España y Portugal e islas adyacentes* de Mazarredo y Allendesalazar (1876). Pola contra, para os nosos efectos, a seguinte cartografía más destacada é a primeira edición do Mapa Topográfico Nacional de España editado entre 1875 e 1925, a cargo do Instituto Geográfico y Estadístico. Esta obra, que sumou 1106 follas a escala 1:50.000, é un dos traballos más ambiciosos da cartografía da Península.

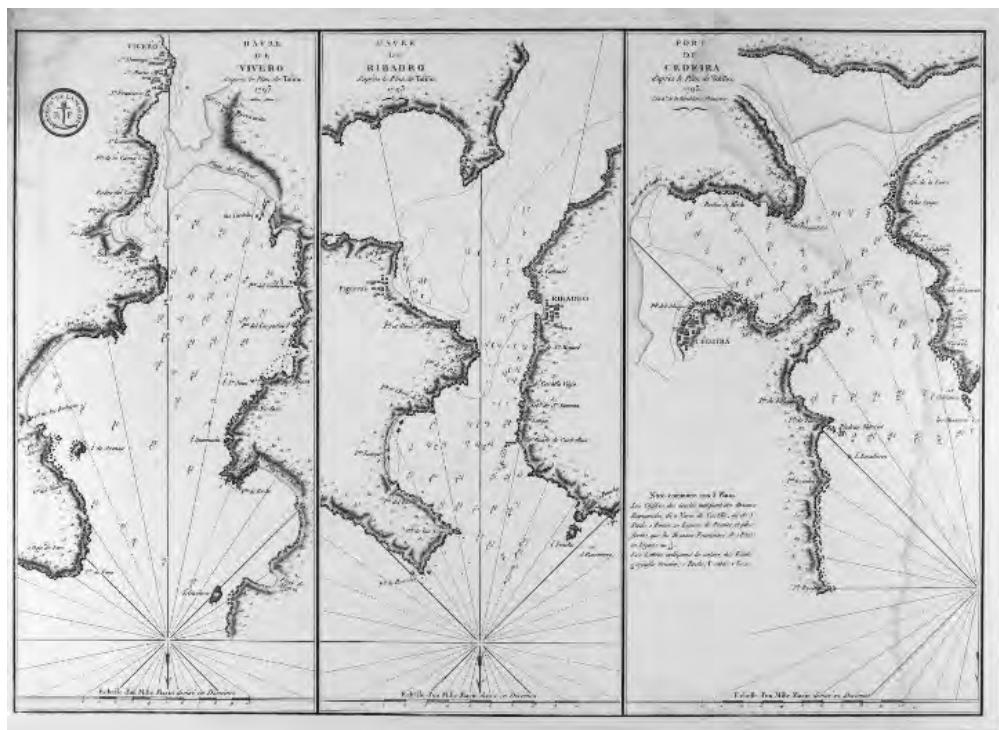
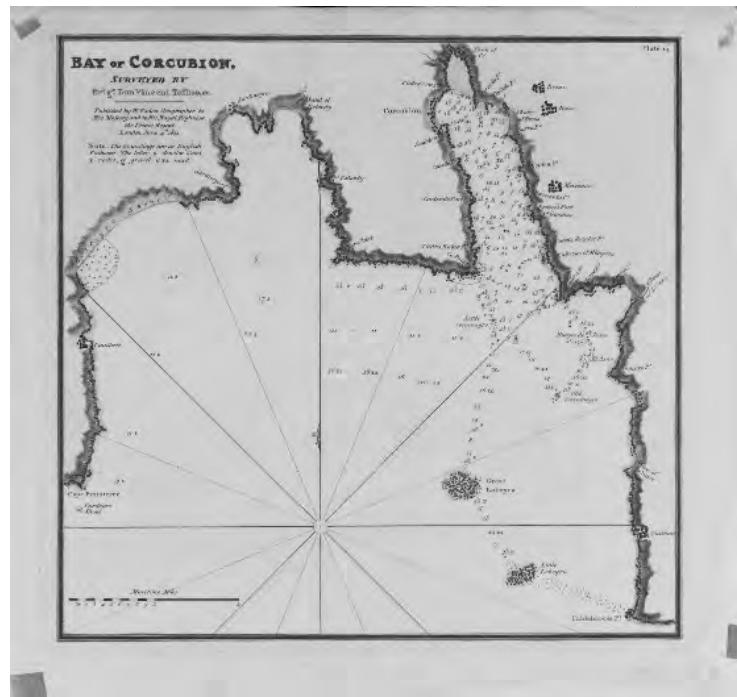

Figura 3. Vicente Tofiño (1793): *Planos da costa da morte*. Fonte: Galiciana: Biblioteca Dixital de Galicia.

Figura 4. Domingo Fontán (1845): *Carta geométrica de Galicia: dividida en sus provincias de Coruña, Lugo, Pontevedra y subdividida en Partidos y Ayuntamientos, presenta en 1834 a S.M. la reina gobernadora Doña María Cristina de Borbón / levantada y construida en la escala del cienmilesimo.* Fonte: Galicana: Biblioteca Dixital de Galicia.

sula Ibérica ata a época. Toda esta evolución cartográfica tivo a súa repercusión no tratamento académico e escolar nos séculos XIX e XX. Non se debe esquecer que este período destaca pola expansión e implantación das identidades nacionais nos Estados-nación de Europa. Neste sentido, a cartografía e a escola son ferramentas indispensables para acadar ese obxectivo. Tanto a obra de Fontán como o Mapa Topográfico Nacional tiveron influencia no tratamento xeográfico escolar destes séculos.

No século XIX observamos unha explosión de obras que mesturan a cartografía coa descripción xeográfica e a didáctica. Podemos resaltar o *Atlas Geográfico de España, con Notas Históricas de sus Provincias. Los mapas de las cinco partes del globo* onde se achegan ademais “Nociones Elementales de Geografía” (Grilo, 1876). Nunha liña similar atopamos o *Manual completo de instrucción primaria, elemental y superior* (Avendaño, 1846) ou o *Curso completo de geografía universal antigua y moderna* publicado en Madrid por Letronne (1841). Nestas obras, enuméranse diferentes termos para definir científicamente as descripcións xeográficas e cartográficas posteriores. Por último, imos destacar unha obra descoñecida pero de gran interese ao establecer científicamente termos indispensables para a xeografía galega, sendo ademais unha obra pensada para a ensinanza en Galiza. Estamos a falar da obra *Nociones de la geografía*, dirixida aos alumnos do instituto de educación secundaria de Santiago de Compostela (López de Amarante, 1862: [ed. 1876]).

3. A nación modelada pola Xeografía

O modelado da nación precisa dun sustento científico que achegue as claves da comprensión do territorio; isto é, da *terra*, un dos cinco elementos que J. Beramendi (2007) identifica en tanto que conformadores da idea de Galiza-nación. No contexto da Xeración Nós e do Seminario de Estudos Galegos, a persoa dedicada a esta encomenda foi Ramón Otero Pedrayo (Lois e Trillo, 2017). Autor prolífico onde os haxa, a figura de Otero Pedrayo ten que ser reivindicada pola Xeografía nacional, en tanto que primeiro eslavón dunha producción académica centrada na comprensión do soar galego como o marco de referencia dunha nación de seu.

Otero Pedrayo incardínase sen lugar a dúbidas dentro das coordenadas da Xeografía moderna, da man de autores internacionais de referencia como Humboldt, Ritter, Ratzel, Vidal de la Blache, Reclus ou Vallaux (García Álvarez, 2003). Un dos obxectivos principais desta xeografía era identificar, describir e comprender as unidades básicas de división espacial: as rexións naturais. Neste sentido, Otero Pedrayo busca a orixe de Galiza desde o paleozoico, xerme da defendida idea do macizo galaico, granítico, que será unha das chaves da súa lectura do territorio. E, aínda que a súa producción se centrou na realidade galega administrativa da súa época, desde esa dimensión xeoloxica Galiza non pode entenderse sen a súa conexión cunha rexión natural máis ampla, onde se inclúe o Norte de Portugal. Así inicia a súa primeira obra de referencia, *Síntese xeográfica de Galicia* (1926):

«Galicia ou millor o país galaico-duriense figura [...] como unha terra de rocas antigas do tempo d'os plegamentos hercinianos o variscos, ó igual d'o macizo central francés, e de Bretaña, Cornualles, Gales e Irlanda terras graníticas, atlánticas e occidentales».

Neste sentido, é tamén ilustrativa esta cita incluída nunha obra publicada en castelán dous anos despois:

«Galicia, comprendiendo en este nombre la integridad del territorio geográfico, roto por las fronteras políticas y administrativas, es decir, el Norte de Portugal, hasta el Duero, y las tierras incorporadas a Asturias y León, aparece geográfica y étnicamente como la región más meridional de la Celtia» (Otero Pedrayo, 1928: 48-49).

Nestas pasaxes albíscase de maneira evidente a característica occidental, atlántica e céltica que Otero Pedrayo atribuía á nación galega. Comparte así posicionamento con outros dos precursores nacionais, como B. Vicetto ou M. Murguía. Deste xeito, non só a Historia apoia este argumento da Galiza celta, senón tamén a Xeografía, en todas as súas dimensións, tanto física como humana:

«Na zona íntima, intraducible e libre do pobo galego, latexa a conciencia celta, prerromana, a que corre desde as orixes baixo tódalas formas externas e seguirá correndo no futuro» (Otero Pedrayo, 1982 [or. 1933]: 20).

A Galiza de Otero Pedrayo concíbese desde unha dimensión de base rural e agraria, asentada na unidade fundamental de organización territorial: a parroquia, que estaría conectada cos antigos castros, de posible orixe celta. Só a través dunha análise científica polo miúdo desta realidade, afirma o autor, se pode alcanza un verdadeiro coñecemento de Galiza que, á súa vez, se subdivide en varias rexións naturais:

«[...] existe una unidad social, la de mayor realidad en Galicia que, indiferente a los cambios, permanece como célula vital de la organización humana enérgicamente adaptada al suelo. Es la parroquia. Sólo con un estudio monográfico de las parroquias y también de las villas y ciudades, acompañado por una cartografía científica y no perdiendo nunca de vista la opinión del pueblo campesino, se podrá resolver el intrincado problema de las regiones naturales de Galicia» (Otero Pedrayo, 1928: 96-97).

Existe unha conexión evidente no tempo e no espazo, para Otero Pedrayo, entre a raza celta e o pobo galego. Asemade, os elementos naturais conviven e dialogan co pobo, nunha interrelación íntima que acaba por concretarse na idea de paisaxe oteriana, baseada nun país de labregos e mariñeiros (Lois e Paül, 2016):

«Os bosques e as rocas, o mar, as fontes, os ríos, tódolos aspectos misteriosos e enigmáticos da natureza estaban poboados para o celta por espíritos, da mesma maneira que hoxe están na conciencia íntima subterránea do labrego e do mariñeiro do noso país» (Otero Pedrayo, 1982 [or. 1933]: 33).

En definitiva, a conformación dunha territorialidade galega, berce da nación, presenta de seu unha necesaria relación coas nacións irmáns: as celtas. Asemade, os límites da cartografía que busca definir Galiza no mapa non deben esquecer a conexión coa Galiza histórica, a Gallaecia da época de Diocleciano, que se estendía por terras ao sur do Miño (Trillo e García, 2015). De certa maneira, as relacións con Portugal, referente de integración por autonomasia para o nacionalismo galego (García Álvarez, 2003), afúndense nesta dobre vertente histórica e natural, no senso de vindicar a rexión natural que non se corresponde cos límites administrativos galegos. De feito, para Otero Pedrayo, o macizo galaico-duriense é excéntrico, estranxo ao resto da Península Ibérica; de aí a súa definición do carácter de «insularidade de Galicia» (Otero Pedrayo, 1928: 46).

É preciso lembrar, dentro desta idea da conexión de Galiza con outras nacións europeas, por un lado, o papel que para Otero Pedrayo xogaba a cidade de Santiago de Compostela como símbolo de Galiza (Fernández Pérez-Sanjulián, 2003: 41-144). Por outro, e dentro desta imaxe, a trascendencia que aporta a figura do Apóstolo Santiago e o Camiño en tanto que facilitadores

das relación de Galiza coa historia europea universal (Villares, 2020). Galiza non se pecha nas súas fronteiras, senón que a existencia dun camiño de peregrinación que discutía os difusos límites medievais estaba fraguando «a posta no mapa» de Galiza no mundo.

Otero Pedrayo, que foi o primeiro catedrático de Xeografía da Universidade de Santiago de Compostela (1950-1958), contribuíu deste xeito, sobre todo na súa producción anterior á guerra civil, a modelar xeograficamente a nación galega. Reivindicou a necesidade de estudar o territorio galego e dotalo dunha cartografía científica, e na súa cabeza estaba sempre presente o mapa de Domingo Fontán —*logotipo* da nación galega, en termos de B. Anderson (1986); representación icónica de Galiza que segue presidindo a Sala de Profesores da Facultade de Xeografía e Historia—. O mapa de Fontán foi o que guiou a Otero Pedrayo e os seus compañeiros Galiza adiante en *Pelerinaxes*, «vendo todolos accidentes da costa, coma si tiveramos o Fontán diante dos ollos, un Fontán corrido e vivente, entonado de brétema» (Otero Pedrayo, 1929: 211). Un Fontán que se insire na memoria viva a través da simbólica escena do avó de Adrián Solovio en *Arredor de si*, no leito de morte, percorrendo coa luz dunha candea o mapa de Fontán, para amosarlle ao seu neto o molde da nación galega.

3.1 Unha figura internacional para as conexións exteriores de Galiza: Plácido Castro

Aínda que non xeógrafo de formación, non podemos deixar de mencionar aquí a obra de Plácido Castro, que debe reivindicarse como un «clásico» na nómina de intelectuais galegos en clave xeopolítica (Trillo e Lois, 2016). Castro soubo integrar o discurso máis ben idealista da relación Galiza-Irlanda dos pensadores das Irmandades da Fala e da Xeración Nós cuns postulados que poderíamos denominar de *realpolitik*. Coñecedor de primeira man do modelo político británico (Ríos, 1997), Castro defénde en tanto que garante da existencia de diversas nacións no seu seo (Lois, 2020).

Deste xeito, durante a II República posiciónase a favor dun modelo posibilista de integración da nación galega no Estado español, na liña do que era a concepción política da *Hespaña* de Castelao (1944). Entende o autor que sen unhas «nacións autónomas» non é posible solucionar as tensións territoriais do Estado. Asemade, esta opción outorgaría un reforzamento á autoridade internacional de España, pois daría pábulo a que as outras nacións ibéricas puidesen desenvolver contactos con «terras irmáns»; no caso de Galiza, podería cumplir a «misión histórica» de acercarse non só ás «terras celtas» senón tamén aos países da lusofonía (Castro, 1932). Un artigo titulado expresamente «la política exterior de Galicia», publicado en *El Pueblo Gallego* en 1933, dá conta das ideas chaves da súa proposta: a) reforzar os vínculos co Euzkadi e Catalunya —Castro participou persoalmente nas reunións de Galeuzca—; b) relacionarse cos pobos de cultura portuguesa; c) establecer vínculos cos pobos de orixe celta, en particular, Irlanda (cfr. Castro, 2011).

Non podemos deixar de mencionar que foi Plácido Castro o representante do Partido Galeguista no IX Congreso de Nacionalidades Europeas celebrado en Berna (Suiza), do 16 ao 19 de setembro de 1933 (Ríos, 1992). Nese evento defendeu o texto preparado por V. Risco, no que se definía Galiza como nación —aínda que se anunciara que sería Otero Pedrayo o representante galego, acabou acudindo Castro—. Nunha reflexión do propio Castro (1933) sobre o

significado da presenza de Galiza neste congreso, defende que esta queda definida «moralmente como una nación». Deste xeito, intégrase no concerto mundial das nacións: Galiza queda situada no mapa, e ofrécese como posible elemento articulador dunha federación a distintas escalas: «Federación hispánica, ibérica, europea o mundial, con todas se declara compatible el nacionalismo gallego».

4. Galiza no mapa europeo hoxe

Neste apartado imos preguntarnos que pouso deixou a Xeración Nós no xeito de representarnos e de ollarnos como unha nación (cultural) na Europa e no mundo do século XXI. Como xa analizamos hai bastante tempo, toda a iconografía da pintura galega das vanguardas entre finais do século XIX e comezos do XX estableceu a imaxe paisaxística, singular do país. Unha imaxe hoxe utilizada pola Axencia de Turismo de Galicia, antes TURGALICIA, para promocionar os atractivos do territorio aos visitantes foráneos (Lois e López Silvestre, 2007). Pero hai moitos outros trazos que explican o legado da Xeración Nós tanto nos discursos oficiais da Comunidade Autónoma de Galicia como nos alternativos do nacionalismo, polo xeral de esquerdas, pero que aínda non superou de todo a lectura esencialista, de dominante histórica e intensa militancia pola lingua propia que formulara V. Risco hai agora cen anos.

Por unha parte, podemos partir da realidade obxectiva, político-administrativa de Galiza no marco europeo. Unha Comunidade Autónoma das dezasete que conforman España, en todo caso denominada nacionalidade histórica por contar cun Estatuto de Autonomía plebiscitado no 1936 (grazas, entre outros, ao enorme esforzo do galeguismo político). Entre as Comunidades Autónomas de primeiro nivel, Galiza sempre mostra un perfil más dócil, mellor integrado na realidade española, que Euzkadi e Catalunya. Un modelo que consagra a hexemonia do rexionalismo político de corte conservador no goberno do territorio. Esta posición fai que o país se presente como unha rexión, unha NUT2 segundo a nomenclatura da Comisión Europea, nítida no contexto das unidades rexionais da UE (González Mariñas, 1994; Comisión Europea, 1994a). Un territorio que encaixa sen problemas no Arco Atlántico, caracterizado como periferia atlántica fisterrá e renovada do continente, que sen dúbida se identifica por unha lingua e unha cultura propias que partilla con outras nacións culturais semellantes, ás veces denominadas célticas (Irlanda, Gales, Bretaña, etc.) (Comisión Europea, 1994b; Lois, 2015).

Entón vólvese á dobre imaxe rexión/nación encaixada na España autonómica (diferente á *Hespaña* ibérica e confederal de Castelao), pero definida como unha unidade política en algo tamén diferente aos *Estados Unidos de Europa*, que soñou o pensador rianxeiro (Castelao, 1944). En certa medida, a autonomía salvagarda, ou deberá salvagardar, os elementos ancestrais da paisaxe do país granítico e rural que evocou Otero Pedrayo. Sempre coa conexión occidental, atlántica, de P. Castro, logo tamén de A. Cunqueiro desde unha perspectiva literaria.

O recoñecemento da República portuguesa como o irmán do Sur, con fortes vínculos culturais, históricos e sentimentais con Galiza que afirmaron os membros da Xeración Nós, mantense como sinal de identidade do presente. Cunha reivindicación explícita de fraternidade e demanda dunha maior integración por parte dos nacionalistas e galeguistas, e interpretada cun trazo más funcional, técnico, expresado por unha Eurorrexión, varias Eurociudades e

AECTs só co Norte do veciño do Sur, desde instancias gobernamentais (Eurorrexión Galicia-Norte de Portugal e Eixo Atlántico, 2004; Villares, 2017). Todo isto, cunha relativa indiferenza ou ignorancia forzada desde as institucións portuguesas, sempre temerosas de non cuestionar a unidade territorial, mesmo a uniformidade, dunha España aínda considerada no subconsciente colectivo como ameazante, perigosa en definitiva. A progresiva integración económica e urbana das cidades litorais non fai senón reforzar o carácter visionario dos pensadores da Xeración Nós a respecto das sinerxías Galiza-Portugal.

Por último, a singularización no mapa europeo actual depende dos dous niveis desta interacción. Por unha banda, desde as institucións comunitarias centrais, Galiza non deixa de aparecer como parte dun actor político maior, España, reforzado nestes últimos anos de construcción supranacional nun contexto de crise e ameazas. A presenza galega no Parlamento de Bruxelas semellou asentarse a partir da voz dunha representante nacionalista que indirectamente evoca o legado das xeracións europeístas anteriores e que, ademais, obriga aos restantes eurodiputados orixinarios do país a intensificar o seu esforzo para a resolución de problemas específicamente galegos. Desde a época de M. Fraga na Presidencia da Xunta, Galiza conseguiu afirmar a súa voz en institucións de base representativa e utilitaria como o Comité das Rexións e a Asamblea das Rexións Europeas (ARE). De novo, a participación das nosas institucións volve mostrar un perfil colaborador, pouco reivindicativo, moi adaptativo a unhas regras do xogo que ás veces poden ser favorables, pero que tamén perpetúan situacións de inxustiza (Xunta de Galicia, 2004; ESPON, 2013).

Desde a propia Galiza, non só no ámbito político senón tamén social ou cidadá, numerosas organizacións e institucións pugnan por facer valer a voz galega e, segundo algúns dos postulados da Xeración Nós, facer que o noso país aparezca no mapa. Neste senso, desde as plataformas en defensa da lingua ata asociacións ecoloxistas ou lobbys económicos (como no sector da pesca), procuran expresar intereses propios nun marco de competencia acrecentada e pugna entre actores desiguais onde moitas veces os dereitos propios necesitan afirmarse, demandan unha imaxe nítida de Galiza e os intereses galegos que desde hai praticamente un século se veñen reivindicando.

Referencias

- ANDERSON, B. (1996). *Imagined communities: reflections on the origins and spread of nationalism*. London: Verso.
- AVENDAÑO, J. (1846). *Manual completo de instrucción primaria, elemental y superior*. Madrid: José González y Compañía.
- BERAMENDI, J. (2007). *De provincia á nación*. Vigo: Galaxia.
- BRANCH, J. (2014). *The Cartographic State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CAPEL SÁEZ, H., SOLÉ, J. e URTEAGA, L. (1988). *El libro de Geografía en España (1800-1939)*. Barcelona: Ed. Universitat Barcelona.
- CASTELAO, A. R. (1944). *Sempre en Galiza*. Buenos Aires: Artes Gráf. Bartolomé U.
- CASTELLS, M. (2003). *La era de la información. El poder de la identidad*. Madrid: Alianza Editorial.

- CASTRO, P. (1932). Arredor do noso universalismo. *A Nosa Terra*, 25 de xullo de 1932.
- CASTRO, P. (1933). La política exterior de Galicia. *El Pueblo Gallego*, 4 de agosto de 1933.
- CASTRO, P. (2011). *Irlanda en Plácido Castro*. Redondela: IGADI.
- COMISIÓN EUROPEA (1994a). *Europa 2000+. Cooperación para la ordenación del territorio europeo*. Luxemburgo: Comisión Europea.
- COMISIÓN EUROPEA (1994b). *Estudio prospectivo de las regiones atlánticas*. Luxemburgo: Comisión Europea.
- ESPON (2013). *Territorial Dimensions of the Europe 2020 Strategy*. Luxembourg: European Union e ESPON.
- EURORREXIÓN GALICIA-NORTE DE PORTUGAL E EIXO ATLÁNTICO (2004). *Galicia, Norte de Portugal: dúas rexións. Unha eurorrexión, construíndo a Europa dos ciudadáns*. Santiago de Compostela: Eurorrexión Galicia-Norte de Portugal e Eixo Atlántico.
- FARINELLI, F. (2009). *La crisi della ragione cartografica*. Turin: Einaudi.
- FARINELLI, F. (2016). *L'invenció de la terra*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia.
- FERNÁNDEZ PÉREZ-SANJULIÁN, C. (2003). *A construcción nacional no discurso literario de Ramón Otero Pedrayo*. Vigo: A Nosa Terra.
- FOUCAULT, M. (1966). *Les mots et les choses. Une archeologie des sciences humaines*. Paris: Gallimard.
- GARCÍA ÁLVAREZ, J. (2003). *Territorio y Nacionalismo. La construcción geográfica de la identidad gallega*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- GELLNER, E. (1983). *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- GONZÁLEZ MARIÑAS, P. (1994). *Territorio e identidade: Galicia como espacio administrativo. As grandes “cuestións históricas” e a súa proxección actual*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- GRILLO, M. (ed.) (1876). *Atlas geográfico de España con noticias históricas de sus provincias. Los mapas de las cinco partes del globo. Nociones elementales de geografía*. Madrid: Ed. M. Grilo.
- HOBSBAW, E. (1975). *The Age of Capital, 1848-1875*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- LETRONNE, M. (1841). *Curso completo de geografía universal antigua y moderna*. Madrid: Librería de la señora viuda de Calleja é hijos.
- LOIS, R. C. (2020). Plácido Castro e o universalismo. En Ríos, X. (coord.). *Vocacións e ideais de Plácido Castro*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, pp. 81-94.
- LOIS, R. C. e TRILLO, J. M. (2017). O fundamento de Galicia como territorio nacional: o labor do Seminario de Estudios Galegos e a figura de Ramón Otero Pedrayo. En Diéguez, U. B. et al (eds.). *Refacer Galiza: as Irmandades da Fala, 1916-1931*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego/Xunta de Galicia, pp. 527-543.
- LOIS, R. C. e PAÜL, V. (2016). La mutante lectura geográfica de las montañas gallegas: de su «dificultad de estudio» a «periferia en muy acusada crisis». En Fernando *et al.* (eds.). *Paisaje, cultura territorial y vivencia de la Geografía*. Sant Vicent del Raspeig: U. d'Alacant, pp. 213-247.
- LOIS, R. C. (2015). Apuntamentos para o estudo xeográfico (nacional) de Galiza, en U.-B. Diéguez (coord.). *Reflexións arredor de Galiza para o debate*. Santiago de Compostela: Fundación Moncho Reboiras, pp. 9-37.

- LOIS, R. C. e LÓPEZ SILVESTRE, F. (2007). From political construct to tourist souvenir-building the “National” landscape through advertising in Galicia (Spain). *Social Geography & Social Geography Discussions*, 3: 237-272.
- LÓPEZ DE AMARANTE, J. (1862 [ed. 1876]). *Programa de la asignatura de Nociones de la Geografía, con el epítome de las lecciones. Para los alumnos del instituto de segunda enseñanza de Santiago*. Santiago de Compostela: Establecimiento Tipográfico de Manuel Mirás y Álvarez.
- MAZARREDO, R. (1879). *Geografía militar de España y Portugal e islas adyacentes*. Madrid: Imprenta Nacional.
- MÉNDEZ MARTÍNEZ, G. (1990). Domingo Fontán (1788-1866) e a cartografía galega do século XIX. *Ingenium*, 2, 9-21.
- MÉNDEZ MARTÍNEZ, G. (2000). *Cartografía de Galicia (Séculos XVI ó XIX)*. Santiago de Compostela: Servicio de Publicacións e Intercambio Científico da Universidade de Compostela.
- MURGUÍA, M. (1865-1891). *Historia de Galicia. Tomos I-IV*. Lugo e A Coruña: Imp. Soto Freire; Martínez Salazar.
- OTERO PEDRAYO, R. (1926). *Síntese xeográfica de Galicia*. A Coruña: Lar.
- OTERO PEDRAYO, R. (1928). *Paisajes y problemas de Galicia*. Madrid: Compañía Iberoamericana de Publicaciones.
- OTERO PEDRAYO, R. (1929). *Pelerinaxes*. A Coruña: Nós.
- OTERO PEDRAYO, R. (1982). *Ensaio histórico sobre a Cultura Galega*. Vigo: Galaxia 1982. Orixinal en castelán de 1933.
- PEREDA, F. e MARÍAS, F. (2002). *El atlas del rey planeta. La “descripción de España y de las costas y puertos de sus reinos de Pedro Teixeira (1634)”*. Hondarribia: Editorial Nerea S.A.
- RÍOS, X. (1992). *Galicia e a sociedade das nacións*. Vigo: Galaxia.
- RÍOS, X. (1997). *Plácido Castro*. Vigo: Ir Indo.
- RISCO, V. (1920). *Teoría do nacionalismo galego*. Ourense: La Región.
- RUDÉ, G. (1964). *Revolutionary Europe, 1783-1815*. London: Wm. Collins and Sons.
- TRILLO, J. M. e GARCIA, J. C. (2015). Galicia-Minho: el cuestionamiento de una frontera. Debates en el discurso geográfico ibérico. *Revista de Historiografía*, 23: 159-189.
- TRILLO, J. M. e LOIS, R. C. (2016). Comentario. La visión de Galicia de Plácido Castro: la relación entre la (geo)política interna y la externa. *Geopolítica(s). Revista de estudios sobre espacio y poder*, 7(2): 309-317.
- URTEAGA, L. e NADAL, F. (2001). *Las series del mapa topográfico de España a escala 1:50.000*. Madrid: Ministerio de Fomento.
- VICETTO, B. (1865). *Historia de Galicia*. Ferrol: Est. Tip. Texonera.
- VILLARES, R. (2017). *Identidade e Afectos Patrios*. Vigo: Galaxia.
- VILLARES, R. (2020). *Galicia, una nación entre dos mundos*. Barcelona: Pasado & Presente.
- XUNTA DE GALICIA (2004). *Libro Branco da Acción Exterior de Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.

Nós en China, China en nós: O Plan China en ruta. Unha ollada universal cunha perspectiva *GaliChina* nun mundo confinado

Marola Padín Novas

Analista do Observatorio de la Política China, IGADI

RESUMO: O presente traballo ten coma obxectivo a análise da situación das relacións entre Galicia e China. A necesidade de empregar o Camiño de Santiago coma eixo simbólico do diálogo UE-China, en contacto coas novas formas da Nova Ruta da Seda chinesa estímase coma unha ferramenta útil que permitiría artellar un plan máis completo de cara a un futuro onde a incertidume debe ser sustituída por ideas que aporten solucións as consecuencias negativas derivadas da pandemia da Covid-19.

Palabras clave: Camiño de Santiago, Ruta da Seda, Galicia, China, ODS, cidades, acción exterior, *soft-power das cidades*

RESUMEN: El presente trabajo tiene como objetivo el análisis de las relaciones entre Galicia y China. La necesidad de emplear el camino de Santiago como eje simbólico del diálogo UE-China, en contacto con las nuevas formas de la Ruta de la Seda china se estima como una herramienta útil que permitiría articular un plan más completo de cara a un futuro donde la incertidumbre debe ser sustituida por ideas que aporten soluciones a las consecuencias negativas derivadas de la pandemia Covid-19.

Palabras clave: Camino de Santiago, Ruta da Seda, Galicia, China, ODS, ciudades, acción exterior, *soft-power de las ciudades*

ABSTRACT: The present work aims to analyze the relations between Galicia and China. The need to use the Camino de Santiago as a symbolic axis of the EU-China dialogue, in contact with the new forms of the Chinese Silk Road, is considered a useful tool that would allow the articulation of a more complete plan for a future where the uncertainty must be replaced by ideas that provide solutions to the negative consequences derived from the Covid-19 pandemic.
Keywords: pilgrim, St James' Way, Silk Road, OBOR, Galicia, China, cities, acción exterior, municipal soft-power

1. Introducción

O 2020 é o ano do centenario do denominado Grupo Nós e dende o IGADI quérrese manter ese espírito galeguista e universal con atención as relacións internacionais. Así, queda ben resumida esta idea no título da publicación deste centro “para comprender o mundo desde aquí”.

Nesa fotografía actual do século XXI China cobra un papel relevante no taboleiro internacional e é indispensable coñecer e recoñecer os nosos puntos fortes, e tamén os débiles, nun diálogo sino europeo no que Santiago de Compostela pode configurarse como capital do mesmo.

Xa son dez anos da publicación no *Tempo Exterior* N° 20, volume X (segunda etapa) daquel artigo que leva por nome “Un Plan China para Galicia”. Unha década de moitos avances no eido empresarial, numeroso o incremento de convenios entre universidades galegas e chinesas, unha aproximación entre pobos mediante o aumento de estudiantes de ámbolos países na ensinanza e aprendizaxe das linguas castelá e chinesa pero segue a existir unha fraxilidade nunha aposta política decidida no pulo definitivo cara un achegamento entre Galicia e China. Este traballo quere dar conta do conseguido ata o de agora así como as ideas que hai sobre a mesa para un futuro de cooperación entre

O presente artigo consta de catro partes. Unha primeira introdución na que se fai un percorrido histórico polos distintos exemplos ao longo do tempo no que persoeiros de diversa índole achéganse a Oriente con diversos propósitos. Unha segunda parte que da conta do porqué Galicia debe estar presente en China, antes de explicar na terceira parte as posibilidades que a axenda 2030 aporta de cara a ofrecer propostas de futuro e de posicionamento de Santiago como capital do diálogo sinoeuropeo. A cuarta parte establece unas liñas xerais sobre o emprego de redes, convenios e irmandomentos para impulsar os plans de actuación entre Galicia e China.

2. Percorrido histórico galego cara o continente eurasiático

O Camiño de Santiago fai referencia a existencia de varios camiños cunha única dirección Santiago de Compostela primeiro e Fisterra posteriormente. Europa, principalmente, conectaba así con Galicia, pero como conecta Galicia co mundo?

Observando á historia pódese ver o relato de viaxes máis antigo do noso país foi escrito por unha muller galega chamada Exeria. Unha dama que no século IV describiu os pormenores da súa viaxe de peregrinación á Terra Santa. Xerusalén, Exipto, o Sinaí e Mesopotamia foron espazos do Oriente Próximo pormenorizados no na súa obra *Itinerarium Egeriae*.

Ulteriormente, nese regueiro histórico que conecta Galicia con Oriente, alá por 1397, un pontevedrés sería enviado como embaixador polo Rei Enrique III, cara o lonxano Oriente ante a corte de Timur o Mongol. Paio Gómez de Soutomaior tiña como obxectivo da viaxe tratar amizade co Gran Tamerlán e evitar así que a expansión do imperio musulmán afectase a España na Idade Media. Paio Gómez de Soutomaior conseguiu tal empresa con éxito ao participar na batalla na que o Gran Tamerlán vence ao turco Bayeceto.

Máis tarde, en 1520 os nobres galegos conseguirían que nas Cortes de Castela o Rei Carlos I propuxera que Galicia tivera a Casa da Especiaría na Coruña. Os galegos estaban moi interesados no mercado das especias dende as Molucas (Indonesia) e o sudeste asiático. O importante rol de Don Fernando de Andrade destaca por investir nas expedicións aínda que máis tarde resultaran en fracaso. A vida da Casa da Especiaría foi curta pero viva e da conta da disposición, actitude proactiva e a decisión de querer ter un papel relevante no comercio das especias co mercado do norte de Europa. Galicia emprendía a súa aventura.

De Oriente a Occidente. Armenia é o país do que se ten constancia do primeiro peregrino documentado, Simeón de Armenia, ano 983 ó 984. De tódolos xeitos non se pode precisar si Simeón chegou a Compostela desde Armenia ou desde outro punto de Europa, como Roma. No século XII tamén está rexistrada a visita dun arcebispo de Nínive-Irak- acompañado por varios prelados armenios.

A Ruta da Seda naceu sendo un concepto non un itinerario físico. A pesares da idea xeralizada de que a ruta da seda comeza no lonxano Oriente, non foi así como se fundou. Oriente non coñecía Occidente e viceversa. Samarcanda coñecía os dous. Así, ese territorio intermedio entre estes dous puntos desfrutaba dun progreso sen igual en tódalas áreas: infraestruturas, cultural etc. Era lugar de paso para diplomáticos, peregrinos, comerciantes e guerreiros. A idea de chegar a Samarcanda non era exclusivamente a de mercar cos mellores produtos senón tamén aprender novas ideas, de intercambiar culturas, tradicións, relixións e linguas.

A vía marítima era unhas das máis empregadas e Venecia o punto clave en territorio occidental máis importante para a admisión de mercadorías de luxo como as especias e as teas de seda. A recepción destes produtos unha vez chegaban a península posiblemente empregaran as vías romanas xa existentes para rematar no norte. Concretamente no Mosteiro de Celanova. Entre o tesouro de Frai Rosende atópanse ricas teas que viñan de Bizancio.

Na actualidade a nova Ruta da Seda que recibe o nome de “A Franxa e a Ruta” remata por terra en Madrid. Parte de Yiwu, e despois de percorrer máis de 13.000 quilómetros por ferrocarril pola vía de Kazajistán e pasando por Rusia, Bielorrusia, Polonia, Alemaña, Francia e chega finalmente a Madrid. De aí ó resto da península. Ven coa carga completa de mercadorías e regresa case baleiro de oportunidades perdidas.

O proxecto presentado á convocatoria de O Teu Xacobeo do ano 2019 formulara coma obxectivo xeral do mesmo: promover unha maior comunicación entre Galicia e a China arredor do Xacobeo 2021 e a Ruta da Seda no horizonte do S.XXI e o diálogo UE-China desde os obxectivos estratégicos das institucións promotoras do Xacobeo 2021.

3. Nós en China

Un exemplo de estarmos en China é mediante a intensificación das relacións de Galicia con este país. O proxecto “Xacobeo 2021-Ruta da Seda: Camiños para o Diálogo Oriente- Occidente” presentado para a convocatoria O Teu Xacobeo é un exemplo. O proxecto aspira, de maneira transversal, a promover unha comunidade de interese Galicia-China, que apoie a promoción dos Camiños a Santiago coma eixo simbólico do diálogo UE-China, en contacto coas novas formas da Nova Ruta da Seda chinesa.

Este proxecto ao igual que o conxunto do traballo que realiza o IGADI enmárcase dentro da construcción da acción exterior de Galicia, coma política pública ordenadora da conectividade internacional de Galicia. A paradiplomacia é un fenómeno emerxente nos cinco continentes, tanto operativo na gobernanza real coma académico e mediático, sendo un exemplo paradigmático das novas interaccións entre o local e o global, así como da creación de competitividade territorial, coa producción de canais de conectividade global de todo tipo, económico, cultural, ou crítico para a innovación.

Tamén existen os conceptos de diplomacia paralela, diplomacia pública, diplomacia converxente, con niveis múltiples, microdiplomacia, diplomacia identitaria, etc. O longo deste artigo empregarase o concepto de paradiplomacia por ser este, aínda restrinxido nos seus límites, o paraugas para establecer o marco das actividades e liñas de actuación aquí propostas. Así, dentro desa aldea global actual, a axenda internacional que desenvolven as diferentes comunidades autonómicas e os concellos constitúe un fenómeno de calado en tanto e canto son as institucións administrativas más próximas ó habitante local e o visitante, e os beneficiarios finais desa toma de decisións políticas.

Neste grupo de procesos interrelacionados, a identidade, o factor cultural e humano e a marca Galicia teñen que ser atendida para xerar valor engadido desde os seus trazos únicos e universais: as diásporas, o atlantismo e o celtismo, a lusofonía, os Camiños a Santiago.

4. Axenda 2030, unha oportunidade de crecemento, mellora e posicionamento no mapa

No marco deste proxecto, tanto o Xacobeos 2021 coma o 2025 e 2027, así como a Axenda 2030 como elemento tractor de desenvolvemento humano global son o paraugas axeitado para pensar e programar unha década real de achegamento Galicia-China.

Os gobernos aprobaron a Axenda 2030 para o Desenvolvemento Sostible, xunto cos Obxectivos de Desenvolvemento Sostible (ODS) márcase unha ambiciosa axenda que establece un marco mundial ata 2030 para acabar coa pobreza extrema, combater a desigualdade e a inxustiza e solucionar o cambio climático. Importante é salientar concretamente os obxectivos 8, 11 e 17.

O obxectivo 8 (cidades e comunidades sostibles) pon no punto de mira ás cidades xa que dende o ano 2007 máis da metade da poboación mundial vive nestas, e prevese que ese número aumente ata o 60% para 2030. De todas formas, o rural non debe quedar esquecido. A situación de confinamento domiciliario como medida para baixar a curva nos momentos más duros da actual pandemia da Covid-19 puxo de relevo a posta en valor dos espazos verdes, a urgente necesidade de atención ó cambio climático e a maior demanda de vivendas unifamiliares, entre outros. Os efectos da pandemia son diversos. Positivamente, houbo un decrecimiento xeral do consumo e por ende da contaminación. De todas maneiras, informes como o da Axencia Europea de Medio Ambiente (EEA) subliña que houbo consecuencias negativas como o aumento do uso de plásticos dun só uso. Tamén se notou visiblemente unha mellora temporal na calidade do aire pola drástica redución de vehículos nas estradas. Neste senso, o modelo de cidade de Pontevedra que apostou dende hai varias décadas por converter a esta nunha urbe para os cidadáns onde os coches deixan de ser os protagonistas para transformar os espazos públicos en lugares de conexión dos rapaces e adultos co medio seguindo o modelo de “a cidade dos nenos” do psicopedagogo Francesco Tonucci. Un modelo que recibiu varios premios internacionais e que serve de exemplo para outras cidades no mundo. Ademais, unido a apostar decidida do concello polo deporte a través de, por un lado, a mellora do acondicionamento de zonas con carril bici e das zonas próximas ó Río Lérez para, por exemplo, correr, mellorando así as oportunidades dos habitantes de poder realizar actividades deportivas que promovan hábitos saudábeis fan desta cidade un polo de atracción para vivir. Por outra banda, a organización de eventos deportivos

nacionais e internacionais como *2019 ITU Long Distance Triathlon World Championships* situán a Pontevedra como capital do deporte de élite. Este modelo urbano e a súa identidade como cidade deportiva conforman unha “marca Pontevedra” claramente exportable e decididamente en consonancia cos ODS.

No centro desta Axenda 2030 atópase unha ambición global máis centrada na actuación local. Así, en Galicia a Xunta de Galicia aprobou, o pasado 31 de outubro, a creación dunha comisión interdepartamental para o seguimento da Axenda 2030 na nosa comunidade autónoma. A transparencia da información concernente as actividades e a posibilidade de participación cidadá mediante a rede de asociacións pode ser unha gran oportunidade de incremento da calidade dos proxectos así como a mellora constante dos modelos de cidade.

Como exemplos de urbes galegas precursoras na integración das recomendacións da ONU compre citar o Plan Estratégico da cidade de A Coruña (*Coruña Futura 2030*) e a cidade de Pontevedra polo seu bo facer no referente a construcción dunha cidade que ten ó cidadán no centro do seu modelo.

Na actualidade, a crise sanitaria da Covid-19 acelerou determinados procesos xa existentes, como o uso de internet para modelar a educación a distancia onde as vídeo clases en directo ou as gravacións foron o núcleo da relación entre os docentes e alumnado en todas as etapas educativas. O impacto da expansión do 5G permitirá incrementar a velocidade e a expansión xeográfica de moitos mecanismos de dixitalización da economía e no ámbito sanitario, de mellora da monitorización dos pacientes a distancia en tempo real, a descentralización dos servicios sanitarios ou a implantación efectiva da robótica médica nos nosos hospitais. Telemedicina e *e-learning* xa son vocábulos de uso cotiá. Un esforzo das institucións por mellorar as infraestruturas tanto terrestres como de telecomunicacións unido a unha posible aposta polo teletraballo en moitos perfís laborais pode ser unha opción de cara a “revivir” o rural.

Á espera dunha vacinación masiva da poboación que resolva a situación sanitaria existe unha adaptación rápida no Camiño de Santiago. Dende o 1 de xullo, os albergues do Camiño de Santiago comezaron a abrir as súas portas cunha redución do número de camas dispoñibles e seguindo as recomendacións sanitarias específicas para estes viaxeiros. Mais como era de esperar a redución no número de peregrinos e visitantes é cuantiosa.

A pesares das claras diferenzas na incidencia da pandemia nos diferentes países as recomendacións son claras en todos os casos, mantendo a distancia física, evitando as concentracións de persoas, lavando con asiduidade as mans e mantendo o correcto uso da máscara salvo nos casos nos que a persoa por mor de enfermidade se desaconselle o seu uso.

5. Galicia en rede

O coñecemento de China en lingua galega non é do máis recente. En Galicia temos un capital humano coñecedor do país do centro con persoeiros tan relevantes pola súa traxectoria e dedicación a tradución, ensinanza e análise política como son os casos de Fernando Pérez Barreiro, Pepe Castedo e Xulio Ríos.

Para comprender a coralidade das relacións entre Galicia e China no proxecto sobre o Camiño de Santiago e a Ruta da Seda mencionado anteriormente identifícase entre as entidades

e persoas consultadas unha ollada plural de entidades vinculadas ao mundo académico, económico, sociocultural, turístico e ate espiritual, que parcelou nun momento inicial a procura de vínculos entre Galicia e China.

Unhas das conclusións más determinantes do proceso de investigación é que as conexións entre os Camiños a Santiago e a Ruta da Seda son unha narrativa global con impacto e alcance global, que espertou a curiosidade e a vontade de traballo en rede de entidades portuguesas, europeas e americanas.

Así as cousas o *Hub* de Galicia con China debe ter moi presente á coordinación coa acción exterior española e europea, especificamente da man do IGADI e Casa Asia, desde unha perspectiva internacional.

Se ben é certo que non existe ningún documento propio público que de conta da historia das relacións bilaterais, si é certo que nos últimos dez anos a mesma ten dado unha volta de torca, especialmente co apoio de empresas galegas na China, as misións do IGAPE e até a simbólica primeira visita dun Presidente da Xunta a China.

Como no conxunto da acción exterior de Galicia existe unha recorrente nova institucional que nos achega a China, mais esporádica e con forte valor simbólico, importante mais non suficiente.

Os irmandomentos municipais das diferentes cidades galegas con diversas partes de China existen, aínda que escasos destaca negativamente a inexistencia de continuidade na relación. Sería necesaria unha recollida dos que existen xa firmados e analizar a viabilidade da súa continuidade coa outra parte. A presente crise económica derivada da situación de pandemia pode presentar nestes irmandomentos unha oportunidade para establecer novos lazos que permitan ser unha plataforma para acadar diferentes convenios, marcos de actuación futura entre outros para a promoción sobre todo nos eidos agroalimentario, editorial e cultural, enerxías renovables e turismo.

Como exemplo de colaboración descentralizada de China con Europa, destaca o caso exitoso de Navarra e Gansu, nos sectores de agromalimentación, enerxías renovables, automoción e turismo. Ademais, Navarra é a porta de entrada do camiño de Santiago e deberíase aproveitar esa sinerxía.

‘Para incrementar o coñecemento social da zona de Asia Pacífico, o goberno estatal mencionou xa no seu Plan para rexión 2008-2012 e posteriores a extensión das actividades de Casa Asia a outras comunidades como Valencia, Euskadi e Galicia. Sen embargo a mesma foi residual, anecdótica en Galicia se non fora pola presenza do IGADI, que recorrentemente intermedia en visitas institucionais de misións da China e Taiwán.

Nun marco máis amplio, Galicia, ao igual que outras comunidades autónomas, tamén se beneficia, en maior ou menor medida, non só dos logros derivados da súa propia acción exterior senón dos proxectos que o goberno de España dirixe a China, tales como o Ano de España en China (2007), participación nos Xogos Olímpicos de Beijing (2008), ou a calificación de China como “país preferente” pola Oficina Técnica de Cooperación Española (AECID), entre outros. Sen embargo, será a acción exterior de Galicia a que proxecte unha imaxe de nós clara e diferenciada en China aportando así beneficios directos sobre a comunidade. A nosa lingua, a nosa cultura e o noso tecido empresarial son chave para poder formular propostas valentes en China.

Ao tempo, a participación na Unión Europea trae tamén oportunidades de adoptar unha actitude proactiva en relación a súa vida operativa internacional e asiática. A Unión Europea (UE) e China finalizaron o mércores as negociacións sobre o acordo de investimento que mellorará o acceso ao mercado chinés para as empresas europeas e garantirá que poidan competir en mellores condicións con empresas do país asiático. Aínda que pasarán meses ata a súa firma e posterior entrada en vigor, este acordo ofrecerá un maior grado de predictibilidade nas operacións.

Son cada vez máis o número de convenios e intercambios que se establecen dende a Universidade de A Coruña (UDC), a Universidade de Santiago (USC) ou a UVigo (Universidade de Santiago) coas universidades en China. Como exemplo de oportunidades destacan algúns casos como, por exemplo, o interese amosado polo máximo responsable da Universidade de Mongolia nunha visita dunha delegación do Parlamento Galego a China. Dita atención centrábase nas ciencias ambientais e o uso eficiente da auga, aforro enerxético, enxeñeira, tecnoloxía agraria e enoloxía, antropoloxía e políticas autonómicas, campos nos que considera poderían explorarse posibles vías de cooperación con Galicia.

No conxunto da oferta universitaria da comunidade galega destaca a ausencia de programas específicos de titulacións, cursos de postgrado e másteres vinculadas a Asia en xeral. Só existen materias ailladas na Facultade de Xeografía e Historia e o incremento de convenios de intercambio de estudiantes con esta zona xeográfica. O coñecemento desta área xeográfica por parte dos alumnos universitarios é importante para limitar o alcance do shock cultural, as barreiras idiomáticas e promover o intercambio real e duradeiro así como a incorporación dese estudantado formado ao mundo laboral.

Tamén en relación a aprendizaxe da lingua chinesa identificamos un crecente interese e un aumento sostido pero lixeiro do número de estudiantes de chinés en Galicia. Son as escolas oficiais de A Coruña, Vigo, Lugo e Ourense os centros públicos que ofertan a ensinanza desta lingua. Cómpre sinalar, ademais, a existencia dunha oferta de academias privadas que preparan cursos personalizados, de preparación dos exames oficiais de *Hanban HSK*. Tamén existe unha ausencia de cursos focalizados na formación de docentes do chinés como lingua estranxeira, si ben é certo o abano de oportunidades que abre internet permite compensar esta escaseza presencial na nosa comunidade.

Tanto a importancia da cooperación en si mesma como a necesidade de coñecemento da iniciativa de Xi Jinping A Franxa e a Ruta, en outubro do 2017 o IGADI (Instituto Galego de Análise e Documentación Internacional) xunto coa *Chinese Academy of Social Sciences* celebrou en Santiago de Compostela un Foro co nome de “La cooperación sino-europea bajo la iniciativa de la Franja y la Ruta”.

As ligazóns culturais entre o Xacobeo e a Ruta da Seda son infinitas, ao tempo que os dous itinerarios afondan na historia da Europa e China, conectando épocas e pobos, e fitos históricos de referencia. Sen embargo son poucos os actores socioculturais que podemos identificar con relacións coa China desde Galicia, alén do caso do IGADI, e o sector audiovisual e artístico, con algunas experiencias salientables.

O descoñecemento cultural entre Galicia e China é a carencia clamorosa que invade toda a análise do conxunto de relacións de Galicia con China. A falla dunha proximidade histórica e

xeográfica, asenta na caricaturización e o descoñecemento profundo, que áinda que na inercia de estar a transformarse, asusta profundamente.

No eido económico, cómpre determinar a estabilidade e a consolidación dos mercados onde os chineses realizaron as inxeccións de capitais en Galicia: granito, conservas, construcción. As inxeccións de capital chinés en Galicia pódense identificar en curva ascendente durante a última década.

A hora de tratar as exportacións galegas a China, podemos tamén identificar a curva ascendente da última década. Sectores coma a automoción e a alimentación avanzan, con incrementos e descensos regulares. Todas elas sufrieron un extraordinario impacto pola Covid19.

Cómpre salientar que, con maior ou menor reiteración, vénense sucedendo visitas de delegacións chinas a Galicia aproveitando as súas longas xiras europeas, e a súa asistencia a feiras especializadas como a Semana Verde de Silleda é cousa común.

En relación a China Galicia dispón do coñecemento no eido comercial das diferentes Cámaras de Comercio, do Igape e da experiencia das empresas galegas en China. Ademais, a existencia do Observatorio de la Política China.

O mercado oriental no seu conxunto ten as súas propias características. Concretamente China, Hong Kong, Macau e Taiwán suscitan grande interese en Occidente pero a súa entrada no mercado debe ser continuada, segura e de calidade. A intencionalidade é clara por parte das autoridades galegas, a necesidade de atraer un turismo de calidade e non primar a cantidade. Iso leva tempo pero o investimento merece a pena. Na realidade práctica son necesarios máis recursos humanos e materiais para que estes obxectivos estean cubertos cun mínimo de eficiencia e unha decisión estratéxica no marco do medio-longo prazo, da década dos 20 ao S.XXI.

Na actualidade existe un amplio número de publicacións en papel e dixital tanto no ámbito do turismo como no eido relixioso sobre o Camiño de Santiago. Necesítase tradución e difusión. Internet (webs, blogs e redes sociais) é unhas das mellores opcións áinda que non debe ter a exclusividade, si relevancia.

A orientación de turismo de Galicia cara o mercado chinés está baseado en tres eixos principais: gastronomía, natureza e cultura. E así debe seguir sendo. Afondar nestes puntos é clave para asegurar atraer o público chinés.

En España si existe un gran número de asociacións de peregrinos e paulatinamente un número maior de axencias de viaxe chinas que axudan na primeira toma de contacto con todo o necesario para comenzar a viaxe.

A orientación de turismo de Galicia cara o mercado chinés está baseado en tres eixos principais: gastronomía, natureza e cultura. E así debe seguir sendo. Afondar nestes puntos é clave para asegurar atraer o público chinés.

En España si existe un gran número de asociacións de peregrinos e paulatinamente un número maior de axencias de viaxe chinas que axudan na primeira toma de contacto con todo o necesario para comenzar a viaxe.

A localización de Galicia, no outro extremo con respecto a China supón un atractivo así coma un obstáculo. A inexistencia da alta velocidade a Madrid dificulta tanto o retorno dos peregrinos asiáticos para ir ao aeroporto así como o desprazamento de viaxeiros ou turistas que non sendo peregrinos deciden achegarse a Galicia.

A escaseza de información sobre Galicia en China fai que moitos “potenciais viaxeiros” aposten por destinos más coñecidos e mellor comunicados da Península para visitar.

A presenza do Camiño de Santiago nos medios internacionais está principalmente en lingua inglesa en xornais británicos como *The Guardian* ou o *New York Times*. A procura de ter unha maior presenza en lingua chinesa para que o público chinés acceda a información directamente na súa lingua a través de canles oficiais aporta un maior grao de seguridade na información.

Sobre China destaca a ausencia de información traducida ao chinés. Só un dos folletos, o referido a Galicia en xeral está traducido, cando o turismo termal e sobre todo o cultural é moi demandado polo público chinés. Unha demanda é a pouca información en internet (apps, webs, blogs) en chinés. Esta sería unha rama a explorar. Como xa foi mencionado anteriormente a existencia da Xunta nas redes sociais chinas daría un pulo moi grande o turismo chinés. Tu-respña xa ten este servizo en <http://www.visitspain.com.cn/>

Por outra banda, cómpre salientar que nunha mentalidade confuciana, o intercambio “oficial” cobra unha atención relevante sobre todo con actores estranxeiros. Así, nun país coma China onde existe unha forte presenza da Administración a dimensión política e institucional é de grande relevancia e facilita o desenvolvemento dunhas comunicacións más directas cos nosos interlocutores. Para acadar un alto grado de entendemento é necesario o asesoramento de expertos, tradutores e vontade política. Só así se poderá alcanzar un diálogo de calado cos axentes chineses en chinés.

Tanto na visita institucional no país de destino, China, coma a oportunidade que supón a recepción dunha visita institucional dende China, existe a necesidade de proxectar unha boa imaxe da nosa comunidade autónoma.

Na época actual, non entanto, o confucianismo está experimentando un curioso rexurdimento debido a que os sectores máis conservadores chineses reclaman unha volta aos valores de respecto, xenerosidade e amor filial, en perigo polo acelerado cambio social e económico, as modas occidentais, o materialismo, as novas tecnoloxías, o estrés laboral e o consumo desmesurado. Esta base filosófica é importante coñecela para saber como relacionarnos con eles.

Un actor importante é a diáspora galega como capital relacional, como vanguarda da nosa internacionalización. A posibilidade de aproveitar os recursos humanos existentes no país pode ser de gran utilidade. Por unha banda, de maneira informal, pódese acadar información de como se funciona nesa zona en concreto, ter intérpretes na zona, aforrando así custos de desprazamento ao país de destino e artellar unha rede de comunicación antes e despois das visitas institucionais. A nosa diáspora experimentou grandes cambios na súa composición. Pasou de ter un perfil educativo baixo ou moi baixo nos anos 50 e 60 a ter un perfil alto ou moi alto na actualidade. Desaproveitar ese capital humano no exterior sería un erro. A atracción de talento debe ser unha constante. Dotar de contido a xa creada Asociación de galegos en China pode ser un bo comezo. Recentemente comezóuselle a prestar atención ao que pode nomearse como “diáspora profesional”, é dicir, a diáspora que se crea a partir da emigración de traballadores dun nivel profesional e educativo relativamente alto. Analizar o papel da diáspora galega en China e como esta pode ter un peso importante no crecemento económico das empresas galegas alí é un estudio pendente e necesario. A creación de canles de *networking* entre os membros da

diáspora, canles que facilitan contactos con empresas e entre profesionais pode axudar en dúas direccions. A primeira, entre os propios traballadores galegos en China. A segunda vantaxe, é cara Galicia, esa rede pode estar en contacto con empresas galegas que necesiten información no país de destino.

Como afirmou Fernando Pérez Barreiro na introdución do Breviario do Pensamento Clásico Chinés “Quen estea interesado no mundo de hoxe non pode deixar de lado a China. E quen estea interesado no presente da China non pode deixar á parte o pasado desa cultura.” Así o sector cultural é o eixo principal no que se sustenta o presente plan de actuación. Por varias razóns. A primeira delas é a máxima do pensamento confuciano pois este xira arredor da educación, como fonte de virtude. Puidérase pensar que o pensamento confuciano queda lonxe ou relegado aos libros de filosofía antiga, porén, non é así. Senón todo o contrario, nestes últimos anos a administración de Xi Jinping volveu retomar e potenciar dita forma de pensamento que motiva a idea de xerarquía e valora a educación como bases dun modelo de sociedade “harmónica”.

A secular importancia da educación en China permítenos considerar a importancia de valorar a introdución da ensinanza da lingua chinesa na etapa de educación secundaria obligatoria. Algunhas comunidades como Andalucía xa o fan e poden estudiar chinés de maneira curricular. Ademais na etapa universitaria son cada vez máis o número de convenios e intercambios que se establecen dende a Universidade de A Coruña (UDC), a Universidade de Santiago (USC) ou a UVigo (Universidade de Santiago) coas universidades en China. Aspecto moi positivo senón fora por dous factores que fan reconsiderar o modelo existente. Por un lado a calidade. Por unha banda, calquera estudiante estranxeiro que decida formarse nun país estranxeiro ten que posuír un coñecemento medio-alto ou alto da lingua do país de destino antes de ir. Isto non acontecía así e, alumnos chineses obtiñan un visado de estudiante, viñan, residían pero a súa adaptación era mínima e a súa experiencia pouco relevante. Se ben é certo que, por exemplo, a USC realizou cambios substancials non se debe baixar a garda. Debería existir unha tendencia a solicitar un C1 no futuro para que a calidade educativa non se vexa afectada negativamente. A universidade tamén entra na configuración da imaxe de Galicia no exterior. Unha perda na solicitude de requisitos fundamentais menoscaba a imaxe da universidade e da nosa comunidade.

Por outra banda, cómpre destacar a ausencia de cursos orientados os continentes africano e asiático. Esta deficiencia permite que por descoñecemento posibles candidatos non inclúan na súa brúxula ir a China por exemplo.

6. Conclusións

Cómpre destacar que mais alá do papel das institucións, calquera ollada estratégica debe coidar as persoas chave, aos enredadores, aos facilitadores da relación entre os dous países, aos intermediarios culturais... Principalmente porque podemos percibir a inexistencia de liñas de traballo e compromiso de estabilidade na axenda exterior das institucións galegas. O coñecemento mutuo, a aprendizaxe das linguas, a capacidade de crear sinerxías e relacións positivas entre as persoas e os dous países, está na base do éxito de outras oportunidades por aproximar.

O turismo, así coma todo o sistema económico se verá afectado a curto e medio prazo

pero deberá existir un consenso das medidas a adoptar para evitar a propagación do virus. O Xacobeo 2021 e a súa posible prórroga e o comezo da vacinación ós primeiros grupos son dous factores positivos que permitirán dar tempo para canalizar os proxectos previstos e a recuperación económica.

A procura en China de unicamente a mellora das exportacións das empresas galegas é un erro. Galicia pode aportar moito máis, de aí que o sector cultural sexa un eixo principal que aporta a calquera produto un *plus* de autenticidade e exclusividade con respecto a outros.

Así, Santiago e Beijjing poden fortalecer a coordinación da estratexia de desenvolvemento no marco da construcción conxunta de “A Franxa e a Ruta” o mesmo tempo que se procura a consecución dos ODS, aumentando os intercambios e a aprendizaxe mutua nos campos de crecemento económico, alivio da pobreza, desemprego e protección do medio ambiente.

Bibliografía

Agenda 2030: <https://www.agenda2030.gob.es/>

CROCE, Valeria (2016). Tourism in focus. The Chinese outbound travel market. Virtual Tourism Observatory. Directorate-General for Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs. European Commission

Estratexia de Internacionalización da Empresa Galega 2020 (<http://www.igape.es/gl/sair-ao-mercado-exterio/formacion/item/996-estratexia-de-internacionalizacion-da-empresa-galega-2020>)

FANJUL, E. (Dic. 2020) La diáspora de profesionales como activo para la internacionalización de la economía española (<https://iberglobal.com/index.php/contenidos/globalizacion-y-negocios/1775-la-diaspora-de-profesionales-como-activo-para-la-internacionalizacion>)

PÉREZ- BARREIRO Nolla, F. (2005) Breviario do pensamento clásico chinés (<http://tradutoresgalegos.com/bivir.html>)

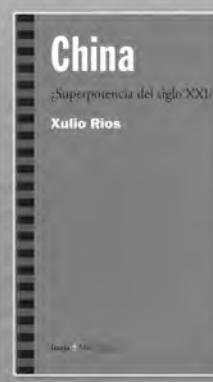
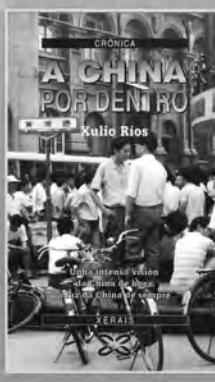
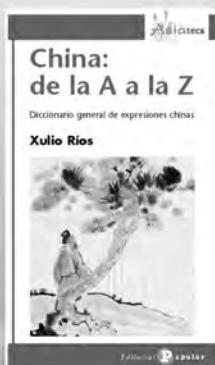
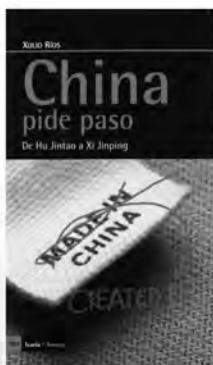
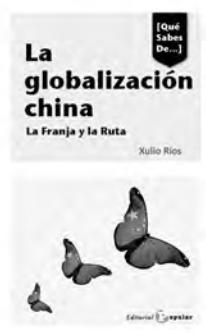
ORGANIZACIÓN PARA LA COOPERACIÓN Y EL DESARROLLO ECONÓMICO (2009): The Impact of Culture on Tourism. París: OECD, Paris

RIOS, X. (2019) La globalización china. La Franja y la Ruta. Editorial Popular

SHEN, J., & BELTRÁN Antolín, J. (2019). Turismo chino en itinerarios culturales: El Camino de Santiago y la Ruta Antigua de Té y Caballos. PASOS Revista De Turismo Y Patrimonio Cultural, 17(4), 811-826. <https://doi.org/10.25145/j.pasos.2019.17.056>

Xulio Ríos

Director do Observatorio da Política China

A Consul for Human Rights: Eça de Queiroz

João Casqueira Cardoso

Universidade Fernando Pessoa, Centro de Estudos da População, Economia e Sociedade (CEPESE)/CENMIN

RESUMO: Nun momento en que as relacións internacionais vólvense cada vez más complexas, e no que as relacións entre o mundo occidental e China poden estar nun punto de inflexión, un retorno ás últimas décadas do século XIX pode ser útil para ler o contexto dos valores que poden animar estas relacións. Durante o decenio de 1870, o caso do Cónsul Eça de Queiroz é un exemplo interesante de como os diplomáticos poñen os intereses da humanidade como prioridade do seu programa. Máis coñecida como un famoso escritor portugués, Eça de Queiroz ocupou durante dous anos o cargo de Cónsul de Portugal na Habana, nun período de transición do traballo escravo, e tomou a iniciativa de defender a causa de centenas de traballadores chineses chegados a Cuba desde Macao, reclutados masivamente como obreiros para as plantacións de cana de azucré, e explotados sen escrúpulos. O presente artigo describe, comenta e analiza este período praticamente descoñecido da vida de Eça de Queiroz, e mostra os límites da acción dunha personalidade que pode considerarse como precursor da promoción dos dereitos humanos.

Palabras clave: Eça de Queiroz; Cuba; China; Diplomacia; Escravitude.

RESUMEN: En un momento en que las relaciones internacionales se vuelven cada vez más complejas, y en el que las relaciones entre el mundo occidental y China pueden estar en un punto de inflexión, un retorno a las últimas décadas del siglo XIX puede ser útil para leer el contexto de los valores que pueden animar estas relaciones. Durante el decenio de 1870, el caso del Cónsul Eça de Queiroz es un ejemplo interesante de cómo los diplomáticos ponen los intereses de la humanidad como prioridad de su programa. Más conocida como un famoso escritor portugués, Eça de Queiroz ocupó durante dos años el cargo de Cónsul de Portugal en La Habana, en un período de transición del trabajo esclavo, y tomó la iniciativa de defender la causa de centenas de trabajadores chinos llegados a Cuba desde Macao, reclutados masivamente como obreros para las plantaciones de caña de azúcar, y explotados sin escrupulos. El presente artículo describe, comenta y analiza este período prácticamente desconocido de la vida de Eça de Queiroz, y muestra los límites de la acción de una personalidad que puede considerarse como precursor de la promoción de los derechos humanos.

Palabras clave: Eça de Queiroz; Cuba; China; Diplomacia; Esclavitud.

ABSTRACT: At a time where the international relations turns always more complex, and where the relationships between the Western World and China may be at a turning point, a return to the last decades of the 19th century may be useful to read the context of the values that can animate these relationships. During the decade of 1870s, the case of the Consul Eça de Queiroz is an interesting example of how diplomats put the interests of humanity as the priority of its

agenda. Better known as a famous Portuguese writer, Eça de Queiroz occupied during two years the position of Consul of Portugal in Havana, at a period of transition of slave work, and took the initiative to defend the cause of hundreds of Chinese workers arriving to Cuba from Macau, massively recruited as workers for the sugarcane plantations and exploited without scruples. This article described, comments and analyses this practically unknown period of Eça de Queiroz life, and shows the limits of the action of a personality which can be seen as a precursor of the human rights promotion.

Keywords: Eça de Queiroz; Cuba; China; Diplomacia; Escravatura.

1. Introduction

Eça de Queiroz (1845-1900), one of the most well-known Portuguese writers, famous for his novels and considered one of the references in the Portuguese literature, was in his lifetime a diplomat, having represented Portugal as a Consul in several countries. Considered by some as a dandy, by others as a mystic, part of his personality is still a mystery. Yet, one aspect of his life, namely of his professional life, has been left aside by his biographies, and should deserves more attention: it is his role as Consul General in Cuba, which was his first official position as Consul General, between December 1872 and May 1874. This relatively short period, shorter than usual for a Consul stay, may be explained precisely by the reaction (and actions) of Eça de Queiroz to oppose the labour exploitation in the sugarcane plantations. Such a situation was patronized by the Cuban authorities, which stimulated the recruitment and several hundreds of immigrant Chinese, arriving to Cuba after a journey from China, and more precisely the port of Macau — under Portuguese authority, reason why a Consul of Portugal was eventually needed.

This article looks at the man himself, putting this personage in his context and the context of his time. It also describes, succinctly, the conditions of life and work of the Chinese workers in Cuba, an island part of the colonial Spanish territories at that time, but where the autonomy of the local administration and the power of the landowners was the basis of many abuses, as in other overseas territories. Finally, the article deals with action of Eça de Queiroz, his initiatives to defend the humanity and rights of the Chinese workers, and the difficulties of his combat, sometimes desperate but insistent. A last point of the text includes comments on the stay of Eça de Queiroz on North America, here again a relatively ignored part of this story, which, would not be his protagonist a novelist himself, could well be the scenario of an excellent book.

2. The man

The author who is best known as Eça de Queiroz was born José Maria d'Eça de Queiroz, in Povoa do Varzim, Portugal, on 25 November 1845. His family was from the small provincial gentry, with on his father's side several generations of magistrates and judges, and generations of soldiers on his mother's side. Eça de Queiroz was born out of wedlock, four years before his parents' wedding and, probably for this reason, was hidden by his parents during his first years.

He spent his childhood and adolescence first in Vila do Conde, in the north of Portugal, at a childminder house, and then with at paternal grandparents house in Verdemilho, near Aveiro, in the centre of the country. He will later be enrolled in a resident High school student in the centre of Porto, at the Colégio da Lapa, where he stayed between 1856 and 1861 (Campos Matos, 2015, pp. 317-320). It was there that he met a young French teacher, Ramalho Ortigão, actually himself the son of the College's director, and they became friends for life.

In 1861, at the age of 16, Eça de Queiroz joined the Faculty of Law of the University of Coimbra. During five years, from 1861 to 1866, he studied Law without much interest, preferring to play theatre and participate in the student life, including the literary protest movements within the University community. During this period, he began to publish his first literary texts, which were later collected in the opus *Prosas Bárbaras*. In 1866, already graduated in Law, Eça de Queiroz moved to Lisbon and settled at his parents' house. He registered as a Barrister with the Lisbon Bar, but soon decided that the law profession was not his vocation. He then went to Évora for six months, where he run a political opposition newspaper of which he was the sole editor. He published articles in newspapers, leads a life of dandy and enjoyed a life of *bohème* with his friends, and participated in a cycle of conferences that was quickly prohibited by the police.

Searching for his own way, he started travelling. In 1869, he accompanied his friend Luis de Castro, who was from old noble family of Porto, to officially represent Portugal at the inauguration of the Suez Canal, in Egypt. Upon his return, in 1870, he got position, during a few months, as an acting director of the territorial community of the District of Leiria. On the same year, he passed the public competition to become a first-class Consul of Portugal. At that time, he was considered as an opponent of the monarchy regime, a republican, and even close to the socialist ideas if not almost a revolutionary, sharing Proudhon's ideas for instance. Together with his friend Ramalho Ortigão, he published a magazine, *As Farpas*, which was a satirical monthly publication aimed at criticizing and reforming customs through laughter.

Over the course of seventeen years, *As Farpas* will draw up a picture of the Portuguese society and culture, reflect on the social life, especially in the countryside, on education, political life, religion, and the artistic trends. Eça will later characterize *As Farpas*, in a text posthumously inserted in the *Notas contemporâneas*, showing his empathy with his friend Ramalho Ortigão:

And he gave everything to *As Farpas*: they were then like an open window, through which great gusts of wind of civilization and education, irregular and un-methodic, like all the gusts, were cleaning all the miasmes and always bringing some good seed. How admirable, for example, the volume dedicated to "Instruction in Portugal"! Pedagogy had constantly attracted him: the spectacle of a generation atrophied in spirit and rachitic of body desolated him: and it has not failed to call for a reform of education — that makes bodies healthy and souls free.

On 16 March 1872, Eça de Queiroz was appointed to his first position in the Ministry of Foreign Affairs, as Consul General of Portugal to the Spanish West Indies, were he actually arrived only in December 1872. He stayed less than two years in Havana and, while occupying

his position, made a five-month long trip to the United States and Canada. After this position in Havana, he was appointed Consul in Newcastle (in late 1874), and then Consul in Bristol (in 1879). It is during this period that he married Emilia de Castro Pamplona Rezende, sister of his friend the earl of Rezende, in 1886. They had four children. Eça de Queirós was then appointed Consul General in Paris, in 1888, a position that he will keep until the end of his life. He died in Neuilly-sur-Seine, near Paris, on 16 August 1900, at the age of 55, severely weakened by a still unknown disease (probably intestinal tuberculosis or Crohn's disease).

Eça de Queiroz was never rich, and had to work for a living, contrary to many of his friends. Writing was not only a passion, for him, but also a way to sustain himself and his family. Eça de Queiroz was a prolific writer, and a man opened to new ideas. As many men and intellectuals of his time, he was profoundly Francophile. As referred earlier, he was an admirer of Proudhon, and also of Victor Hugo. He would identify himself, as a writer, with authors of the so-called literary “realistic school”, and considered authors like Gustave Flaubert and Émile Zola as his masters. His masterpiece, *The Maias*, to which we could add *The Crime of Father Amaro* as well as *Cousin Bazilio*, three novels that plunge us back into 19th century Portuguese social life, are written with something in common with the manner of Zola. He left also many chronicles on the political life of his time, tales of great beauty, and he can be said to have contributed to introduce a sense of irony into the Portuguese literature. It was in Cuba that he wrote his first important text, in fact: the tale *Singularidades de uma rapariga loira*, published in his book of novels called *Contos*, in 1902, after his death. In fact, in Cuba Eça de Queiroz will not have much time to develop his taste for literature. He will have a lot do, and will face new and drastic realities. It is even striking to observe how a man with his sensitiveness has been sent, for his first position, in a place where a challenge to the humane condition, in political and social terms, could be witnessed. Indeed, in Cuba, slavery was about to end, but was replaced by indentured labour in its worst form, the one taking advantage of the immigrant workers from another continent, from China.

3. Indentured Labour in Cuba in the 1870s

Slavery, as such, was not actually totally abolished in Cuba until 1888. It had been abolished in 1872, but reinstated almost immediately. However, it had been abolished in the English West Indies (1833/1840), as well as in the French West Indies (1848), and in the United States, following the Civil War (1865). Spain had banned, however, the clandestine trade of slaves from the African coasts. In Cuba, slavery still concerned the situation of black people, but it was exclusively slavery in the context of the household. Slaves, which were black people deported from Africa, did not work, as a rule, in the agriculture enterprises. As Eça de Queiroz affirms in one of his letters to the Foreign Office, the contrast between the black slaves and the Chinese workers was obvious in Cuba: “The Chinese here are hated, they are attributed all the vices, and they are seen as enemies. Blacks are estimated as a domestic institution”. Work in the field, in agriculture, was almost exclusively done by the work of Chinese immigrants workers, and in conditions close or even worst than slavery, a situation that happened also in other locations in the Americas, namely in Peru and in the United States (Narváez, 2019).

Chinese immigration of the so-called “coolies” (or workers, a term used instead in this article) began in 1845, and the first Chinese contract workers arrived in Cuba in 1847, and it is estimated that within ten years about 250,000 Chinese immigrants workers left the port of Macau to America, including 100,000 having as destination Cuba. The first Chinese workers arrived in Cuba on 3 June 1847. From Macau left for America, in less than 10 years, 250,000 Chinese workers, of whom more than 100,000 settled in Cuba (Duarte, 1945, p. 8). Actually, Macau served as a platform and a port in the place of Hong Kong. The British authorities were reluctant to let the port of Hong Kong being used for sending workers to the territories of its rival, Spain. In addition, British rules obliged to limit the duration of the work contracts to five years, when a longer duration was possible in Macau (Duarte, 1945, p. 11). As soon as the Chinese workers arrived, they were subjected to the worse labour exploitation: work from sun to sun, underpaid, underfed, poorly housed (Hu-Dehart, 1994). Oddly, and for the simple fact of coming from Macau, the Chinese workers were regarded, formally, as being under Portuguese authority. As such, they had to register at the Consulate of Portugal in Havana, which was also supposed to be able to provide diplomatic protection, although the Cuban authorities were not expecting this to happen.

Most if not all the Chinese workers leaving for Cuba had in fact a formal contract for work in the sugarcane fields in Cuba. Cuba was the leading country in the sugarcane production, at that time (see Table 1.). In fact, faced with the shortage of workforce, the Spanish “Real Junta de Fomento de Agricultura y Comercio” (the Chamber of Development of Agriculture and Trade) of Cuba, commissioned as early as in 1847 a Spanish company based in London, the company “Zulueta e Compañía”, to contract the first 600 Chinese workers, paying 170 US dollar per Chinese worker hired. The employment contract was to be for “eight years, the salary was four US per month. The workers were entitled to “two set of clothes per year, one pound of meat and two pounds of rice per day” (Duarte, 1945, p. 8).

Table 1. Sugarcane production in the 1870s

Sugar can plantations	Total production in tons	% of the world production
Cuba	359,397	25
British West Indies	147,911	10
Louisiana (United States)	132,468	9
Brazil	105,603	7
French West Indies	110,000	7

Source: Galván, 2004, p. 212, adapted from Thomas, Hugh.

Cuba: The Pursuit of Freedom. New York: Harper and Row, 1971, p. 126.

The Chinese workers who arrived in Cuba had their status expressly fixed by the Regulation of Chinese Emigration (*Regulamento de Emigração Chineza*). They were entitled to a Portuguese identification document (called “cédula”, in Portuguese), issued by the Portuguese Consulate in Havana. Most importantly, one of the last changes in this Regulation was the possibility for the workers to be repatriated, if they change their mind. This fact, this specific document, explain that there will be a difference in status between the Chinese workers who arrived before 1861, who were supposed to have completed their 8-year contracts, and those who arrived after 1861. The problem is that the Cuba authorities in Havana prevented the Chinese workers who had terminated their eight-years contract from obtaining the renewal of the referred identity document, which would allow them to stay in Cuba, in Havana, as foreigners, but would also make possible for them to leave Cuba and return to China. Strangely enough, when issued by the Consulate of Portugal, the document in question was stolen or withdrawn by the local authorities or the employers of the Chinese workers in Cuba, under false reasons (e.g. that they were fake documents), or simply for arbitrary reasons. Without such a document, the Chinese immigrants were at the mercy of their employers. If they decided to hide, and work outside Havana, they would be arrested. When a Chinese immigrant was caught in such an illegal situation, without papers and without a contract, he was locked in a so-called “depositos”, which were nothing but forced labour camps, where he had to work in public works for the local authorities (“ayuntamientos”), in exchange of almost no payment (Archer de Lima, 1925).

Vianna Moog reports the practice of the “depositos”:

The depositos for the most part have no hygiene, no cleanliness, no order, no humanity; the supply of food for the settlers is given by auction to tavern owners who speculate materially on the living and are enriched by the hunger of the settlers, and there those wretches are kept until an owner goes to the deposition to claim a certain number of arms for the servitude of a second contract. Thus the deposit is only a slave interval between two slaves (Vianna Moog, 1943, p. 180).

In practice, the worst situations of exploitation occurred for the Chinese workers at the end of their contract period. Abuses were grossly committed, and protests were many among the Chinese population, up to the point that the Chinese government in Beijing sent a representative to investigate, the Mandarin Chin-Lan-Pin. He arrived in Cuba in 1874, and returned to China determined to lodge a diplomatic complaint. But he wasn't the first to denounce the deposits, which were in reality true concentration camps. The first was actually the Consul Eça de Queiroz.

4. The Portuguese Consul in Havana

The position as Consul in Havana was the first post of Eça de Queiroz. He was appointed on 16 March 1872, by the Ministry of Foreign Affairs, in a position of Consul General of Portugal to the Spanish West Indies. Yet, as seen before, the agreement of the Spanish authorities to the appointment of the diplomat (legally called *exequatur*) was not issued before 24 of October of that year. According to Beatriz Berrini, in the article on “China” written in the *Dictionary*

of *Eça de Queiroz* (Campos Matos, 2015, pp. 249-250), the presence of a consular representative in Cuba was not really appreciated by the local authorities, due to the potential difficulty it may create in relation to the Chinese workers coming from Macau. As a result, *Eça de Queiroz* arrived in Havana on 20 December 1872 and took office on the 21st of the same month, after the passage of powers by his predecessor, Mr Fernando Gaver. He headed a Consulate of Portugal composed of four members of personnel: the chancellor (or secretary), two officials and a Chinese interpreter. His task promised not to be easy.

Almost immediately, the Consul General *Eça de Queiroz* understood the dramatic situation that these Chinese “voluntary” workers had to face. Only a few days after his arrival, on 29 December 1872, he even wrote a long letter to the Minister for Foreign Affairs in Lisbon, Mr Joel de Andrade Corvo. In this letter, he strongly denounces the illegal practices of the Cuban authorities, and the inhumane treatment reserved to the Chinese workers in Havana. He affirms that if the emigration regulations may have helped to improve the conditions of transportation of the workers from China, but that his task needs to go further, and that it was the Consulate’s obligation to help them improve their conditions of residence in Cuba. In this letter, *Eça de Queiroz* does not hesitate to write that Chinese emigration of workers is a hidden and even vile under-covered form of slavery.

Eça de Queiroz also soon understood that the Consular Convention signed between Spain and Portugal on 21 February 1870, which was the basis for having established a Consulate of Portugal in Havana, was too vague, and did not give him the means to intervene effectively in his relations with the Cuba’s authorities. On 18 March 1873, he sent a long report to Lisbon on the political situation in Cuba, where he claimed that what ruled the island was in fact the “Casino Español”, which was a club in Havana founded in 1869, and composed of bankers and landowners of Cuba. Simultaneously, *Eça de Queiroz* shared his worries that he would not be able to perform his tasks alone. He requests the appointment of a Vice-Consul in Havana (letter of 15 March 1873), and of another one in Cárdenas, a port city located 150kms from Havana. Of the two Vice-Consuls, both Spanish landowners, the second one — in Cardenas — a former chief of the local police.

On 17 May 1873, *Eça de Queiroz* sent a letter to the Minister of Foreign Affairs in Lisbon, João de Corvo Andrade, in which he denounced the dramatic situation of the 80.000 Chinese workers, with he also called “settlers”:

[W]ithout protection, without rights, abandoned to the exploitation of the owners, the arbitrariness of the authorities, the extortion of the police and the demands of the Ayuntamientos.

Although the Emigration Regulation of the Government of Macao placed under the protection of the Consulate all settlers left from Macao, however, this protection could not be exercised with authority. The action of consular agents in Havana is so limited by the provisions of the Island Government that little more can be extended than to the maritime expedient.

An old provision states that any settler who has fulfilled his first contract will be delivered by the master to the local authority, which terminates it in the deposit. The “deposit” is one of the most characteristic institutions of this legislation.

The deposits - each district capital has its own - are large barracks or huts where the settlers who fulfilled their first contract are closed as in a prison, until they are imposed a new contract.

In Lisbon, officials of the Ministry of Foreign Affairs proposed to resolve the problem with an additional article to the Agreement with Spain. Informed of this proposal, Eça de Queiroz stated that he considered this to be completely inadequate and advocated, in a new letter, to sign a new international agreement which would be more detailed, more precise, and would clearly indicate the guarantees that must be given by the conveyors of Chinese workers, and also the powers that would be granted to Consular officers in order to be able to protect the workers. He was a lawyer, and as such he even sent the draft of the framework of the future international agreement, and the lists of the important points that should be clarified and would deserve specific revisions. He wrote:

The agent in Havana needs to have a convention that defines, article by article, all the rights of the colony, and which contains for each pending question a permanent solution; a detailed convention, taking for one of the four or five questions that are confusing, a clear, decisive article, which is not susceptible to subtle interpretations.

Who will decide, ultimately, the fate of the Chinese immigrants? After the many initiatives of Eça de Queiroz, a Colonization Commission was set up by the representative of the Spain, the Governor of Cuba (also entitled “Capitan General de Cuba”), the General Francisco de Paula Ceballos y Palma. This new body was composed of landowners and owners of the sugarcane factories. This “Central Colonization Commission” (“Central Comissão de Colonização”) (Ng, 2014), was immediately denounced by Eça de Queirós to his Ministry of Foreign Affairs, by a letter of 18 May 1873:

There is in Cuba a Central Colonization Commission, without statutes and without the authorization of the Government of Madrid, and it is the one that has managed to get no Asian to take his identification document as foreigner from the Consulate.

The settler is in an abnormal situation, inqualifiable: he is not a settler because he has finished his contract, and is not free because he does not have his identity document.

Indeed, Eça de Queiroz was putting the finger on what we would call today the many ways human rights violations can occur, in particular hidden and covered ones (which is not without reminding us some of the current realities, when considering the case of many migrants, which are “trapped” in a work which becomes a *de facto* slavery). In Cuba, Eça de Queiroz witnessed some desperate cases, and even situations where the Chinese immigrants commit suicide. Others Chinese workers also disappeared, and some hide in the island. Others even took up arms, and joined the armed insurgency fighting for Cuba’s independence (Serrano Sánchez, 1986).

Eça de Queiroz fights, but he will have to give up. He disturbs too much in Cuba, but also in Lisbon. In a letter to a senior official of the Ministry of Foreign Affairs, possibly in charge of the Consular Affairs, Jesuino Ezequiel Martins, who actually was his correspondent in Lisbon,

he writes bitterly, in a letter dated April/May 1873: “I received your Office about the coolies, that gave me the understanding that I, with my incessant evolving demands regarding the coolies, did not represent the intentions of the Government.” Eça de Queiroz had also an apparently rather serious incident with the Cuban authorities, probably related to the sending of the *cédulas* of the Chinese workers to Lisbon. The incident was solved after an explanation and a visit of the Secretary General of the Governor of Cuba. Eça de Queiroz indicates:

However, this incident did not change the difficulties: the dispatch of *cédulas* remains prohibited and today I had unofficial news that a decree cancelling in its effects all the ballots issued by the Consulate is being prepared in the Government. If such a decree is published, the existence and the reason for being of this Consulate will end. I cannot protest against the illegality of such a resolution. All my authority is implicitly lost from the moment a Chinese embassy arrives, claiming as its subjects the settlers left by Macau, and since the Government of the Island recognizes the authority of this Commission. All the issues of settlers are immediately dealt with between the Envoys of China and the Government of the Island, and I cannot even claim the right to intervene in the interests of those settlers who have Portuguese nationality, because the Government is preparing to annul the efficacy of these titles. I could certainly protest, but my protests would have no legal reason from the moment a Chinese legation or at least a Commission is on the island that attributes this characteristic. I therefore insist on the request I made in my last office: a precise order from you so that - or keep me here and that I may be entitled to claim as Portuguese settlers left Macao - or to waive all these rights before the Chinese Commission. In the second case, I beg you to send me a license to go to Portugal.

He resumed his work at the Consulate of Havana on 5 November 1873, after stay of a few months in the United States (*cf. point 4 infra*). He will continue to deliver identification documents to Chinese immigrants who had completed their employment contracts, however. Apart from providing a guarantee of legality to the workers, is also the granting of these documents that was the source of the Consulate's rather comfortable revenue. But the situation will change quickly. Spain, probably with the Lisbon consent, set up a new Commission, called “Chinese Commission”, which will be a Joint Commission that will serve as the Chinese Legation in Havana. At the same time, Eça de Queiroz learns that the Governor of Cuba would cancel by decree all the identity documents (*cedulas*) issued by the Consulate to the Chinese immigrants. On 28 February 1874, Eça de Queiroz protested in a letter sent to Minister for Foreign Affairs, João de Andrade Corvo, admitting at the same time that he would abandon his projects.

My protests would not have been legally reasonable from the moment a Chinese Legation or at least one Commission is on the island which is being attributed this character.

This Consulate is found to be months without income and such a situation, with the burden of daily expenses, is unsustainable.

I therefore insist on the request I made in my last letter: a precise order from you so that — either keep me here and recognize me the right to claim as Portuguese

subjects the settlers that have left Macao – or that I abdicate all these rights in favour of the the Chinese Commission. In the second case, I beg you to send me a leave to go to Portugal.

The situation will be decided some time later: the boarding of Chinese workers from the port of Macau to the Americas will be simply prohibited. It is João de Andrade Corvo himself, now simultaneously the new Ministry of the Navy and Overseas since 1872, that will decide this prohibition of immigration from Macau to the Cuba. The communication of this prohibition will be then officially issued by the Governor of Macau on 20 December 1873. On 27 March 1874, in Macau, a decree will put a final end to emigration (Campos Matos, 2015).

Eça de Queiroz's mission to Havana was over, as he had basically no more reason to remain on the island. He returned to Lisbon at the end of May 1874. Before leaving Cuba, the group of Chinese workers visited him, to offer him a golden cane, in sign of their appreciation for what he has done, or even tried to do (Campos Matos, 2015).

In Lisbon, and while awaiting his new consular assignment, Eça de Queiroz worked a few months at the seat of the Ministry of Foreign Affairs. His new position in the United Kingdom, as Consul of Portugal in Newcastle, was notified to him a few months later. Before leaving for Newcastle, he wrote a long official report to which he gave an emblematic title: *Emigration as a civilizing force (A Emigração como Força Civilizadora)*. In this report, dated 9 November 1874, he refers the drama of Cuba's Chinese workers, and his determination to try to find solutions to this human and diplomatic problem. He concludes his report in a rather pessimistic way: "The situation of the coolies is today more than ever disgraced" (Campos Matos, 2015, pp. 394-395).

5. The Stay in North America

Eça de Queiroz was also interested in the situation of forced labour in the south of the United States, were the situation had something in common with that of Cuba, and simultaneously would explain the workers' flows to Cuba. Duarte (1945) actually underlines the reasons behind the recruitment of migrants to Cuba:

The abolition of slavery in America had created a problem inverse to that of Europe: the lack of arms. In the southern states, immensely free legislation encouraged the arrival of European emigrants. Tobacco planters from the South, from the slave states, now treat the European emigrant as they treated the black slave (Duarte, 1945, p. 30).

The Portuguese citizens did not escape this treatment. In New Orleans area, in particular, there were indications of abuses, which were probably transmitted by workers that in the meantime would have escaped to Cuba. The situation was serious enough for the Portuguese government to justify an enquiry, and Duarte sustains that Eça de Queiroz would have been contacted by the Portuguese Foreign Office to do an enquiry (Duarte, 1945, p. 30). Yet, it is not the main reason why Eça de Queiroz went to the United States. Eça de Queiroz asked for a leave, while in Havana, and justified it due to his poor health and his difficulty to adapt to Cuba's climate. The request for leave of absence of Eça de Queiroz is documented. It is dated 15 March

1873, and he wrote in it: ““Having been ordered by the doctors to avoid being in Havana at all, in this first year of acclimatization, on the occasion of the fevers, I pray Your Excellency, for the convenience of my health, to grant me leave to leave Havana in the coming months”.

Eça de Queiroz’s stay in the United States, between end May (when his leave is authorized) June and the first days of November 1873 (when he returns to Havana), is documented by Archer de Lima (1925)(also Campos Matos, 2015, p. 28), and the former gives extra information on the questions in cause. In fact, after the end of slavery, following the Civil War (1861-1865), companies and large landowners needed labour and European immigrants were called in. In the states of the south, where slavery was common, the owners treated european workers as they had treated their slaves in the past. Eventually this became known. Eça de Queiroz was already aware of this, and had reported to his government in Lisbon some cases of Portuguese immigrants who had worked in the New Orleans plantations, and that fled to Cuba. In fact, the capital of Cuba, Havana, was witnessing the arrival of many migrant workers escaping slavery or equivalent treatment in the Southern states of the United States, and was also the refuge of the Portuguese who fled the Virginia plantations, as recalls Archer de Lima (1925).

Eça de Queiroz had assisted them, as he mentions: “Tickets on board the Spanish ships to return to Portugal, monthly fees, help for families, housing paid by the Consulate for weeks (...), everything is achieved and is employed to give the widest protection to compatriots” (Archer de Lima, 1925). He was effectively appointed by the Foreign Affairs in Lisbon to go there, and to see what was going on and try to find solutions to help the Portuguese workers apparently being mistreated in the tobacco plantations in the southern states.

Yet, if there can be no doubt about the feelings of the Portuguese Consul of Havana about the working conditions of European or Chinese workers to the West Indies, in the letters that Eça de Queiroz sent during his North American stay, there is absolutely nothing about the working conditions of Portuguese immigrants. In fact, it does not seem that Eça de Queiroz stayed long in the southern states of the United States. He would instead goes straight to New York and to the north, where he will meet an American woman he knew in Cuba, Anna Canover. He then goes to Pittsburgh, where he meet another woman, Mollie Bidwell. In a long letter to his friend Ramalho Ortigão, dated 20 June 1873, he only speaks of Saint Louis, in Missouri, of refers Chicago, Philadelphia, the Lake Erie, the Niagara Falls, the Lake Ontario, and a trip up to the river Saint-Laurent to Montreal. In fact, it is likely that Eça de Queiroz organized this stay in Northern America with second intentions, and that he had expectations regarding a relationship with the two women he met in the United States, and in particular Mollie Bidwell, who was a single. But, apparently, not only his visit to the workers failed, or even did not happen. He doesn’t talk about his problems in his letters, keeping his confidences and his moods for future face-to-face conversations with his friends. However, he appears nervous, sad, almost depressed. He writes: “Twenty days ago I left New York so sad, so nervous and yet so happy. (...) I was in Pittsburgh for about 10 of the most unique days of my life.”

Eça de Queiroz, considered as Proudhonian, the socialist, the friend of the marxist Antero de Quental, may not have been well received by the American upper-middle class members he met. He admits that he didn’t go to the big working-class centres of Pennsylvania to see workers. He writes: “I went to the manufacturing centre of Pennsylvania not to examine the worker

but to visit a capitalist [*nota bene*: who was actually Mollie's Bidwell's father]. Hide this point from the bloody Batalha [*nota bene*: one of his friends in Lisbon]". And he even dares to admit that his conspiratorial temperament has calmed down ("vejo capitalistas sem empalidecer").

At the end of the day, it is clear that Eça de Queiroz did not spend time in going to study the working conditions of European immigrants who worked on the large cotton and tobacco farms in the southern United States. It is likely that the frustration of the Cuban experience may have been a factor for his bitterness, and even inactivity while in the United States.

6. Conclusion

Eça de Queiroz is almost unknown as a Consul of Portugal. His works as a writer, made him a major author, not only in his home country, but also worldwide. This contribution aims to highlight one specific aspect of his life and career, one peculiar moment, which has probably more importance than may be suspected. Indeed, his first experience as a Consul of Portugal was a hard one: not only he was received with animosity, and stopped in his initiatives, but he also had to witness and assist a severe labour exploitation situation in the sugarcane fields, the gross exploitation and even a new form of slavery of the Chinese workers arriving from Macau. Eça de Queiroz did all he can to help, and did not spare his time and energy to change for better the situation. Despite the fact that he was hampered in his action, and that local authorities would manage to continue their abusive work practices, his intense activity had a result. By putting pressure on his government, it would end the workers recruitment and boarding of workers from Macau.

Eça de Queiroz will remain deeply affected by this experience in Cuba, and will always show great admiration for the Chinese people and the Chinese civilization. A few years after his stay in Cuba, in 1880, he will write a short novel called *The Mandarin* (Eça de Queiroz, 2009). It is a strange story, where a man is supposed to kill a mandarin to get access to a treasure. The moralistic conclusion echoes what certainly continued to live in the mind of the former Consul of Portugal in Havana: "And to you men, I will only leave you, without commentaries, these words: "Only tastes well the bread that day by day earn our hands: never kill the Mandarin!"" ("E a vós, homens, lego-vos apenas, sem comentários, estas palavras: "Só sabe bem o pão que dia a dia ganham as nossas mãos: nunca mates o Mandarim!").

Eça de Queiroz himself will never go to China. However, almost at the end of his life, a friend of Eça de Queiroz brought him a Mandarin dress from China, that can be seen in his home in Santa Cruz do Douro, in Portugal. There are pictures with Eça de Queiroz dressed in his Chinese mandarin dress. Behind this almost insignificant aspect, many symbols are present: before all, his continuous admiration for the Chinese culture, but also the love for humanity. A true pioneer in this respect, Eça de Queiroz dressed, more than only a Chinese dress, the idea that we must fight for other men, however distant they may be by origin, language or culture, transcend international boundaries, restore a universal dignity, in the name of our common human condition.

Bibliography

- ARCHER DE LIMA, Nicolau, *Eça de Queiroz Diplomata*, Portugalia Editora, Lisboa, 1925.
- CAMPOS MATOS, Alfredo: *Cartas de amor de Anna Canover e Mollie Bidwell para José Maria Eça de Queiroz, cônsul de Portugal em Havana (1873-1874)*, Assírio & Alvim, Lisboa, 1998.
- CAMPOS MATOS, Alfredo: *Eça de Queiroz: Correspondência, 2 volumes - Organização e Anotações de A. Campos Matos*, Edições Caminho, Alfragide, 2008.
- CAMPOS MATOS, Alfredo (coord./org.): *Dicionário de Eça de Queiroz*, Imprensa Nacional-Casa da Moeda, Lisboa, 2015.
- DUARTE, Mário, *Eça de Queiroz, Cônsul ao Serviço da Pátria e da Humanidade*, Lello e Irmão, Porto, 1945.
- EÇA DE QUEIROZ, José Maria, *The Maias*, translated by Margaret Jull Costa, Dedalus Books, Sawtry, 2007.
- EÇA DE QUEIROZ, José Maria, *The Mandarin (and other stories)*, translated by Margaret Jull Costa, Dedalus Books, Sawtry, 2009.
- GALVÁN, Javier A.: "Sugar and Slavery: the Bittersweet Chapter in the 19th Century Cuba, 1817-1886", *Revista de Humanidades: Tecnológico de Monterrey*, n. 16, 2004, pp. 211-231. Available at: <https://www.redalyc.org/pdf/384/38401609.pdf>
- HU-DEHART, Evelyn: "Chinese Coolie Labor in Cuba in the Nineteenth Century: Free Labor of Neoslavery", *Contributions in Black Studies*, Vol. 12, Article 5, 1994. Available at: <https://scholarworks.umass.edu/cibs/vol12/iss1/5>
- NARVÁEZ, Benjamin N.: "Abolition, Chinese Indentured Labor, and the State: Cuba, Peru, and the United States during the Mid Nineteenth Century", *The Americas*, Volume 76, Issue 1, January 2019, pp. 5-40.
- NG, Rudolph: "The Chinese Commission to Cuba (1874): Reexamining International Relations in the Nineteenth Century from a Transcultural Perspective", *The Journal of Transcultural Studies*, Vol. 5 No 2, 2014, pp. 39-62. Available at: <https://heiup.uni-heidelberg.de/journals/index.php/transcultural/article/view/13009>
- RIBEIRO DA SILVA, Francisco: "O Seminário-Colégio da Irmandade da Lapa e as ideias pedagógicas dos Inícios de oitocentos", *Revista da Faculdade de Letras-História*, III série, vol. I, 2000.
- SERRANO SÁNCHEZ, Carlos, *Anarchisme et indépendance nationale à Cuba à la fin du XIXe siècle*, L'Harmattan, Paris, 1986.
- TURNER, Mary: "Chinese Contract Labour in Cuba, 1847-1874", *Caribbean Studies*, Vol. 14, No. 2 (Jul., 1974), pp. 66-81. Available at: <https://www.jstor.org/stable/25612611>
- VIANNA MOOG, Clodimir, *Eça de Queiroz e o Século XIX*, Edição da Livraria do Globo, Porto Alegre, 1943.

REVISTA CIDOB D'AFERS INTERNACIONALS **125**

SANCIONES INTERNACIONALES: SUS OTROS EFECTOS

Clara Portela
y Martijn C. Vlaskamp (coords.)

Septiembre 2020

EDITA
CIDOB
Elisabets, 12, 08001
Barcelona
www.cidob.org

CIDOB
BARCELONA
CENTRE FOR
INTERNATIONAL
AFFAIRS

DISTRIBUYE
Edicions Bellaterra, S.L.
Navas de Tolosa, 289 bis,
08026 Barcelona
www.ed-bellaterra.com

Si bien la investigación académica ha analizado extensamente las sanciones desde el punto de vista de sus emisores, menos atención han recibido otro tipo de impactos, tales como los efectos sobre los destinatarios, la política doméstica de los propios emisores o sobre terceros estados. Este número de Revista CIDOB d'afers Internacionals se interroga sobre esos otros efectos. Un primer bloque examina las reacciones de los destinatarios, revisa la evaluación académica de la eficacia de las sanciones y se interesa por la regulación de los «minerales de conflicto» como nueva forma de sanción. Un segundo bloque se ocupa de los efectos de las sanciones sobre terceros en referencia a los triángulos que forman la UE y Estados Unidos con Cuba, por un lado, y con Rusia y Belarús por otro, así como al posicionamiento asiático respecto a las sanciones occidentales contra Rusia. Por último, se analiza el impacto de las sanciones de la UE contra Irán y Rusia sobre alguno de sus estados miembros.

Artículos de
Alexandra Hofer
Lee Jones
Clara Portela
Ilari Aula
Arturo López-Levy
Ruth Ferrero-Turrión
Ryhor Nizhnikau
Maria Shagina
Paloma González del Miño
David Hernández Martínez

Las elecciones estadounidenses de 2020: polarización y democracia

Ángel Israel Rivera Ortiz

Universidad de Puerto Rico

RESUMO: Este artigo trata das eleccións de 2020 nos Estados Unidos de América. Despois dunha introdución ao tema que explica o título, dedícase unha parte a examinar os factores que contribuíron á vitoria electoral de Joseph Biden e á derrota de Donald Trump. Entón, o que se pode esperar nas políticas públicas de Biden e os demócratas analízase noutra sección. Unha terceira parte examina o factor do “gobierno permanente” nos Estados Unidos como un elemento explicativo de que as diferenzas entre presidentes individuais non adoitan ser moi grandes. Finalmente, as conclusións expresan como a polarización non era incompatible cunha democracia electoral efectiva, pero si sería así se se busca unha vida democrática máis igualitaria e máis profunda que desfaga os malos efectos da política neoliberal.

Palabras clave: Trump, Biden, Harris, polarización, trumpismo, “gobierno permanente”, unipolarismo

RESUMEN: Este artículo trata sobre las elecciones de 2020 en Estados Unidos de América. Luego de una introducción al tema que explica el título, una parte se dedica a examinar los factores que contribuyeron a la victoria electoral de Joseph Biden y la derrota de Donald Trump. Luego se analiza en otro apartado lo que puede esperarse en las políticas públicas de Biden y los demócratas. Una tercera parte examina el factor del “gobierno permanente” en Estados Unidos como elemento explicativo de que las diferencias entre presidentes individuales no suelen ser muy grandes. Finalmente, en las conclusiones se expresa cómo la polarización no fue incompatible con la democracia electoral efectiva pero sí lo sería si se ambiciona una vida democrática más igualitaria y más profunda que deshaga los malos efectos de la política neo-liberal.

Palabras clave: Trump, Biden, Harris, polarización, trumpismo, “gobierno permanente”, unipolarismo.

ABSTRACT: This contribution deals with US presidential elections in 2020 and their main results. After an introduction, explaining the title of the article, one section deals with the most important factors contributing to the electoral victory of Joseph Biden and the defeat of Donald Trump. Then, in another section, the author analyzes what may and may not be expected by way of public policies from the Biden democratic administration. A third section examines how one particular factor, the “permanent government” of the United States, explains why differences between one presidential administration and another are not usually very notable. Finally, in the conclusions the author expresses that US polarization was not incompatible with an effective electoral democracy but would be so if a more profound and egalitarian democracy, undoing the bad effects of neo-liberalism, is desired.

Keywords: Trump, Biden, Harris, polarization, trumpism, “permanent government”, unipolarism

1. Introducción

Los comicios eleccionarios celebrados en Estados Unidos en 2020 pueden describirse como el resultado de una lucha entre dos realidades: la polarización política creciente de la sociedad estadounidense frente a los esfuerzos por mantener un proceso democrático. La polarización creciente no es sólo entre Demócratas y Republicanos, sino también entre concepciones diferentes sobre el bien de la humanidad, la religión, los derechos humanos y hasta elementos inherentes a las personas como la raza, el género sexual y el origen nacional. El extremo polar que es de extrema derecha, supremacista blanco, racista contra los negros, hispanos y asiáticos —y xenofóbico frente a orígenes nacionales que los blancos no asocian con su “*one Nation under God indivisible*”— es claramente atentatorio contra derechos humanos de diversos grupos y comunidades e igualmente una amenaza anti- democrática. En los casos más extremos, las posturas de la extrema derecha populista norteamericana se han comparado con el fascismo europeo del Siglo XX. Ha sido además un populismo diferente al del *People's Party* del siglo XIX, pero ha tenido presente también los destinos de los pueblos de las zonas rurales que se quedan atrás en este caso ante los embates de la globalización del siglo XX y la de este siglo.⁽¹⁾ Hay igualmente otra polarización no tan evidente en estas elecciones pero existente y que está intensificada en algunos casos: la que enfrenta la voluntad de los estados que componen la unión y su autonomía, frente a un Gobierno Federal agrandado —y crecientemente limitativo de las iniciativas de los ciudadanos de los estados— con un Tribunal Supremo federal que a veces antagoniza los “valores tradicionales” de la gente en algunos de los estados.

De la otra parte, había un compromiso de muchos con proveer al mundo un ejemplo democrático, con realizar unas elecciones que resultaran “modelo” con una participación elevada, mayor a la usual en las elecciones presidenciales de cada cuatro años. Tanto fue el éxito de la movilización política, que aun en medio de una pandemia sin precedentes, muchos estadounidenses ejercieron su derecho al voto —aunque fuera adelantado y por correo— tanto que hasta el candidato derrotado, el Presidente en el cargo, Donald Trump, obtuvo un número récord de votos para un candidato presidencial derrotado que buscaba la re-elección. Los cerca de 74 millones y tantos de votos para revalidar a Trump junto con los cerca de 80 millones acumulados por Joseph Biden, indican una participación elevada en 2020. Mucho de esto se ha debido al voto derrotista o “de castigo” contra Donald Trump, lo cual ha sido una de las causas de la victoria de Biden. No hay que olvidar que, al mismo tiempo, muchos estadounidenses votaron para apuntalar a Donald Trump, a pesar de sus defectos personales. Lo anterior significa que Joseph Biden la tendrá muy difícil para gobernar durante los próximos 4 años. Tendrá que lidiar con una oposición militante y con la fiscalización frecuente de los “trumpistas”.⁽²⁾

(1) Hernández, E. (2018) *El tiempo pervertido: derecha e izquierda en el siglo XXI*. Madrid: Editorial akai, Caps. 4.2 al 4.5, Págs. 155-181.

(2) Giroux, H. “Trump Ousted. The Spirit of Insurgent Democracy is Rising” News Analysis en *TRUTHOUT*. Obtenido de www.truthout.com el 10 de noviembre de 2020, págs. 1-34. El autor, aunque favorece el cambio político y muestra algunas esperanzas en el triunfo de Biden, también ve la realidad de cómo los favorecedores de Trump son muchos y afectarán lo que él (Biden) pueda hacer en su gobierno. Desde una posición de la izquierda anti-neoliberal, lamenta, además, que Biden sea tan moderado y que vaya a resucitar mayores desigualdades económicas y sociales de las existentes bajo Donald Trump al mantener los parámetros del neo-liberalismo ideológico.

En este breve ensayo me propongo explicar algunas de las hipótesis explicativas del triunfo de Biden y de la derrota de Trump. En segundo lugar, discutiré algunos de los esperados cambios en política pública que Biden no podrá hacer, debido —en parte— a como ha quedado distribuido el poder entre Demócratas y Republicanos. Finalmente, recordaré en mi análisis una hipótesis importante sobre las cuestiones de gobierno en Estados Unidos que hay que tener en cuenta cuando se analizan las políticas públicas de un presidente, en comparación con las de otro.

2. ¿Qué factores explican el resultado electoral favorable a Biden y contrario a Trump?

Ya nos hemos referido a un factor importante: el voto de castigo a Trump. Ese voto podría haber tenido múltiples motivaciones, pero en la campaña de los medios y del Partido Demócrata se resaltó siempre uno reciente: sus fallos, omisiones y sus políticas irresponsables frente al COVID. La propaganda negativa y las burlas en los medios de prensa sobre las mentiras del presidente sobre el COVID-19, en torno a las omisiones e irresponsabilidades de Casa Blanca ante la pandemia, sobre todo la llegada tardía de las pruebas clínicas para detectar el virus, fueron algunas de las más evidentes repeticiones en los medios de prensa sobre por qué la dirección nacional de Trump había sido nefasta para sus ciudadanos. En algunos casos, se le llegó a culpar, al Presidente en funciones, de las muertes de muchas víctimas que según los acusadores se habrían podido evitar. Lo más importante de este aspecto fue que movilizó a muchos votantes a las urnas para castigar a Trump y sacarlo del poder.⁽³⁾ Esto sucedió en algunos estados como Arizona y en los sectores de raza negra de estados tradicionalmente republicanos como Pennsylvania y Georgia. Mucha gente que no votaba fue a las elecciones con el propósito expreso de dar un voto de castigo para intentar con ello desbancar a Donald Trump de la presidencia. En estados como Nueva York este elemento fue importante en darle a Biden una victoria más amplia de la esperada.

Generalmente, se sabe que cómo marche la economía puede tener mucho que ver con el Presidente que eligen los estadounidenses. Y en el régimen económico gran parte del cuatrienio favoreció a Trump. El desempleo, por ejemplo, se había mantenido relativamente bajo durante su gobierno. Aunque ya Obama había dejado un efectivo intento de bajarlo a un 4%, no olvidemos que bajo la Presidencia de Trump y antes de la pandemia, el desempleo bajó a 3.1%, pleno empleo según los economistas. Esto junto al hecho de haber propiciado una subida en los salarios en sectores trabajadores y de clase media, era base para esperar que pudiera triunfar nuevamente en las elecciones de 2020. Sobre todo hubo sectores que parecieron votar por Trump por

(3) Sobre todo en las redes sociales y en las secciones de “expresión personal” -como las que reproduce el Huffington Post, USA- ha sido frecuente encontrar la idea de que Trump había errado con sus mentiras y omisiones sobre la Pandemia y sobre posibles remedios no médicalemente autorizados, y que ello había sido responsable de muchas muertes que se hubieran podido evitar con otro tipo de liderazgo en la Casa Blanca. También Henri Giroux en la publicación citada en la nota anterior acusa a Donald Trump de no evitar las muertes excesivas. La BBC de Londres entrevistó al profesor de Ciencia Política Robert Shapiro quien analizó que el triunfo de Biden y la derrota de Trump fue principalmente producto de un “voto de castigo” anti-Trump por la mayoría de los votantes. Véase Beatriz Díez, *BBC News Mundo*, obtenido de www.bbc.com el 7 de noviembre de 2020.

esas razones relacionadas a “los olvidados” de la economía globalizada⁽⁴⁾. No obstante, hubo un bajón económico en el último año bastante fuerte causado por las medidas que hubo que tomar, así fuera tardíamente, contra la pandemia. De particular importancia fueron los decretos sobre “lockdown” o encierros de la población en sus casas y el cierre de negocios no esenciales. Como en Europa, estas medidas conllevaron una crisis económica previamente inesperada que parece haber afectado muy seriamente las posibilidades y esperanzas de Donald Trump de prevalecer en la contienda eleccionaria de 2020. Al descontento con la situación económica se sumó la molestia de muchos votantes con tener que lidiar por tanto tiempo contra la pandemia, una enfermedad que en Estados Unidos, a diciembre de 2020, alcanzó los 15 millones de infectados y le costó la vida a más de 250,000 de personas.

La derrota de Trump sólo puede explicarse completamente cuando nos preguntamos el porqué de la victoria electoral de Joseph Biden. Un candidato muy mayor y descolorido como él, no tenía tampoco muchos recursos carismáticos. Sin embargo, logró ganar en sectores que se esperaba favorecieran a Trump, como las zonas urbanas blancas de educación universitaria en ciudades como Atlanta, Georgia y Philadelphia, Pennsylvania. Biden logró obtener los votos electorales de estados clave competitivos: Arizona, Pennsylvania y Georgia que había ganado Trump en 2016. Por un lado, Biden nunca generó las oposiciones que provocó Hillary Clinton en 2016. No era demasiado atractivo, pero tampoco fue alguien “repulsivo” para muchos electores. El punto principal de inflexión a favor de Biden tuvo mucho que ver con su selección de Kamala Harris como compañera de papeleta en el cargo para Vicepresidente. En primer lugar, era ella la primera mujer de color que llegaba a ser candidata para ese cargo en la historia de Estados Unidos. En segundo lugar, muchos extranjeros inmigrantes, especialmente los asiáticos, se atrajeron a inscribirse y votar por Biden después que éste anunció que Kamala Harris sería su compañera de papeleta. No hay que olvidar que Kamala tuvo una juventud luchadora contra las injusticias en Berkeley, California, ni que su madre había nacido en la India. El voto de las mujeres, mayor al de los hombres, aunque no tan elevado como suponían las encuestas, ha sido también importante ya que desde 1980 hasta estos tiempos las mujeres votan más y son más progresistas que los hombres. El voto por Biden se benefició de ello en comparación al voto por Trump y además, muchas mujeres favorecieron a Biden por su selección de Kamala Harris.

Otro factor importante para la victoria de Joe Biden en 2020 —que no logró Clinton en 2016— fue cómo la llamada “izquierda” del Partido Demócrata, dirigida por Bernie Sanders de Vermont, sí votó e hizo campaña activa por Biden en las elecciones de 2020. Esto incluyó gestos activos de campaña no sólo de Sanders sino también de la hispana Alexandria Ocasio Cortez. Es un factor de importancia, ya que esa facción del Partido Demócrata tuvo relativo éxito en movilizar personas descontentas a votar por los demócratas y por Biden y en llevarlo a ganar en ciertos estados clave. Este elemento de una facción demócrata pro cambios que no se desactivó en 2020, sino que se sumó a la lucha electoral pro Biden —aunque el candidato luciera dema-

(4) Lluch, J.G. (2020) “Trump y los olvidados” en *El Nuevo Día*, Viernes 4 de diciembre de 2020, Pág. 36. El profesor Jaime Lluch, uno de los más prestigiosos profesores de Ciencia Política en la Universidad de Puerto Rico en Río Piedras --con mayor experiencia y conocimiento internacional-- señala a “los olvidados de la globalización” siguieron a Donald Trump y explican que él haya obtenido más votos de los esperados entre las “clases medias, trabajadores urbanos y rurales, empleados, los jóvenes, los pequeños autónomos y los jubilados” realidad económica la cual atribuye, citando al filósofo francés Christophe Guilluy, a la “destrucción deliberada de la dimensión social” por las políticas neo-liberales en Occidente.

siado moderado como para favorecer los cambios que ellos apoyaban— se influyó igualmente por el nombramiento de Biden de Kamala Harris a la Vice Presidencia.

Cabe mencionar la composición racial de ciertos estados como Georgia. Georgia es un estado del sur y es el tercer estado con una mayor población de afrodescendientes en Estados Unidos con un 32% frente al promedio nacional del 13%. En elecciones anteriores, tanto en Georgia como en la Florida, y en otros estados del sur, no ha sido infrecuente que haya habido medidas para la supresión del voto afrodescendiente. Este año en Georgia nada más se inscribieron 800,000 nuevos votantes, gracias a la campaña de la gobernadora, afrodescendiente y liberal, Stacey Abrams⁽⁵⁾. Los esfuerzos de ella dieron fruto y los afrodescendientes de Georgia votaron masivamente, contribuyendo así a la victoria de Biden en un estado crucial. En la Florida también el voto de afrodescendientes fue a favor de Biden, aunque Trump ganó el estado con el apoyo de los blancos y los latinos, sobre todo los exiliados cubanos y venezolanos que votaron a favor de Trump aunque hubiera otros hispanos, los puertorriqueños, quienes favorecieron ampliamente a Biden.

Finalmente, un factor que se ha venido a constatar más recientemente es el hecho de que ciertas instituciones gubernamentales estadounidenses han demostrado ser firmes ante las acusaciones de Donald Trump y los Republicanos de fraude masivo en las elecciones de 2020 en ciertos estados. Como muy bien ha señalado el prestigioso profesor emérito de la Universidad LUISS de Italia, Leonardo Morlino, tanto los tribunales de justicia, estatales y federales, como varios importantes legisladores estatales electos por los republicanos han avalado el no-fraude y la limpieza de las elecciones en sus respectivos estados. Ese desarrollo, según Morlino, ha sido importante para cuajar la victoria de Joseph Biden para la Presidencia estadounidense. Aún más tal conducta demuestra que la autonomía propia de la judicatura y de los cuerpos legislativos estatales, frente a presiones de Casa Blanca, ha demostrado la resiliencia de tales instituciones y su apego a la realidad de la victoria de los Demócratas y de Biden.⁽⁶⁾

3. Lo que se puede esperar de Joseph Biden en términos de las políticas públicas de su gobierno

Como se advirtió anteriormente, no se puede esperar de Joseph Biden un gobierno drásticamente diferente en sus políticas públicas al que Estados Unidos tuvo con Trump. En primer lugar, Biden es un Presidente moderado más orientado por la derecha mayoritaria del Partido Demócrata que por su minúscula izquierda. En segundo lugar, el resultado electoral tiene mucho que ver con eso. Donald Trump y sus republicanos no quedaron en débil minoría. Es una minoría fuerte que en este momento todavía domina el Senado estadounidense con 50 a 48 votos. Otra vez, será el voto en Georgia el que defina si el Senado será definitivamente republicano, o si será demócrata, pues el 5 de enero quedarán electos los dos senadores de ese estado. En todo caso, si Biden no cuenta con mayoría en el Senado, la ejecución de sus políticas públicas se verá muy limitada por la oposición republicana en la cámara más importante del

(5) Schmidt Nieto, J. (2020) "Georgia: el balance electoral decisivo" en *El Nuevo Día*, Opinión, 29 de noviembre, Pág. 63.

(6) Morlino, L. (2020) "Imparare della resilienza delle istituzioni democratiche americani" en *Huffington Post*, Italia, 30 de noviembre de 2020. Obtenido de www.huffingtonpost.it 30 de noviembre de 2020, página de Blogs.

Congreso. Esto no es nada nuevo ya que tanto Obama como Trump tuvieron períodos de gobierno en que el otro partido controlaba una de las cámaras del Congreso. No obstante, es evidente que la aprobación de ciertas medidas de cambio se dificultará si el Senado es republicano y vota en contra de tales propuestas.

Uno de los puntos que se espera no cambie, aunque haya un nuevo presidente es el empeño en “Make America Great Again”. Estados Unidos ha venido bastante a menos en la política internacional en un mundo que ya no es el del *unipolarismo estadounidense*⁽⁷⁾. No cabe esperar que Biden reaccione en forma muy diferente a esta situación. Quizá sea un poco menos proteccionista que su homólogo republicano —aunque ya expresó claramente que mantendría los impuestos arancelarios a la China— pero tendrá que seguir la línea de poner a Estados Unidos en primer lugar: 1) porque muchos de los propios demócratas van a defenderla ya que es una cuestión conveniente a todos los estadounidenses y 2) porque la oposición republicana y el trumpismo no desaparecieron tras las elecciones sino que han quedado con una presencia fuerte y poderosa en el escenario de la política estadounidense, aun cuando su Presidente haya sido derrotado.

Igualmente, es sumamente difícil para Biden hacer cambios drásticos en la política internacional. Lo logrado por Trump recientemente en Oriente Medio y favorable a la seguridad de Israel, es algo que comparten muchos demócratas y Biden no va a cambiar de rumbo en esa área. Tal vez llegará a ser menos belicista frente a Irán que lo que fue Trump, pero de seguro mantendrá una política exterior contra Irán y quizás más suave con la Venezuela de Maduro que la de su antecesor en Casa Blanca, pero igualmente favorable a un cambio hacia la derecha en ese país.

En cuanto a la política respecto de la UE, sabemos que es una de las mayores ilusiones de los funcionarios de la UE —y de observadores políticos europeos— que Joseph Biden revierta la política exterior hacia Europa de Donald Trump. Ello, sin embargo no ocurrirá del todo. Europa ha perdido importancia en el tablero mundial por sus propias debilidades⁽⁸⁾. Por otro lado, es muy probable que Biden continúe la mayor atención a China y a Rusia que prodigó la administración Trump porque ello es un imperativo de la política exterior estadounidense bajo las condiciones internacionales actuales. Biden regresará al Pacto sobre el Ambiente de París, pero no realizará grandes movidas para resucitar la Alianza Atlántica según la misma evolucionó en sus relaciones con Europa después de la Segunda Guerra Mundial. Ha prometido una actitud más multilateral, de consultar a sus aliados antes de decidir finalmente sus relaciones con China, pero de ahí a una fuerte alianza con Europa, como la que se dio por años luego de la Segunda Guerra Mundial es muy improbable. El imperativo de que Europa gaste más en su propia defensa y otros aspectos también de la política exterior de Trump hacia Europa seguirán probablemente vigentes en lo esencial durante la administración Biden.

(7) Hernández E. (2018) *Op.cit.* Capítulo 5.4, pág. 201.

(8) _____ (2018) *Op.cit.*, Capítulo 5.4, págs. 203-206. Véase, sin embargo, Brugnoli, F. “Alla Ricerca della Autonomia Strategica Europea” en Europea, plataforma digital del think tank italiano www.euractiv.it, donde el autor, director del *Centro di Studi Sul Federalismo*, comenta que la UE bajo Von der Leyen, y a raíz de las políticas de Trump, decidió por una estrategia internacional europea propia, aunque en consulta con aliados que, sin embargo, no se definen de antemano. Brugnoli cree que la UE necesita actuar específicamente para cobrar credibilidad de manera que la autonomía estratégica europea no sea sólo un deseo. Analiza cómo la pandemia de Covid-19 se interpuso en este proyecto. Obtenido el 30 de octubre de 2020, págs. 1-3.

Los cambios principales de la Administración Biden se darán en el escenario nacional interno. Por lo pronto, ya el presidente electo ha manifestado un compromiso con ser más proactivo que su antecesor en lo relativo al combate gubernamental contra la pandemia. No sólo le favorece a Biden el pronto acceso a las vacunas contra el COVID —que Trump hubiera deseado estuvieren listas más temprano— sino que también le beneficiará en el logro de esa meta colectiva el largo invierno que afectará a Estados Unidos al comenzar su Presidencia. Aunque el invierno puede traer más enfermedades y muertes estacionales, incluso del COVID-19, debido al frío, al mismo tiempo el tipo de clima que habrá en la mayor parte de Estados Unidos habrá de disuadir los festejos colectivos después de la corta navidad estadounidense y resultará más fácil bajar los contagios pandémicos gracias a la mayor prudencia y el aislamiento relativo de los estadounidenses facilitados por el clima inhóspito. Ya en su discurso de la festividad de Acción de Gracias, mientras Trump todavía hacía llamados a la lucha contra resultados electorales fraudulentos, Joe Biden le dijo al pueblo estadounidense: “Estamos en guerra contra el virus, no los unos con los otros”. Desde ahora, Biden da muestras de un cambio en su política interior: será todo lo opuesto a la promoción de los conflictos entre estadounidenses y también afirmó que el pueblo de los Estados Unidos merece que su Presidente les hable con la verdad, en alusión a las muchas falsedades proferidas por Trump en sus tweets sobre el Covid y otros asuntos.⁽⁹⁾

Aunque los otros cambios pueden dificultarse por la oposición republicana —sobre todo si el Senado permanece en manos de los adversarios de Biden— puede esperarse que el nuevo Presidente sea más cooperador con el “Obamacare” de salud, que promueva que más estadounidenses tengan cubiertas médicas adecuadas y que le preste una mayor y más genuina atención a las mejoras en la educación que Trump. Se espera de él como Presidente que tenga una mejor relación con la prensa que Trump y un mejor desempeño en cuanto a la transparencia de muchos de los aspectos importantes de su gobierno. También puede esperarse una vuelta al estímulo a las grandes empresas de alta tecnología que Donald Trump descuidara para proteger más y mejor a las fábricas tradicionales que habían sido víctimas de la globalización. Respecto de la globalización misma, Biden puede esperarse que siga apoyándola, pero no se espera un cambio muy drástico respecto de las políticas del cuatrienio anterior, dadas las necesidades de Estados Unidos de concentrar en la defensa de su propia economía, a fin de no descuidar su carácter de superpotencia económica y tecnológica.

4. Una realidad bastante invariable en la vida política de Estados Unidos

Una realidad bastante invariable en la política estadounidense es la que tiene que ver con el llamado “gobierno permanente” de ese país. El expresidente Eisenhower se refirió en los años 1950 al “complejo militar industrial”. Hoy en día a las presiones de esos sectores de la sociedad estadounidense hay que sumar las del mundo financiero, las de los profesores y programas prestigiosos de las universidades y aquellas provenientes de los think tanks de prestigio, como por ejemplo la *Brookings Institution* y la *Rand Corporation*. Como es de amplio conocimiento

(9) BBC de Londres “Biden Thanksgiving speech: “We are at war with the virus, not each other” 26 de noviembre de 2020. Obtenido de [www.bbc.com/news/elections –us-2020](http://www.bbc.com/news/elections-us-2020) el 2 de diciembre de 2020, pags.1-3.

incluso ha habido sectores de la prensa y del propio Gobierno estadounidense que se han quejado del poder acumulado permanentemente por entidades como la CIA que ha sido acusada de pretender ser “un gobierno aparte dentro del gobierno”.

No importa cómo exactamente se defina ese “gobierno permanente” lo cierto es que en Estados Unidos existe un cúmulo de *poder permanente* que afecta lo que pueden hacer y no hacer los presidentes individuales. Por eso se dice que no importa tanto quién sea el presidente pues el “gobierno permanente” siempre controlará lo que cualquier presidente pueda pretender hacer en su gobierno. Esto no sólo fue demostrado por un libro ya clásico de un autor de la izquierda estadounidense, G. William Domhoff,⁽¹⁰⁾ sino que para los puertorriqueños en esta Isla del Caribe colonia de Estados Unidos, lo explicó y lo manifestó insistente en sus libros y en sus comunicaciones públicas el Lcdo. Juan Manuel García Passalacqua, profesor de Historia y Ciencia Política con estudios graduados en la Universidad de Yale en Estados Unidos⁽¹¹⁾. De manera que, desde hace algún tiempo, en el Caribe observamos cómo el gobierno permanente de Estados Unidos no sólo nos afecta a nosotros sino a las propias políticas de los diversos presidentes de ese país. Esta idea de que Estados Unidos define sus políticas más allá de las diferencias entre Presidentes individuales no es ajena a España y a otros países de Europa. En el caso español, lo vemos en el libro citado de Estéban Hernández aunque de modo indirecto.⁽¹²⁾ Esto ha sido analizado también por el filósofo político vasco Daniel Innerarity en su ensayo *Política para perplejos*⁽¹³⁾. En sus capítulos sobre innovación política y sobre cómo sobrevivir a los malos gobernantes —y en su discusión sobre sistemas inteligentes que permitan controlar errores en nosotros mismos y en nuestros gobernantes— Innerarity alude directamente a Donald Trump como Presidente de Estados Unidos y la posibilidad de que aspectos constitucionales y sistemas de control inteligentes independientes del presidente logren que un mandatario como Trump hiciese el menor daño posible al sistema político democrático de Estados Unidos. En ese sentido, su aproximación al tema es similar a la del profesor italiano Morlino, quien como se vio anteriormente, observa que tanto los tribunales de justicia, estatales y federales, como los propios legisladores estatales republicanos han decidido reconocer la victoria de Biden como una estrategia para que el Presidente Trump tenga que abandonar sus insistentes reclamos de fraude electoral y reconozca por fin su propia derrota. En ese sentido Innerarity comprende la existencia de elementos constitucionales —y de cierto gobierno permanente en el contexto político estadounidense— que espera lograran permitir sistemas inteligentes de control, no importa qué defectos pueda tener un presidente individual en particular.

Si se acoge la hipótesis del peso político sustancial de lo que se ha dado en llamar el “gobierno permanente” en Estados Unidos, entonces lógicamente debemos esperar que haya

(10) Domhoff, G.W. (2003) *Quién gobierna a Estados Unidos?* Madrid: Siglo XXI de España, editores.

(11) García Passalacqua, J.M. (1994) *Hegemón: otredad y mismidad en la otra cara*. San Juan de Puerto Rico, Editorial Cultural. García Passalacqua insistió en el peso del “gobierno permanente” de Estados Unidos en este y otros libros publicados en Puerto Rico sobre la condición política de Puerto Rico y las posibles reacciones de Estados Unidos a los plebiscitos celebrados en Puerto Rico, como el de 1993.

(12) Hernández, E. (2018) *Op.cit.*, En la discusión de Esteban Hernández sobre las oleadas conservadoras puede inferirse la visión de que el elemento ideológico conservador puede ser en Estados Unidos y otros lugares del globo un elemento explicativo de las similitudes en políticas públicas y en las orientaciones generales de diversos mandatarios. Esto es aplicable a los Presidentes de Estados Unidos.

(13) Innerarity, D. (2018) *Política para perplejos*, Barcelona: Galaxia Gutenberg. Capítulos 28 y 29 Págs. 145-156.

unos aspectos de la política pública del gobierno estadounidense, y en especial de la política internacional de Estados Unidos, que serán determinados por elementos de ese “gobierno permanente” y —por lo tanto— no habrán de ser muy diferentes en su contenido esencial, ni en su ejecución política, no importa si es Donald Trump o Joseph Biden el presidente, al igual que no importó mucho quien era en otro tiempo el Presidente entre Al Gore (Demócrata) o George W. Bush (Republicano), después de las elecciones generales del 2000. Seguramente, Gore hubiera tenido un mayor compromiso personal con la cuestión ambiental, en comparación con George W. Bush. No obstante, en muchos aspectos importantes no habrían de ser administraciones muy diferentes. Esa es una de las razones principales por las cuales no se puede esperar que Joseph Biden gobierne con unas decisiones siempre opuestas a las que tomaba Trump. Y es una razón medular para explicar por qué Biden, aun con Kamala Harris en la Vicepresidencia, no va a llevar a cabo una política pública que esté muy orientada por lo que pide la izquierda del propio partido demócrata representada por líderes como Bernie Sanders. Elizabeth Warren o la hispana Alexandria Ocasio Cortez. A las propias convicciones de Biden, que no favorecen los cambios que desea la izquierda demócrata, excepto en sus aspectos más moderados, a su propia inclinación ideológica como un Presidente blanco que tuvo sus tiempos en que sus actuaciones políticas no fueron en el pasado muy favorables a los negros estadounidenses ni a los inmigrantes hispanos, hay que añadir el efecto que tengan sobre su gobierno las presiones que provienen del llamado “gobierno permanente”. Presiones que puede esperarse no sean cónsonas con los reclamos de las minorías raciales o por origen nacional ni de la llamada “izquierda” del propio Partido Demócrata estadounidense.

5. Comentarios concluyentes

Al comenzar este trabajo, indicamos la desagradable presencia de elementos de polarización en Estados Unidos. Uno de los elementos de polarización en la sociedad estadounidense es el de carácter racial contra estadounidenses afrodescendientes que ha tenido como contraparte el Movimiento *Black Lives Matter*. Hay que haber residido en Estados Unidos —o al menos haber estado en contacto con las múltiples quejas de la población negra, hispana o asiática discriminadas por el elemento poblacional fundacional, blanco y anglosajón— para comprender a fondo cómo este es un problema social muy difícil de erradicar. Es uno de esos problemas que escapan al control del Estado, no importa quiénes lo dirijan, sobre todo si esa dirigencia es en su mayoría blanca. Aun bajo la Presidencia de un afrodescendiente como Barack Obama existieron las violencias sociales contra los afrodescendientes en Ferguson, bajo Obama los hispanos fueron deportados y enviados a su país de origen en cantidades sin precedentes y ese primer presidente afrodescendiente de Estados Unidos, aunque prometió resolver el problema colonial de Puerto Rico en su primer cuatrienio, no sólo no lo resolvió ni siquiera en el segundo, sino que terminó favoreciendo una Ley del Congreso que facilitara a los fondos buitres estadounidenses cobrar la ingente deuda del Gobierno local de Puerto Rico. Cuando se trata de los intereses de las clases dominantes en Estados Unidos, sean estos prestamistas de los fondos buitres, el gran capital financiero e industrial, y las nuevas empresas tecnológicas de la “economía del conocimiento”—o los sectores con intereses en la venta de armas y en asuntos militares— no

se puede esperar, de una superpotencia como Estados Unidos, políticas que no estén alineadas a la mentalidad del *mainstream* blanco y anglosajón de la “One Nation under God Indivisible”, como reza su propio saludo oficial a la bandera.

Con una guerra civil inacabada, no realmente superada por el movimiento de los derechos civiles para los ciudadanos de raza negra de los años 1950 y 1960, con unas desigualdades económicas no superadas por las gestiones de Lyndon Johnson hacia la Gran Sociedad y la “guerra contra la pobreza”, existen todavía hoy demasiados factores que polarizan la sociedad estadounidense, más allá de la polarización por partidos políticos. La manera como el 1% en Estados Unidos se ha vuelto cada vez más rico, mientras amplios sectores de la sociedad estadounidense pasan grandes trabajos, discriminaciones y problemas para *make ends meet*, o como decimos en los países de habla hispana, “llegar a fin de mes”, son todos ellos elementos que dificultan la pervivencia de la democracia en Estados Unidos y la unidad misma de esa nación. Como ya se señaló, hay unos elementos ideológicos comunes que no se pueden desconocer, cuando se comparan los liderazgos demócratas norteamericanos con los que obedecen al Grand Old Party republicano. No se puede predecir exactamente cómo van a evolucionar esos problemas, ni las diversas polarizaciones existentes en la sociedad norteamericana durante este próximo cuatrienio de la Administración Biden: Por el bien de Estados Unidos mismo y de muchos países que son sus aliados, sólo podemos confiar en la esperanza de que esos factores de polarización no resulten agravados durante este nuevo período de su gestión política.

Una última reflexión tiene que ver con la reafirmación democrática. Si tomamos la democracia como sólo un ejercicio electoral en que el pueblo decide quién habrá de ser el próximo gobernante, es evidente que estas elecciones presidenciales de 2020 en Estados Unidos reafirmaron la voluntad democrática de su pueblo. No obstante, si, como Henri Giroux, aspiramos a que en Estados Unidos crezca el espíritu de lo que él llamó una “democracia insurgente”, una democracia que promueva la igualdad entre todos los ciudadanos y que reafirme los derechos humanos y civiles de todos sus habitantes, Estados Unidos está muy lejos de tal aspiración, al concluir un pase de balance sobre las elecciones generales de 2020. Como describió Giroux sobre las declaraciones de Biden: “En vez de ofrecer un plan universal de salud, grandes inversiones en infraestructuras cruciales, un ingreso básico garantizado para todos, una moratoria en los desalojos de viviendas, apoyo a un *Nuevo Trato Verde* o un Plan Marshall puesto al día para crear millones de puestos de trabajo, Biden y los dirigentes regulares de su partido han continuado usando frases vacías como “restaurar el alma de América”.⁽¹⁴⁾

No es muy probable que la democracia electoral demostrada vaya acomodando eso que la izquierda desea, una democracia que no conculque los derechos de los ciudadanos afrodescendientes, de los hispanos, incluyendo los puertorriqueños, y de otros inmigrantes como los de Asia. Una democracia que elimine los miedos que azaran la vida de tantos ciudadanos comunes. Sí, puede decirse que la polarización extrema que se ha vivido en ese país no ha sido incompatible con una democracia formal y electoral reafirmada. Empero, con una democracia más profunda, participativa y cívica, respetuosa de los derechos humanos de todos, la polarización creemos que ha sido y será incompatible aún bajo la presidencia de Joseph Biden. Es

(14) Giroux, H. *op.cit*, pág. 4

precisamente por eso que el reto mayor de la sociedad estadounidense es reducir el diapasón de su polarización para poder construir nuevos y más profundos consensos democráticos.

Referencias

- ANDERSON, C. (2018) *One Person, No Vote: How Voter Suppression is destroying our democracy*. New York, Barnes & Noble.
- BBC DE LONDRES, publicación digital. Londres, Inglaterra. Obtenido de bbc.com
- GIROUX, H. (2020) “Trump Ousted. The Spirit of Insurgent Democracy is Rising” News Analysis en *TRUTHOUT*. Obtenido de truthout.com, el 10 de noviembre de 2020, págs. 1-34.
- DOMHOFF, G.W. (2003) *¿Quién gobierna a Estados Unidos?* Madrid: Siglo XXI de España, editores.
- GARCÍA PASSALACQUA, J. M. (1994) *Hegemón: otredad y mismidad en la otra cara*. San Juan de Puerto Rico, Editorial Cultural.
- HERNÁNDEZ, E. (2018) *El tiempo pervertido: derecha e izquierda en el siglo XXI*. Madrid: Editorial akai.
- INNERARITY, D. (2018) *Política para perplejos*, Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- LLUCH, J. G. (2020) “Trump y los olvidados” en *El Nuevo Día*, Viernes, 4 de diciembre de 2020, pág. 36.
- MORLINO, L. (2020) “Imparare della resilienza delle istituzioni democratiche americani” en *Huffington Post*, Italia. Obtenido de www.huffingtonpost.it 30 de noviembre de 2020, página de Blogs.
- SCHMIDT NIETO, J. (2020) “Georgia: el balance electoral decisivo” en *El Nuevo Día*, Opinión, 29 de noviembre, Pág. 63.
- SIDES, J., Tesler, M., Vavreck. L. *Identity Crisis*. (2019) Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- WEGMAN, J. (2020) *Let the People Pick the President: The Case for Abolishing the Electoral College*. New York: St. Martin’s Press.

TEMPOS NOVOS

revista mensual de información e opinión para o debate

SUBSCRÍBETE!

subscriptions@temposnovos.net

Tamén no teléfono 981 557 117

WWW.TEMPOSIXITAL.GAL

A
ATLÁNTICA
Universidade da Coruña

Birds of a Feather: Populism and the Pandemic

Jared D. Larson

Humboldt State University

RESUMO: A pandemia do COVID-19 dominou as noticias en 2020 e subliñou outra enfermidade de perigosa que rexurdiu en moitos gobernos por todo o mundo no últimos vinte anos: o populismo. Os líderes populistas, tanto da esquerda como a dereita, tentaron aproveitar da pandemia para consolidar o seu poder. O seu éxito dependeu da resistencia das institucións democráticas dos seus respectivos estados, como demostraron as recentes eleccións presidenciais en EEUU e as lexislativas en Venezuela. Como era de esperar, as institucións aguantaron en EEUU, mentres se pisaron áinda máis en Venezuela. Pero igual que esperamos con optimismo moderado a eficacia da vacina para o COVID-19, áinda que en EEUU temos que ser conscientes que áinda non estamos vacinados do autoritarismo.

Palabras Chave: Política comparada, populismo, pandemia, democracia iliberal, Venezuela, EEUU.

RESUMEN: La pandemia del COVID-19 ha dominado las noticias en 2020 y ha subrayado otra enfermedad peligrosa que ha resurgido en muchos gobiernos por todo el mundo en los últimos veinte años: el populismo. Los líderes populistas, tanto de la izquierda como la derecha, han intentado aprovechar de la pandemia para consolidar su poder. Su éxito ha dependido de la resistencia de las instituciones democráticas de sus respectivos estados, como han demostrado las recientes elecciones presidenciales en EEUU y las legislativas en Venezuela. Como era de esperar, las instituciones han aguantado en EEUU mientras se han pisoteado aún más en Venezuela. Pero igual que esperamos con optimismo moderado la eficacia de la vacuna para el COVID-19, aunque en EEUU tenemos que ser conscientes que aún no estamos vacunados del autoritarismo.

Palabras Clave: Política comparada, populismo, pandemia, democracia iliberal, Venezuela, EEUU

ABSTRACT: The COVID-19 pandemic dominated the headlines in 2020 and it highlighted another dangerous sickness that has resurfaced in polities all over the globe for the last twenty years: populism. Populist leaders on the left and the right have attempted to take advantage of the pandemic to further consolidate power. Whether or not they have been successful has depended on the strength of the democratic institutions of their respective states, as demonstrated by a comparative consideration of the recent presidential elections in the U.S. and the legislative elections in Venezuela. As we might have predicted, the institutions have held in the U.S., while they have been further trampled in Venezuela. But just as we should hold out only guarded hope for the vaccine to conquer COVID-19, even in the U.S. we should be mindful that we have not yet been vaccinated from authoritarianism.

Keywords: Comparative politics, populism, pandemic, illiberal democracy, Venezuela, U.S.

There is no doubt that COVID-19 will go down in history as the virus of the year for 2020. While not discounting the danger of the ongoing pandemic, it is worth reminding ourselves that coronaviruses were first identified in the 1920s, assuredly existed prior, and have sporadically caught the world's attention for the last 100 years. The current iteration of the coronavirus has a clear origin and spread very quickly, beginning in Wuhan, China, from there supposedly to Europe, then to the United States and on to the rest of the world (not necessarily in that order). COIVD-19 then mutated in December of 2020 to a more contagious form, purportedly first in the UK, with reported cases of the new strain identified from Italy to Iceland, and from South Africa to Australia. Luckily, scientists hope that the recently approved vaccines will serve against the spread of both strains. On this front, there is room for guarded optimism for 2021. Identifying and understanding the problem will help us to collectively protect ourselves and safely move forward.

As we complete the second decade of the twenty-first century, I argue that the socio-political virus of the 2000-2020 vicenary, without doubt, is populism. Like coronaviruses, populism has afflicted societies around the world for longer than we realize, and it comes in many mutations. We can safely claim that the roots of modern populism were sown in the United States in the late nineteenth century and spread to Europe and Latin America in the early-to-mid twentieth century. The Cold War, like the subzero vaccines we depend on now to neutralize the threat from COVID-19, seemingly kept populism frozen in time throughout most of the western world, although we can cite exceptions, such as New Zealand under Muldoon (1975-1984). And of course, often in response to Cold War geopolitics played out between the United State and the Soviet Union, populists rose to power in what we then derisively referred to as the Third World. Examples include Nassar's Egypt (1956-1970) and Perón's short-lived third term as president of Argentina (1973-1974).

While both hard scientists and social scientists are always researching, those in the hard scientists do so in a more linear manner, always building on the past to anticipate and respond to what might happen in the future. Of course, as evidenced by the current coronavirus outbreak, current events also shape the direction of their work. However, although social scientists also seek to anticipate the future, our record is not as good, and we are often left seeking to understand the recent past in order to guess the future. The attacks of September 11, 2001 seemed to confirm Samuel Huntington's post-Cold War warning, in 1993, of a looming "Clash of Civilizations," and the best efforts of the Bush Administration haphazardly attempted to sustain it, but a global clash has yet to materialize. Four years prior, Huntington's disciple, Francis Fukuyama, asked whether or not the "end of history" was around the corner thanks to the looming collapse of the Soviet Union and the universalization of western liberal democracy (1989). If anything, the politics of, and policy responses to, the COVID-19 pandemic have highlighted the problems of liberal democracy itself, both in the West and beyond, and, I maintain, populism has been the catalyst.

The work of another social scientist merits special mention. Social psychologist Michael Billig's groundbreaking *Banal Nationalism* was first published in 1995. While his thesis, that the influence of unnoticed reproduction of state identity that surrounds us all, often with detrimental consequences, unquestionably holds up today, his chapter on postmodernism and

identity has proven to be especially prescient. Billig predicts that “globalization” (which he puts in quotes, because it was still a new term over twenty-five years ago) would result in “not a uniform world, but a world of limited, independent uniformities” (130). From there, in practice disproving Fukuyama’s claim of the homogenizing force of liberal democracy internationally, Billig argues that globalization will also multiply “differences within nations” (132). Billig never uses the term “populism” in *Banal Nationalism*, but there is no doubt that populism thrives on differences both between and within states. Two and half decades later, the uniform threat of global spread of the pandemic, much like once novel idea of globalization, simultaneously exacerbates these differences all the same.

1. Populism and the Pandemic: Preface

Before turning to the numerous examples of the toxic politics of pandemic nationalism, an overwhelmingly brief overview of twenty-first century populism is warranted, which serves to both confirm Billig’s predictions and to frame the rest of this article. Venezuela’s late former president, Hugo Chávez, was among the vanguard of contemporary populism. He was a mixed-race military officer who advocated for the poor in a multiracial country with several hundred years’ history of elite rule, which was overwhelmingly white (Nelson, 2011). While democratically-elected in 1998, he immediately began “crowding out” first the opposition and then democracy itself (Corrales and Penfold, 2007). Chávez died of cancer in 2013 and his hand-picked and currently very unpopular populist successor, Nicolás Maduro, despite having overseen the greatest economic collapse in the history of the Americas, is now the second-longest serving president in Latin America (Rodríguez, F., 2020). We will see below that, if anything, the pandemic has strengthened his hold on power (Taladríid, 2020).

Echoing Billig, Chasteen notes that the failure of globalization to notably “produce universal prosperity” in Latin America led to the “new left turn” throughout the region. Newly elected, socialist (to varying degrees), populist presidents were elected on anti-neoliberal, often anti-U.S., platforms, in the mold of Chávez, including Lula da Silva in Brazil (2003-2010), the Kirchner era in Argentina (2003-2015, and then back in by proxy in 2019), Evo Morales in Bolivia (2006-2019), Michele Bachelet in Chile (2006-2010 and then again 2014-2018), Rafael Correa in Ecuador (2007-2017), the return to power by Daniel Ortega in Nicaragua (2007 to the present), Fernando Lugo in Paraguay (2008 until his swift 48-hour impeachment and removal from office in 2012), José Mujica in Uruguay (2010-2015), and then Dilma Rousseff who followed Lula in 2011, until her impeachment and removal in 2016 (Chasteen, 2016, pp. 335-339; Reid, 2017, pp. 305-307). As a couple of impeachments might have indicated, in a few places the pendulum has swung back to the right, albeit a populist right, notably in Brazil, with the election of Jair Bolsonaro in 2018. But as the presidential election of 2018 in Mexico proves, with Andrés Manuel López Obrador eking out victory, or the further entrenchment of Maduro’s dictatorship in Venezuela, leftwing populism, at least in name, is far from disappearing from Latin America (The Forty-year itch, 2019).

The same failures of globalization, notably to provide equitable access to its benefits, have rocked European politics in recent decades, too. In the case of Europe, the political tinder-

box has been kindled by immigration, xenophobia, and out-and-out racism, along with plenty of ire directed at the European Union and its perceived weakness in addressing all of the above, albeit not uniformly in each country (Drozdiak, 2017; Fekete, 2019). While rightwing-populism has not been as effective at gaining power in parliamentary Europe as its leftwing counterpart in presidentialist Latin America, the proportionality of Europe's parliamentary systems has meant that minority rightwing populist parties have greatly influenced domestic electoral politics throughout the continent, as well as at the EU-level. Jean-Marie Le Pen's *Front National*, founded in France in 1972 and now led by his daughter Marine Le Pen and called *le Rassemblement national* (National Rally), was at the vanguard of contemporary European populism (Drozdiak, 2017, pp. 53-54), but it is hard to miss the nostalgia for the fascist regimes of the twentieth century across the Continent today.

There is no shortage of examples from all over. Like the National Rally in France, some have been around since before the turn of the current century (or shortly thereafter): The Sweden Democrats (1988), Hungary's Fidesz (1988), Italy's Northern League (1991), Greece's Golden Dawn (1993), The Danish People's Party (1995), The Finns Party (1995), and Poland's Law and Justice (founded in 2001). Some are recent spinoffs from center-right parties, such as Spain's VOX (founded by disgruntled ex-members of the Popular Party in 2013), or Denmark's The New Right (2015, more extreme than the Danish People's Party). Some were created independently, such as the Alternative for Germany (2013).

It should be mentioned that some European polities offer leftwing, arguably illiberal, parties to their voters, such as Podemos in Spain and Syriza in Greece, in no small part thanks to a strong leftwing history and as a backlash to EU austerity measures (Kirchick, 2017, p. 201). Some of the populist parties in Europe listed above have managed to find their way to high office and, in Maduro-like fashion, show no signs of ever letting go, particularly Orbán's Fidesz and Kaczyński's Law and Justice Party (Drozdiak 2017). In other places, they best operate in opposition, often pulling centrist and center-right parties further to the right, while pulling the center-left parties to the center and pushing leftwing parties further to the left. It is safe to say that the Tories in the UK, led by Boris Johnson and fueled by Brexit fever, evidence a rightward shift, while they radicalize the Scottish National Party in the process. Although Johnson is an undoubtedly a populist in his own right, I would stop short of lumping him together with Orbán and Kaczyński.

Four other populists must be mentioned, too: Vladimir Putin of Russia, effectively in power since 1999; Recep Tayyip Erdoğan of Turkey, de facto leader of the country since 2003; Narendra Modi of India, first elected prime minister in 2014 and again in 2019; and, of course, the soon-to-be former U.S. president, Donald J. Trump (elected in 2016, losing his bid for reelection four years later). All of these men are nationalists and illiberal populists. All have used religion both to their own advantage and in order to oppress the human rights of others. All of these leaders, although democratically elected at one point, have abused the institutions of the state to their own political benefit. And in December of 2020, all of them lead countries in the top ten of COVID-19 cases and deaths. If we include the aforementioned populists in Brazil, Mexico, and the UK, seven of the ten most-affected countries are led by populists. (To be fair, five of these are also in the world top-ten of largest countries by population.)

This is of course not a claim that populist government leads to calamity per se. What I mean to show is that populism “works best” (or causes the least damage) in opposition. As we have seen, populism is often quite reactionary socially, be it to globalization, to immigration, or to EU austerity. The problem is that such reaction (or lack of proactivity) often carries over into policymaking with disastrous consequences, first for public health, demonstrated by how populists have handled the pandemic, and then for democracy itself. Since the outbreak began, some polities have been fortunate enough to have the final say on the future of their leaders at the ballot box, such as the United States. Others, like Venezuela, have not been so lucky, as the electoral system had been hollowed out by the Maduro regime well before the recent legislative elections were held there in early December 2020 (Ghitis 2020). In other words, the pandemic can bring about regime change in a democracy that has only flirted with populism, while it can further entrench a populist autocrat.

2. Populism and the Pandemic: Praxis

We often think of democracy as a process, especially around election time, but this is incomplete, and we see this most clearly in moments of crisis. Democratic institutions exist to protect us from politicians who, now more than ever, usurp them, eroding liberal democracy (Zakaria, 1997). If we do not, collectively, begin to think about how to protect the structure of democracy, democratic backsliding will become another existential threat that we will have to confront (Bermeo, 2016). I do not want to be sensationalist, but our willful ignorance of democratic structures fuels populism and threatens the liberal democratic model and, thanks to COVID-19, unfortunately, we are not without examples from around the world.

Outgoing President Trump in the U.S. is a populist who has long ignored traditional norms and institutions. But the “Trump phenomenon” is not the sickness but rather a symptom of an uncared-for democracy (Sullivan, 2016), evidence of a preexisting condition, if you will. Trump is a product of the weakness of a decentralized, biparty system; institutional ambiguities of the U.S. Constitution; and largely uninformed, more-than-latently racist and xenophobic swathes of an electorate sick of the establishment. As president, Trump took advantage of these realities to consolidate his authority during this pandemic to further his anti-immigrant agenda (Guttentag and Bertozzi, 2020). Flouting the rule of law, summary deportations became the new normal (albeit nothing more than an intensification of the old normal), many forms of immigrant visas were put on 60-day (perhaps indefinite) hold, and, for the first few months of the pandemic, while Trump supporters protested the closure of barbershops, the United States Citizenship and Immigration Service (USCIS) suspended in-person services. This last measure caused existential fear for all immigrants who had migrated the legal way, as demanded by Trump, as a lack of USCIS services put in jeopardy one’s short-, medium-, and long-term future and is infinitely more of an inconvenience than having to forgo a haircut in Michigan.

A member of the European Union since 2004, Hungary has become the posterchild for populist, illiberal democracy (Biró-Nagy, 2017). Prime Minister Viktor Orbán, an admirer of Trump, xenophobe, and Eurosceptic, is a strongman who never misses a chance to capitalize on a crisis. He did so in the summer of 2015 by attempting to close Hungary’s borders and caging

migrants who managed to cross them when the “refugee crisis” emanating from the Syrian Civil War and the wider Middle East filled world headlines (Goździak, 2019), and he is doing it again now, thanks to the pandemic. The unicameral parliament, controlled by his Fidesz party, has allowed him to legislate by decree, cancel elections, and punish those who spread “fake news” about the coronavirus (The Orbán way, 2020).

In India, the world’s largest democracy, Hindu nationalist, strongman, and another Trump pal, Prime Minister Narendra Modi has taken advantage of social discontent, religious fissures, and fatigue with traditional parties since before he was elected prime minister in 2014 (Mukhopadhyay, 2019). He has abandoned constitutional norms and social traditions to treat Muslims, about 14% of some 1.4 billion people, as second-class citizens, blaming them for the spread of COVID-19 in the country (Frayer, 2020). And the coronavirus crisis has come months after the bicameral parliament passed the Citizenship Amendment Act of 2019 which, in conjunction with strict application of the National Register of Citizens, may well render millions of impoverished Muslim citizens stateless if they are unable to prove their Indian citizenship (Mehta, 2019).

Venezuela offers a classic case study in populist democratic backsliding. Once a stable and robust, albeit unequal and imperfect, democracy, the Venezuelan Constitution is now a dead letter. For whatever hopes one might have had for the late, and initially democratically-elected, Hugo Chávez’s populist Bolivarian Revolution (Benveniste, 2015, pp. 31-35), it is now a country whose president and Chávez protégé, Nicolás Maduro, won a rigged reelection in 2018, spends most of time deriding the self-proclaimed interim president, Juan Guaidó, and verbally lambasting the U.S. (Trinkunas, 2019). In true illiberal fashion, after the regime lost the legislative elections in 2015, the last legitimately-held vote in the country, and thus control of the constitutionally-sanctioned unicameral National Assembly, led by Guaidó, Maduro created a dubiously-constitutional parallel Constituent National Assembly, through a rigged referendum and packed it with loyalists (Divide and Rule, 2017).

Most recently, the regime finalized its takeover of the entire political system, by orchestrating electoral victory for his party in National Assembly elections in early December 2020, with a turnout of 31%, 40 points fewer than the elections five years prior (Elecciones en Venezuela, 2020). Once a country open to immigrants, predominantly from the Americas, Europe, and the Middle East (Faiola, 2018), as democracy and all institutions except the military have eroded to nonexistence, the country has bled emigrants in recent years (Crisis venezolana, 2019). At present, it seems that COVID-19 serves Maduro just fine, with many of the best, brightest, and most educated Venezuelans abroad, including thousands of medical doctors, and with the country under strict lockdown, enforced by the military, both in hospitals and in the street (Taladríid, 2020). In this petrostate where no one can buy gasoline, thanks to sanctions, corruption, and plummeting oil prices, the Maduro regime fears the populace, yet the opposition is now conveniently paralyzed-in-place (Briscoe, 2020).

In each case, economic and demographic changes aggravate other social problems, such as inequality and corruption, all of which have been exacerbated by the pandemic and will return with a vengeance once we overcome the virus. These other preexisting social ills will not have gone away because we have stayed inside (Packer 2020). When traditional parties fail

to fix problems, electorates democratically explore their options (Abrams 2020). Superficially, nothing is wrong with this; this is how democracy works. The problem is that many electorates, prior to the pandemic, chose deficient leaders who selfishly employ the institutions of the state to demagogically play on social fears, to protect their allies from the rule of law, and to punish their enemies, not to better the lives of their constituents. In the post-pandemic era, my worry is that some electorates might either entrench populists already in power or opt for new populists. Either way, when elected powers do not respect the rule of law, civil society suffers. This is the slippery slope. While democratic processes provide us the means to collectively face problems, if we do not elect wisely, we end up damaging the structure of democracy from the inside. And this was the direction many countries were heading even before the coronavirus turned the world upside down (COVID-19 and autocracy,D 2020).

Until we realize that democracy implies much more than simply voting and we learn to make informed decisions, sometimes placing our immediate self-interests aside, populist-driven democratic backsliding poses a real danger. This apathy and/or unawareness further threatens the vulnerable, less-privileged, and excluded within any society, as it invigorates illiberal populists. While we rightfully focus on overcoming COVID-19, hoping for wide distribution of a vaccine in 2021, with our lives in the hands of a political class who could be replaced by even more mendacious and inept leadership, this danger will not recede.

3. Birds of a Feather: A Comparative Case Study

We compare to make important decisions: where to live, what car to buy, whether or not to break up with a romantic partner, or to get married, etc. This translates to the realm of the political, which is both the root and the goal of comparative politics: Which country has the best health care system? Which country has best handled its policy response to the coronavirus pandemic? Or to immigration? What countries are truly socialist? Or have a truly populist regime? Is it Leftist? Rightist? Sometimes the waters are muddied given that maintaining the uniformity of definitions is tricky, yet comparing political systems can shed light on answers. While operationalizing democracy and applying the term to a disparate array of cases can be complicated, we could simply ask which countries are more democratic than others? Why not rank them from authoritarian to democratic? Or we simply compare a pair: for many reasons, the U.S., for all its flaws, is more democratic than Venezuela, as the recent elections in both countries demonstrate. But this does not mean that two leaders from different systems cannot be similar.

In liberal, institutionally sound democracies, we are free to compare our options come election time. In countries with a two-party system, like in the U.S., sometimes our two electoral options, especially at the top of the ticket, are not always the best, like in 2016. For many voters, and for those paying attention internationally, the options in 2020 were not much better. But they were better than the options for Venezuelans in the last presidential election in 2018 or, again, in December 2020's legislative elections: the choices boiled down to a vote for the regime, often in exchange for food or under threat of losing your public sector job if you vote "the wrong way," or abstain. Such is life in a country that has backslid from an illiberal democracy to an authoritarian dictatorship.

Due to the fact Venezuela is a failed state, Venezuelans abroad continuously compare, and from their comparisons, they freely offer many ominous warnings to anyone who will listen. “Thanks to Hugo Chávez, Venezuela is just like Cuba. And thanks to Andrés Manuel López Obrador, Mexico is the next domino to fall to socialism in Latin America.” “The Socialist Party-Podemos coalition government in Madrid is going to turn Spain into the Venezuela of Europe.” “Bernie Sanders is a socialist who will bring democracy to an end in the U.S.” “You do not understand the danger because you have not lived in a communist country like ours!” In the U.S., where many voters have ties to countries abroad, it is natural that Venezuelan-Americans bring to bear the experiences of their homeland to the ballot box in their new home, and that they consider how U.S. foreign policy might affect their loved ones who have not migrated. Thus, for many Venezuelans in the U.S., such comparative insight translated into support for Donald J. Trump in the elections of November 2020 (Oria, 2020; Rodríguez, J., 2020).

Much like their Cuban-American and Nicaraguan-American counterparts, Venezuelan-Americans lean hard toward the GOP out of a fear of anything “leftist,” and the perception of which candidate in the U.S. is best for the opposition forms the basis of their decision on who to vote for (Bolton, 2020, p. 284). Trump is antisocialist and, thanks to the GOP rhetoric since the Cold War, the Democratic Party is perceived by Venezuelans as socialist. They particularly did not like Bernie Sanders, the Democratic Socialist. This is where the comparisons begin and end in the Venezuelan mind: Sanders is an old and grey version of Chávez. We have to be against him since he must be pro-Maduro. Biden must not be any different (Rodríguez, J., 2020). But what about Juan Guaidó, the last legitimately-elected leader of the Venezuelan National Assembly in 2015, head of the opposition, and self-declared (and recognized by Trump as the) true, acting president of the country? Guaidó’s party, Voluntad Popular, is affiliated with the Socialist International. Compared to Guaidó, Sanders is a rather moderate socialist. Compared to Sanders, much to the chagrin of left-leaning voters in the U.S., Biden practically is a Republican. Clear-eyed comparisons help us understand these realities.

What is more dangerous than *Chavista* socialism itself is the comparative absolutism that has come about in the knee jerk backlash to Chávez’s life and legacy, which ruins the utility of comparing. It generates ideas that rationally seem inevitable – we should support Trump because socialism is bad – as a consequence of poorly implemented empiricism – Chávez and Maduro are true socialists, and so must be the Democrats in the U.S. Contrary to popular opinion, for Venezuelans exiled in the U.S. as well as those trapped in their home country, the choice is clear: Joe Biden was the better, small-d democratic option (Barrera Tyszka, 2020; Oria, 2020). A Trump reelection would have had *Chavista*-like consequences for the democratic institutions in the U.S., and it would have perpetuated his xenophobic domestic and foreign policies as well as his abysmal handling of the pandemic, both of which are threats to the entire world.

How about we compare the two most (in)famous populist politicians of recent memory in the U.S. and Venezuela, Trump and Chávez? Trump has been swimming in authoritarian, *Chavista*-like waters since he began his campaign. His approach illustrates Billig’s point on the bifurcation of modern politics rather well: “America First” stressed “independent uniformity” of the sovereign state while demonizing the “Mexican rapists and murderers” emphasized the

“differences with in the state.” In the face bad poll numbers, in the summer of 2020 he had proposed delaying the November elections, that the only way he could lose is if “they rig the election,” and that he should be eligible for at least a third term, which is unconstitutional (Gellman, 2020). Since losing the November election, his behavior, while risible, has been downright dangerous for democracy.

Much like Chávez and his successor Maduro, Trump uses the institutions of the state for his own political benefit, breaking norms, traditions, and, likely, the law. The most blatant pre-election example was the manipulation of the U.S. Postal Service. In many counties, where voting is managed, millions vote by mail, including Trump. In 2020 it was expected and confirmed that many more people voted by mail because of the coronavirus. But Trump has claimed without evidence, before and after the election, that mail-in ballots are rife with fraud. So, last summer, his Postmaster General pulled mailboxes from the streets and mail sorting machines from post offices in cities where Trump lags in the polls (Ray, 2020). While voting is handled locally in the U.S. and the postal service is national, it seems that serving the nation and serving Trump are the same thing.

The Republican National Convention, celebrated in August of 2020, provided further proof of this politically self-serving, norm-busting behavior. Despite the pandemic, the GOP convention was only partially virtual and many events took place at the White House (with very few face coverings) while protests against social injustice continued throughout the country. On the second night, Trump hosted a nationalization ceremony, breaking the USCIS rules to not politicize such a solemn event, and in which the new U.S. citizens did not know that they would be props. Hosting many speeches at the White House and using the National Mall as a backdrop for the closing fireworks broke with years of tradition against the use of public property for political ends (*How the Republican National Convention Broke Legal Norms*, 2020). Although the nominee usually only speaks the last of the four nights, Trump spoke every evening, turning the event into a U.S.-version of “Aló Presidente,” Chávez’s unscripted TV show in which he would talk for hours on end.

All of this illiberal rhetoric and action went on while the pandemic had killed nearly 200,000 people in the U.S. by the time of the convention and, in the face of the most sustained and consequential protests in recent memory, renders it difficult to refute the claim that Trump had all but forgotten about the coronavirus. We should remind ourselves of the events of 1 June in Washington D.C. in which police and National Guard troops gassed protestors outside of the White House to make room for Trump to walk over to a nearby church that he does not attend for a photo-op with a Bible in his hand (Rogers, 2020). While the circumstances, the level of violence, and the outcomes clearly differed from the protests outside of the Miraflores, the presidential palace in Caracas on 11 April 2002 (Nelson, 2009), for those who study the politics of both Venezuela and the U.S., it is hard not to compare the two. Since the summer of 2020 in the U.S., protests have intensified as police violence continues. Continuing with the comparisons, answering Trump’s dog whistle/blow horn, conservative vigilantes now shoot protestors for sport and set fires outside of Black churches in the U.S., which is not dissimilar to the violence perpetrated by the *colectivos* in Venezuela, gangs of pro-regime militia that terrorize society with no consequence whatsoever (Bolton, 2020, p. 254).

Trump's unabashedly illiberal and anti-democratic behavior has continued since his election loss, too. While we cannot prove a counterfactual in the social sciences, I contend quite simply that Trump is acting as Maduro would if he *could* lose an election, by using his office to pressure the relevant institutions at all levels of the federal and state governments to overturn the results. But until free and fair elections are again held in Venezuela, there will never be a winner over Maduro. Trump was not as lucky, but he will not go quietly into the night. Immediately after the elections, he first pressured state and local officials (again, those who oversee elections in the U.S.) in states he lost, even Republicans who he once feted, such as the governor of Georgia, to throw out voters in majority-minority districts before the vote was certified locally. Perhaps most egregiously, on 2 January 2021, Trump called the Secretary of State of Georgia, Brad Raffensperger, the chief election official of the state, to insist simultaneously that Trump won the state while at the same time that Mr. Raffensperger must "find 11,780 votes," which would curiously enough indeed put Georgia in Trump's win column by one vote (Diaz and Naylor, 2021). His second tactic was more institutional, by advocating that electors in the Electoral College ignore the results in states he lost to vote for him over Biden, on 14 December, which would have broken with 200-plus years of procedural norms. While employing these first two methods, the legal efforts to throw out votes began in Wisconsin, Michigan, Pennsylvania, and Georgia.

None of these efforts have proved successful, despite Trump having legally, albeit illiberally, stacked the federal court system, including the Supreme Court, with the help of Mitch McConnell's leadership in the Senate. The courts have upheld the will of the people and the rule of law over the will of Trump. The same goes for the aforementioned state and local officials. In other words, the bureaucratic institutions of electoral democracy in the U.S. have held up to now.

The last political hurdle was overcome, with unprecedented bloodshed and destruction, just as this article was going to print and merited last-minute consideration. On 6 January 2021, Congress met in joint session to count the electoral votes, as mandated by the Constitution. This was the last procedural step in the electoral process before Biden's inauguration on 20 January. However, all that is required to delay confirmation of the results is an objection in writing from one member of the House and another from the Senate. And this is done state-by-state for all fifty states. From there, each chamber debates for up to two hours and then votes on whether or not to accept the result of the given state. If, after requisite debate for each objection, the results are accepted and upheld, the President of the Senate, who is Vice President Mike Pence, declares Biden the winner, which is what indeed happened. But this perfunctory and ceremonial confirmation took place much later than planned, in the early hours of 7 January.

Shortly before Congress met on the 6th, Trump appeared at a rally planned to coincide with the vote in order to protest the nearly inevitable result. In addition to the urging of the sitting president, the protesters-cum-insurrectionists counted on the support of one hundred and fifty Republican members of the House and a dozen Republican senators, including Senator Josh Hawley of Missouri, possible presidential candidate in 2024, who had promised to lodge a several objections and counted on Mike Pence's backing. But that same morning Vice President Pence failed the Trump loyalty test. He released a statement in which he acknowledged that under the Constitution he cannot reject electoral votes unilaterally.

These circumstances, in conjunction with four years-plus of Trump's unchecked vitriol and impunity, culminated in thousands of his most ardent supporters breaching the U.S. Capitol, the first time such an event had happened since 1814, and resulted in the death of four insurrectionists and the injury of dozens of law enforcement officials. In the aftermath, with fewer than two weeks left in the Trump presidency, there are bipartisan calls for another impeachment or his unprecedented removal under the 25th Amendment to the U.S. Constitution (Sprunt, 2021). Yet again, for many observers, the events of 6 January 2021 were reminiscent of the actions of the *colectivos chavistas* in Venezuela and will forever be a stain on American democracy. Marking the absurdity of the insurrection, which many call domestic terrorism, the Maduro regime released a statement, noting that this "lamentable episode" demonstrates that the U.S. "suffers from what its policies of aggression have caused in other countries" (*Venezuela dice que EE.UU. padece lo que ha generado en otros países*, 2021). In other words, Trump's disregard for his own democratic institutions provides an opportunity to the world's autocrats to claim comparative pseudo-legitimacy.

4. What have you done for me lately?

Speaking of loyalty tests and Venezuela, during his four years in office, Trump did little for Venezuelans, either in their home country or in the U.S. While Trump was quick to recognize Guaidó as the legitimate interim president in January of 2019, for which many Venezuelans were appreciative, Nicolás Maduro is still safe and sound in Caracas. To understand why Trump has not effectively done anything, we should consider what he thinks of Juan Guaidó and the state of affairs in Venezuela, which is described in John Bolton's tell-all book on Trump's foreign policy. (Bolton was once Trump's National Security Advisor, the third of four.) Trump declared to Bolton that "Maduro is strong and Guaidó is weak" (2020, p. 276), that Gaidó "doesn't have what it takes" (p. 268), calling him the "Beto O'Rourke of Venezuela" (p. 276). (O'Rourke, a Democrat, is a former member of the House from Texas and failed candidate for both the Senate and the Democratic nomination for president. And although O'Rourke is ten years older than Guaidó, the two do look a lot alike.)

In March of 2019, when it appeared that things were coming to a head in Venezuela and Maduro looked his most vulnerable, Fabiana Rosales, Guaidó's wife, visited the White House. Trump's takeaways, according to Bolton, were that she was very attractive but he was concerned that she did not wear a wedding ring (Bolton, 2020, p. 276). Concern for what a Venezuelan woman does and how she looks is reminiscent of Trump's treatment of former Miss Venezuela, Alicia Machado, who went on to win the then Trump-owned Miss Universe pageant, only to suffer repeated public humiliation from Trump (Graves, 2016).

As for the Venezuelan people, many were hopeful upon seeing "5,000 Troops to Colombia" on Bolton's notepad at a press conference in June 2019. Why was that displayed so openly? Trump had instructed Bolton to "have fun with the press" (Bolton, 2020, p. 260). And what about sanctions? Trump was worried about sanctioning the banking sector in Venezuela too harshly, as this would jeopardize the economic interests of Visa and Mastercard in the country (pp. 269 and 283). For four years, Trump has refused to extend Temporary Protected Status

to Venezuelans in the U.S. (Oppenheimer, 2020). This designation allows the lawful presence in the U.S. of third-country nationals who cannot safely return to their homeland, as is the case with Venezuela, with its collapsed economy, hollowed-out democratic institutions, and an emigration crisis as a consequence of both. While under TPS, third-country nationals cannot be deported and they can legally work. But they cannot vote and Trump is only interested in Venezuelans who have become U.S. citizens, especially those in Florida. Biden has promised to extend TPS to Venezuelans once in office.

Beyond TPS, Trump approved the use of sanctioned money frozen in U.S. banks once held by high-ranking officials in the Maduro regime to finance his wall on the U.S.-Mexico border (DeYoung and Faiola, 2020). This is oil money stolen from the Venezuelan people by political appointees, military leaders, and other accomplices of Chávez and Maduro. With Biden, there is no more wall and the frozen money in question will eventually be returned to a free and democratic Venezuela. Again, Trump was after any support he could rummage in Florida from nationalized Venezuelan *voters*. He is not worried about the Venezuelan *people*.

5. Populist International

To better understand the geopolitical status quo as well as international relations of populism, we need to think about a pair of bilateral relations with the U.S. in the context of Venezuela: Mexico (often not considered) and Russia (unavoidable for both the U.S. and Venezuela).

Trump began his campaign for the GOP nomination in June of 2015 with the famous “Mexican rapist and murderers” speech at Trump Tower. This was both directly pointed at Mexico, but it is also code, intentionally or simply ignorantly, for his political base, as for many xenophobes and racists in the U.S., “Mexico” is synonymous with “Latin America” in its entirety. Trump’s most emphatic talking point during the 2016 campaign was that he would build a wall on the U.S.’s southern border and that Mexico would pay for it. (It is worth pointing out that to the ears of his supporters, Trump’s wall was meant to keep out Venezuelans as well.) Flash forward to 2018 when the leftist populist Andrés Manuel López Obrador (known as AMLO) won the presidential election in Mexico, riding a wave of very anti-Trump rhetoric. I do not personally know an *Anti-Chavista/Anti-Madurista* Venezuelan who views AMLO in a good light. But you know who does? Donald J. Trump. Why? All it took was AMLO changing his rhetoric once in office to pacify Trump. It is that easy with a megalomaniac. The person matters more than the ideology.

What indirectly ties Maduro and Trump together are the puppet strings that connect the two of them to Vladimir Putin’s able hands. I cannot go into detail here, but before Chávez’s death, he indebted Venezuela by the billions to Putin, who injected Venezuela with cash on the promise of future oil exports. While some of this money did help the poor, much was embezzled and held outside of the country. But this clearly explains Putin’s interest in propping up Maduro, now with military aid and even troops. If Maduro falls, Putin loses his investment.

We do not need to list here the supposed connections between Trump and Putin, as the rumors have circulated for years now. What is certain is that Putin is up to his neck in both the U.S. and in Venezuela, which has complicated Trump’s foreign policy and is yet another hind-

rance to democracy in Venezuela. How can Trump be effectively anti-Maduro without aggravating Putin? Why should Venezuelans trust Trump in light of his ties to one of Maduro's closest allies and sponsors? If Trump is fine with Putin's dismantling of what democratic institutions were left in Russia, why should Trump care about Maduro doing the same in Venezuela? Witness what little Trump has done to support the pro-democracy movement in Russia's neighbor and ally, Belarus, since Alexander Lukashenko "won" a sixth term as president in an election rife with fraud allegations on 9 August 2020.

Trump is mainly worried about Trump, his relationship with Putin, the Venezuelan vote in Florida, and the interests of Visa and Mastercard in Venezuela, likely in that order. And if push does somehow come to shove with Maduro during Trump's final days in office, all Maduro has to do is follow the AMLO playbook: talk kindly of Trump and he would be safe from U.S. intervention. Putin knows this. According to Bolton, in a call between Moscow and Washington on 23 May, 2019, Putin compared Juan Guaidó to Hillary Clinton, as a pair of wannabe presidents (2020, p. 283). This would have been music to Trump's ears and is worrisome for the future of Venezuela. Venezuelan-Americans taking the anti-socialist bait from Trump vis-à-vis Maduro might serve the GOP in Florida, but it is not helpful to the cause of Venezuelan democracy.

6. Return of the Technocrats: Biden's Venezuela Policy

Assuming Biden is sworn in on 20 January 2021 and Trumpian populism is shelved for at least four years, for better or worse (Rodríguez, F., 2020), the sanctions are not going anywhere (*The Presidential Candidates on Venezuela*, 2019), just the same as if Trump had been reelected. But while Trump has shunned most forms of multilateralism since he took office, Biden will have much more support from the international community in dealing with and pressuring Maduro. Biden would not use frozen Venezuelan assets to build a wall on the U.S.-Mexico border. For Venezuelans in the U.S. at present, Biden would authorize TPS. For Venezuelans who have fled to neighboring countries in the region, we would expect more aid from Washington (*Joe Biden Answers 10 Questions on Latin America*, 2020).

As discussed above, Maduro scheduled elections for the National Assembly in December of 2020, which took place during this disputed, lame-duck interval to conclude Trump's presidency. While the Trump Administration has not recognized the result of the elections in Venezuela as legitimate, calling them a "charade," neither has Biden, who has previously called Maduro "a dictator" (*U.S. Condemns Venezuela Election as 'Charade'*, 2020). This is indicated by Biden already having committed himself to extending TPS, which he would not do were democracy not in shambles in Venezuela. But with the U.S. election behind him, it is not likely that Trump will care about what happens in Venezuela ever again. The fact of the matter is that the status quo would have probably have remained were Trump to have won reelection, especially if he had done so while losing Florida, in order to punish Venezuelans for not having supported him enough. Now that he is on his way out of the White House, he passes on this regional hot potato to Biden to deal with come January 2021. And, just as will be the case with Biden's handling of the pandemic, Trump will soon be the first to tweet about how badly Biden handles the mess.

While we know that most anti-Maduro Venezuelans were pro-Trump, it will be interesting to see who and how many will be willing to openly work with the incoming Biden Administration. Guaidó, as recognized president of Venezuela by Trump, has had representation in the U.S., in the form of Carlos Vecchio, who has stayed close to the Trump Administration. In February of 2020, in Washington, Vecchio met with Santiago Abascal, one of the aforementioned disgruntled former members of the center-right Popular Party in Spain and now the leader of new populist, far-right political party VOX, as it is in their common interest to badmouth *Chavismo* (El presidente de VOX se reunió con Vecchio, 2020). But this does not mean that Vecchio would not be eager to working with the Biden Administration. Ideologically, Venezuela's Voluntad Popular, as a member of the Socialist International, and VOX, the contemporary standard-bearer of Francoism, are not allies. And, like the good populist, Abascal's support for freedom in Venezuela has more to do with brandishing his political rivals in Spain as bedfellows of Maduro's than effecting regime change in Caracas. But Guaidó and his team have received bipartisan support in Washington since 2019 (Mansilla Blanco, 2020), and they are assuredly too pragmatic and further weakened after December's elections in Venezuela to not return the State Department's calls after 20 January 2021.

What is certain is that Biden will not be as superficially aggressive as Trump sounds (on rare occasion) regarding the regime in Caracas, but, again, what has Trump done up to now? Nothing but employ vapid rhetoric that has not gotten Venezuela anywhere closer to regaining democracy. The goal of Trump's discourse for nearly two years was to win votes where he had no margin for error in November's elections, like in Florida, in order to retain the White House. Now that Venezuela has ceased to be electorally useful for Trump, we can add it to his list of shithole countries, and Venezuelans can join their Mexican counterparts as rapists and murderers in Trump's post-president anti-immigrant rhetoric. This is not to downplay the clearly uphill battle facing Biden regarding Venezuela, to be sure, but at least he has a wealth of experience in international politics, he will do what he can to ease the suffering of Venezuelans at home and in the U.S., and, most importantly, he is free from the inertia-inducing spell cast over Trump by Putin.

7. Déjà Vu All Over Again: The Emptiness of Populism

Theoretically, sound analysis and, empirically, a good warning emanating from recent history in Venezuela should go beyond the ideological. The same goes for the United States under Trump. The best comparative case study of leaders in Venezuela and the U.S. is not Nicolás Maduro and Bernie Sanders but rather, obviously, Hugo Chávez and Donald Trump. This is because both are authoritarian populists and, for leaders of such ilk, undoubtably there comes the time when ideology is no longer useful to them. This happens on the far left and on the far right. Ideology eventually loses its value as a marketing strategy and that is when leaders abandon it (Barrera Tyszka, 2020). As observers, that is when we should, too. If we insist on including political ideologies in our analysis, we lose the benefits that sound comparisons foster and it can cloud our judgement in the process.

There was no reason why someone who is anti-Maduro and pro-Guaidó must be anti-Biden and pro-Trump simply because. To repeat, were we to rank them, Guaidó is to the left of Bernie Sanders. Biden is decidedly more conservative than Guaidó. Thus, for an anti-Maduro Venezuelan, the least useful tool to employ in determining who to back in the 2020 U.S. presidential elections was ideology.

Venezuelan-Americans voters had the opportunity to retrospectively vote in the U.S. presidential elections with two experiences in mind: how both Trump and Maduro botched their respective countries' handing of the pandemic. It is clear that from the outset, neither one knew what to do. Both have been more interested in staying in power than saving lives, yet they have gone about the former in different ways. Trump manipulated institutions and ignored scientists; Maduro abuses human rights while claiming to protect public health in a country with a dwindling number of doctors because his handling of the country has run them out (Taladrí, 2020). Their present policies are indicative of the hard truth that populists promise a lot and deliver very little. Their futures have depended upon and say more about the strength of their respective countries' institutions and the state of their democracies. Venezuela has next to no democracy left, because of *Chavismo* and Maduro the person, not socialism. Just as Maduro is not socialist in practice, Trump and Trumpism are not the Republican Party in the U.S., but the GOP is heading in that direction. Four years was not long enough to ensure Trump's complete takeover of the party. *Chavismo* has been around for over twenty years, to now, Trumpism has not made it to five, despite how much Trump has tried.

Twitter has become the updated iteration of Chávez's "Aló Presidente" for Trump, both full of insipid rhetoric and devoid of any true content, embodying the two of them perfectly. But what should scare us more are the letters sent along after the coronavirus stimulus checks, on White House letterhead and signed by the president, to make us think that Trump himself was bailing us out. Even worse are similar letters sent along with food from the U.S. Dept. of Agriculture's Farmers to Families Food Box program (Bottemiller Eovich, 2020). This is *muy Chavista*, not at all different than the stamps of silhouettes of both Chávez and Maduro on boxes of food distributed among the poor today in Venezuela. Are you in need? Are you hungry? I will help, but let me just remind you who to vote for in the process. This is populism at its basest and most dangerous.

Trust in what we have learned from the Chávez-Maduro regime, yes. But it is much more useful and appropriate that we focus on how Maduro has continued the Chávez tradition of taking advantage of the institutions of the state for his own political gain, not in a socialist ideology that was, in practice, abandoned years ago. Chávez was and Trump is a megalomaniac. Maduro followed Chávez by circumstance. Maduro is not charismatic and has no idea what he is doing, which is why he depends upon and must placate the military to have a hope of remaining in power, regardless of who occupies the White House. As an example of his abandonment of socialism, this military protection comes at price: Maduro distributes control over the "lawless fiefdoms" of the informal economy to his security forces (Rodríguez, F., 2020). Military bigwigs get rich on illegal mining and the drug trade while the rank-and-file can then feed their families. There is no market more capitalist and "free" than the black market.

At the same time, *Chavismo* should have prepared us to raise suspicions in the U.S. When the White House ceases to belong to us all and becomes another Trump property, when the president's children become political advisors with no oversight at all, when a presidential candidate for reelection uses the institutions of his office in order to remain in it, or when a sitting president of the U.S. declares that he deserves an unconstitutional third term or the delay of elections, alarm bells should have sounded to us all, but especially to Venezuelans. That is, unless they are ok with the sham Constituent National Assembly or with the lawless *colectivos* who terrorize those who do not support the regime. Just as Maduro was forced to relinquish state control in order to preserve his power, which is not very socialist, Trump tried to use the machinery of the state to do the same, which is not what we would expect of a conservative politician. But this goes to show us all that populism knows no ideological master. Populists serve themselves, especially in times of crisis. And the first person to recognize this fact should be any *anti-Chavista* Venezuelan.

Bibliography

- ABRAMS, S. (1 May 2020). American Leadership Begins at Home: The Global Imperative to Rebuild Governance and Restore Democracy. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-05-01/stacey-abrams-american-leadership-begins-home>
- BARRERA TYSZKA, A. (16 Nov. 2020). Rambo Trump y la fanaticada venezolana. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/es/2020/11/16/espanol/opinion/trump-venezuela.html>
- BENVENISTE, D. S. *The Venezuelan Revolution: A Critique from the Left*. Author.
- BERMEO, N. (2016). On Democratic Backsliding. *Journal of Democracy*, 27 (1), pp. 5-19.
- BILLIG, M. (1995). *Banal Nationalism*. Sage Publications.
- BÍRÓ-NAGY, A. (2017). Illiberal democracy in Hungary: The social background and practical steps of building an illiberal state. In P. Morillas (Ed.), *Illiberal democracies in the EU. The Visegrad Group and the risk of disintegration* (pp. 31-44). Barcelona Centre for International Affairs.
- BOLTON, J. (2020). *The Room Where It Happened*. Simon and Schuster.
- BOTTEMILLER EVISH, H. (30 Oct. 2020). 'I view it as propaganda': Trump's food box letters create problems in run-up to election. *Politico*. Retrieved from <https://www.politico.com/news/2020/10/30/trump-food-box-letters-election-problems-433640>
- BRISCOE, I. (11 May 2020). A Perfect Storm for Venezuela: Cratering Oil Prices and Crumbling Healthcare Threaten Maduro's Grip on Power. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/south-america/2020-05-11/perfect-storm-venezuela>
- CHASTEEEN, J. C. (2016). *Born in Blood and Fire: A Concise History of Latin America (Fourth Edition)*. W.W. Norton and Company.
- CORRALES, J. & PENFOLD, M. (2007). Venezuela: Crowding Out the Opposition. *Journal of Democracy*, 18(2), pp. 99-113.
- COVID-19 and autocracy: Protection racket (25 April 2020). *The Economist*, pp. 49-51.

- Crisis venezolana obliga a portugueses a volver a su país de origen (6 February 2019). *Deutsche Welle*. Retrieved from <https://www.dw.com/es/crisis-venezolana-obliga-a-portugueses-a-volver-a-su-pa%C3%ADs-de-origen/a-47380260>
- DEYOUNG, K. & FAIOLA A. (20 Aug. 2020). Trump administration to tap into frozen Venezuelan government funds to revive efforts to oust Maduro. *The Washington Post*. Retrieved from https://www.washingtonpost.com/national-security/trump-administration-to-tap-into-frozen-venezuelan-government-funds-to-revive-efforts-to-oust-maduro/2020/08/20/b0024968-df20-11ea-809e-b8be57ba616e_story.html
- DIAZ, J. & NAYLOR, B. (4 Jan. 2021). *Trump's Call to Georgia Election Officials Sparks Debate Over Legality, Ethics*. NPR. Retrieved from <https://www.npr.org/2021/01/04/953151921/trumps-call-to-georgia-election-officials-sparks-debate-over-legality-ethics>
- Divide and rule: Venezuela holds another flawed election (19 Oct. 2017). *The Economist*. Retrieved from <https://www.economist.com/the-americas/2017/10/19/venezuela-holds-another-flawed-election>
- DROZDIAK, W. (2017). *Fractured Continent: Europe's Crises and the Fate of the West*. W. W. Norton & Company.
- Elecciones en Venezuela 2020: el chavismo gana las elecciones parlamentarias marcadas por el boicot de la oposición y una masiva abstención (7 Dec. 2020). *BBC News Mundo*. Retrieved from <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-55212032>
- FAIOLA, A. (27 July 2018). From Riches to Rags: Venezuelans Become Latin America's New Underclass. *The Washington Post*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/news/world/wp/2018/07/27/feature/as-venezuela-crumbles-its-fleeing-citizens-are-becoming-latin-americas-new-underclass/>
- FEKETE, L. (2018). *Europe's Fault Lines: Racism and the Rise of the Right*. Verso.
- The Forty-year itch (11 May 2020). *The Economist*, pp. 18-20.
- FRAYER, L. (23 April 2020). *Blamed for Coronavirus Outbreak, Muslims In India Come Under Attack*. NPR. Retrieved from <https://www.npr.org/2020/04/23/839980029/blamed-for-coronavirus-outbreak-muslims-in-india-come-under-attack>
- FUKUYAMA, F. (1989). The End of History? *The National Interest*. 16 (Summer), pp. 3-18.
- GELLMAN, B. (2020). The Election that Could Break America. *The Atlantic*, Nov. 2020, pp. 46-59.
- GHITIS, F. (10 Dec. 2020). *In Venezuela, Maduro Is More Entrenched Than Ever. What Can Biden Do?* World Politics Review. Retrieved from <https://www.worldpoliticsreview.com/articles/29277/in-venezuela-maduro-is-more-entrenched-than-ever-what-can-biden-do>
- GOŁDZIAK, E. (10 Oct. 2019). *Using Fear of the "Other," Orbán Reshapes Migration Policy in a Hungary Built on Cultural Diversity*. Migration Policy Institute. Retrieved from <https://www.migrationpolicy.org/article/orban-reshapes-migration-policy-hungary>
- GRAVES, L. (28 Sept. 2016). Alicia Machado, Miss Universe weight-shamed by Trump, speaks out for Clinton. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/us-news/2016/sep/27/alicia-machado-miss-universe-weight-shame-trump-speaks-out-clinton>
- GUTTENTAG, L. & BERTOZZI, S. M. (11 May 2020). Trump Is Using the Pandemic to

- Flout Immigration Laws. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/05/11/opinion/trump-coronavirus-immigration.html>
- How the Republican National Convention Broke Legal Norms* (29 Aug. 2020). NPR. Retrieved from <https://www.npr.org/2020/08/29/907384551/how-the-republican-national-convention-broke-legal-norms>.
- HUNTINGTON, S. P. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 2 (Summer), pp. 22-49.
- Joe Biden Answers 10 Questions on Latin America* (4 March 2020). Americas Quarterly. Retrieved from <https://www.americasquarterly.org/article/updated-2020-candidates-answer-10-questions-on-latin-america/>
- KIRCHICK, J. (2017). *The End of Europe: Dictators, Demagogues, and the Coming Dark Age*. Yale University Press.
- MANSILLA BLANCO, R. (24 Nov. 2020). *Guaidó en tiempos de Biden*. ¡Qué Vaina! Retrieved from <https://www.venezuelaviva.ga/opinion/guaido-en-tiempos-de-biden>
- MEHTA, P. B. (20 Dec. 2019). Modi Pushes India Into Revolt: A New Law Upends What It Means to Be Indian. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/india/2019-12-20/modi-pushes-india-revolt>
- MUKHOPADHYAY, N. (13 May 2019). *Narendra Modi: The making of a majoritarian leader*. Aljazeera. Retrieved from <https://www.aljazeera.com/opinions/2019/4/28/narendra-modi-the-making-of-a-majoritarian-leader>
- NELSON, B. A. (2011). The Education of Hugo Chávez: Unraveling Venezuela's Revolutionary Path. *The Virginia Quarterly Review*, 87 (2), pp. 174-187.
- NELSON, B. A. (2009). *The Silence and the Scorpion: The Coup against Chávez and the Making of Modern Venezuela*. Nation Books.
- OPPENHEIMER, A. (19 Aug. 2020). If Trump cares so much about Venezuelans in the U.S., why does he deny them TPS? *Miami Herald*. Retrieved from <https://www.miamiherald.com/news/local/news-columns-blogs/andres-oppenheimer/article245086200.html>
- The Orbán way: How Hungary's leader gets away with it (4 April 2020). *The Economist*, p. 43.
- ORIA, E. (19 Nov. 2020). Por qué Biden es la mejor opción para los venezolanos. *El Nacional*. Retrieved from <https://www.elnacional.com/opinion/por-que-biden-es-la-mejor-opcion-para-los-venezolanos/>
- Packer, G. (2020). Underlying Conditions. *The Atlantic*, June 2020, pp. 9-12.
- El presidente de VOX se reunió con Vecchio y expresó su respaldo a la lucha en Venezuela (29 Feb. 2020). *El Nacional*. Retrieved from <https://www.elnacional.com/mundo/el-presidente-de-vox-se-reunio-con-vecchio-y-expreso-su-respaldo-a-la-lucha-en-venezuela/>
- The Presidential Candidates on Venezuela* (30 July 2019). Council on Foreign Relations. Retrieved from <https://www.cfr.org/article/presidential-candidates-venezuela>
- RAY, R. (24 Aug. 2020). *Why Trump's attack on USPS is an attack on the Constitution, democracy, and racial equality*. The Brookings Institution. Retrieved from <https://www.brookings.edu/blog/fixgov/2020/08/24/why-trumps-attack-on-usps-is-an-attack-on-the-constitution-democracy-and-racial-equality/>

- REID, M. (2017). *Forgotten Continent: A History of the New Latin America (Revised and Updated Edition)*. Yale University Press.
- RODRÍGUEZ, F. (9 Oct. 2020). The United States Helps Venezuela's Regime Survive. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/venezuela/2020-10-09/united-states-helps-venezuelas-regime-survive>
- RODRÍGUEZ, J. A. (19 Oct. 2020). Biden the 'Socialist' vs. Trump the 'Caudillo': The Battle for the Venezuelan Vote. *Politico*. Retrieved from <https://www.politico.com/news/magazine/2020/10/19/venezuela-trump-florida-magazolano-voter-429443>
- ROGERS, K. (1 June 2020). Protesters Dispersed with Tear Gas So Trump Could Pose at Church. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/06/01/us/politics/trump-st-johns-church-bible.html>
- SPRUNT, B. (7 Jan. 2021). *Pelosi, Schumer Join Chorus of Calls for Invocation of 25th Amendment Against Trump*. NPR. Retrieved from <https://www.npr.org/sections/congress-electoral-college-tally-live-updates/2021/01/07/954438077/top-senate-democrat-calls-for-trumps-removal-from-office>
- SULLIVAN, A. (13 May 2016). Democracies End when They are too Democratic. *New York Magazine*. Retrieved from <https://nymag.com/intelligencer/2016/04/america-tyranny-donald-trump.html>
- TALADRID, S. (29 May 2020). Hunger, Infection, and Repression: Venezuela's Coronavirus Calamity. *The New Yorker*. Retrieved from <https://www.newyorker.com/news/news-desk/hunger-infection-and-repression-venezuelas-coronavirus-calamity>
- TRINKUNAS, H. (25 Jan. 2019). The Venezuelan Opposition's High-Stakes Assault on Maduro: Will Guaidó's Gamble Pay Off? *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/venezuela/2019-01-25/venezuelan-oppositions-high-stakes-assault-maduro>
- U.S. Condemns Venezuela Election as 'Charade'* (7 Dec. 2020). Voice of America News. Retrieved from <https://www.voanews.com/americas/us-condemns-venezuela-election-charade>
- Venezuela dice que EE.UU. padece lo que ha generado en otros países* (7 Jan. 2021). La Vanguardia. Retrieved from <https://www.lavanguardia.com/politica/20210107/6170528/venezuela-dice-ee-uu-padece-generado-otros-paises.html>
- ZAKARIA, F. (1997). The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 76 (6), pp. 22-43.

Boletín de subscripción**Servizo de atención ao cliente**E-mail: info@igadi.gal

Nome e apelidos:

Enderezo:

Poboación:

Código Postal:

País:

CIF/NIF:

Teléfono:

Desexo subscribirme a “Tempo Exterior”, a partir do número _____, que abonarei mediante:

- Talón nominativo adxunto
- Transferencia a ABANCA
Oficina Baiona
ES39 20805015613040014108
- Domiciliación bancaria

CANTIDADE	PREZO PARA ESPAÑA	TOTAL
	Subscrição anual (2 números):.. 15 euros	
	Número solto: 10 euros	
Prezo para o estranxeiro		
	Subscrição anual (2 números): 25 \$	
	Número solto: 15 \$	
Importe total do pedido: 		

Domiciliación bancaria (se procede)

Sr/a. director/a do/da Banco/Caixa:

Enderezo:

Sucursal:

Poboación:

Provincia:

Código Postal:

Autorizo a esa entidade para que se carguen na conta referenciada

Titular:

Enviar ao:**IGADI (Instituto Galego de Análise e Documentación Internacional)**Centro Cívico Sur
Rúa Luís Braille, 40
36003 Pontevedra
Tel. +34 986 843 436 / +34 604 039 754*os recibos que o IGADI librará a meu nome.***Sinatura e data:**

Nota: En caso de domiciliación bancaria, de non consignar completamente os datos bancarios a subscrpción non se fará efectiva.

Libros

Delano Alonso, Alexandra. *From Here and There: Diaspora Policies, Integration, and Social Rights Beyond Borders.* Oxford University Press. New York, 2018; págs. 234. ISBN-13: 9780190688578

Wendy Brown afirma que asociar lo extranjero con la diferencia y el peligro es tan antiguo como la comunidad humana. Maya Goodfellow, en su libro *Hostile environment, How Immigrants Became Scapegoats*, argumenta que la noción de migrante ha construido al otro extranjero con miradas instrumentales y utilitaristas. Son estas miradas las que, históricamente, han alimentado, en buena medida, las políticas dirigidas hacia las personas migrantes que les sitúan como incompatibles e inasimilables ahí a donde han arribado. Ante esta perspectiva, se enfrentan, buena parte de la población migrante en los Estados Unidos y cierta población Latina que nunca ha sido migrante. Ante los discursos sobre las personas migrantes de inasimilables o de ser un peligro para la seguridad de las sociedades, el libro de Delano Alonso muestra cómo los gobiernos de países de origen promueven políticas dirigidas a sus ciudadanos para dar acceso a diversos servicios y dan apoyo institucional para su integración. Delano Alonso entiende dicha integración desde una perspectiva estructural con la que se busca tener igualdad de oportunidades, promover la participación económica, social y cívica en sus comunidades, y fomentar una mejor calidad de vida (p.172)

Esta recensión se hace desde el interés académico por comprender cómo la diplomacia consular se está transformando. Maaike Okand-Heijmans discute cómo los asuntos consulares han sido atendidos como una necesidad y enfocados a la asistencia de ciudadanos y el interés por los negocios, más que una perspectiva desde el interés nacional. Sin embargo, la diplomacia consular está cambiando y ésta se encuentra ante sociedades más interesadas por saber cómo operan los servicios consulares de sus países (Okand-Heijmans, 2013).

El libro de Alexandra Delano Alonso nos adentra a revisar la diplomacia consular, en un inicio con el caso mexicano en los Estados Unidos, lo cual nos permite ver dos procesos: por un lado, nos remite a esa mirada sobre México como un país transnacional con la generación NAF-TA que cruza, de manera importante, los sentires y haceres de la vida cotidiana de las personas en México, después de poco más de 25 años de una integración norteamericana asimétrica, pero que avanza y se consolida por múltiples vías. Por otro lado, el libro de Delano Alonso, desde nuestro interés por ver las transformaciones diplomáticas contemporáneas, evidencia que la diversidad y pluralidad de la comunidad latina estadounidense encuentra en esa latinidad un factor de cohesión para la implementación de servicios consulares que no se limitan o restringen a los ciudadanos de un país latinoamericano concreto.

Para Delano, los servicios consulares deben ser superados en sus formas asistencia-listas a la hora de atender a las comunidades migrantes y reconocer la voz y la agencia de las personas que conforman las diásporas (p.6) pues la ciudadanía no se trata de obtener un papel sino también de participar en el día a día en la comunidad y abrir los caminos para que a otras personas les sean también reconocidos sus derechos (p.171). El libro *From Here and There: Diaspora Policies, Integration, and Social Rights Beyond Borders* discute las políticas de integración hacia las diásporas, así como sus limitaciones y contradicciones desde una mirada transnacional a partir de diversos consulados para personas latinas en los Estados Unidos. El libro busca explicar por qué es necesario cambiar las formas de entender las políticas hacia las diásporas y reconocer un proceso más complejo en donde la idea de países de origen y países de destino, como dos mundos ajenos o desconectados, es insuficiente para comprender las actuales dinámicas de las personas en movimiento. Delano Alonso discute que un enfoque novedoso de atención a las diásporas supone su reconocimiento como agentes de transformación, tanto en el lugar donde nacieron, como en donde viven actualmente y esto se tendrá que reflejar en los procesos y las políticas de integración, hacia las diásporas, así como en la extensión de los derechos sociales más allá de las fronteras (p.11). Un ejemplo de estas nuevas formas de acercamiento entre ciudadanía y consulados lo muestra el caso de Ecuador quien, bajo la idea de “diplomacia ciudadana”, atiende a la comunidad ecuatoriana en los Estados Unidos pues “la diplomacia ya no es la misma de hace 20 o 30 años, ahora es más abierta” (p.3).

El libro *From Here and There: Diaspora Policies, Integration, and Social Rights Beyond Borders* se conforma con cinco capítulos. En el capítulo Uno, se analizan las políticas de integración para las diásporas en los países de destino. Aquí, se examinan las motivaciones políticas del país de origen que promueve la integración de los migrantes, por medio de la extensión del acceso a los derechos sociales en los países de destino (p.36). En el capítulo Dos, se presentan dos de los servicios consulares hacia la comunidad mexicana en los Estados Unidos: la Ventanillas de Salud y las Plazas Comunitarias. En este capítulo se demuestra cómo, de acuerdo a Shannon Gleeson, los consulados son instituciones hibridas en donde, por un lado, ofrecen institucionalmente los servicios consulares, pero, a la vez, se convierten en espacios para generar confianza para las personas migrantes como lo hacen las organizaciones comunitarias (p.78). El capítulo Tres estudia la protección consular y la solidaridad más allá de las fronteras, desde una perspectiva nacional, hacia una agenda Latinoamericana. En este capítulo se muestra cómo la perspectiva de la diplomacia consular para las comunidades latinas se está modificando en los Estados Unidos. En el caso de los consulados de México, la perspectiva binacional se supera, al menos en ciudades grandes como Nueva York o Chicago y, actualmente, en coordinación con otros consulados de países latinoamericanos amplían servicios a todos aquellos migrantes que hablen español (p.113) con una noción de Diáspora Latina. El capítulo cinco pone en la discusión cómo los procesos de las personas en movimiento están generando dinámicas de derechos sociales transnacionales a partir de las dinámicas de retorno, reintegración y con la generación 1.5 en los Estados Unidos. Para la autora, en este libro se “demuestra que hay claramente un área donde la colaboración y solidaridad transnacional ha sido posible” (p.185).

El libro de Alexandra Delano Alonso nos invita a llamar la atención sobre dinámicas sociopolíticas que, por sus características posnacionales y transnacionales, los asideros con-

ceptuales estado-céntricos, por sus propios entendimientos, no capturan correctamente. Por ello la diplomacia en tanto herramienta para la representación, promoción y defensa del interés nacional, se enfrenta también a cambios en su entendimiento y ejecución.

Antonio Alejo
ESOMI, Universidade da Coruña

Soria, Félix, “Irán a por ti”, Medulia Editorial S.L., 2019, 250 páxinas, ISBN 978-84-12-05798-0

Irán a por ti é unha novela de personaxes, principalmente xóvenes, en convivencia, cooperación e conflito no contexto do final do franquismo e a loita pola democracia dos anos 70. A historia principal que vincula as distintas tramas das páxinas de *Irán a por ti* desenvólvese nun piso compartido, entre distintos perfís sociolóxicos da época; que representan a fractura desa modernidade que remataba asomando o futuro nos anos 70, das identidades ás materialidades, evolucionando co afundimento silencioso dos grandes debates ideolóxicos que gobernarón a Guerra Fría.

Algunhas personaxes son más claras e outras más opacas, amosándose nunha serie de tramas enredadas no escenario da Barcelona universal, traballadora e universitaria do tardofranquismo. As tramas resultan universais, fascinantes e abertas, desde a lectura do pasado e desde o telescopio cara o futuro, arredor dos sentidos da vida, e por acoutar, do amor á política ou as ligazóns dos ciclos vitais e as herdanzas das cadeas familiares. Tramas que non van parar, que evolucionan cada día e que están na esencia do ser humano e as súas neuroses colectivas.

Na lectura de *Irán a por ti* deslízase desde a trama central da novela, a historia universal da acción colectiva e da súa confrontación e repertorio co poder establecido. Si, Irán a por ti. Se obviamente a historia narrada por Félix Soria baséase nas súas propias experiencias persoais na Barcelona do tardofranquismo, os escenarios, as personaxes e as tramas son totalmente universais e actuais, e agora mesmo, con outros escenarios, personaxes e tramas, as mesmas historias estanse a suceder arredor do globo. Se desafías ao poder, organízaste e aspiras a eliminalo, o poder reaccionará con disciplina militar ao desafío da acción colectiva, e vixiará e castigará todo canto poda para frustrar os avanzos e desexos desa acción colectiva. Esta historia que fala da España dos 70 pode estar a pasar agora, tamén en Europa e no mundo todo, ou mesmo tamén en Catalunya ou Galicia.

Con estos vimbios conceptuais, a lectura da novela faise sinxela e alegre, ao tempo que axita o desencanto de todas as inadaptada. Ideal para noites de insomnio como as de quen escribe, que desfrutou a novela nun par de días naquelhas noites do mes de marzo de 2020, cando a pandemia da Covid19 era un acontecemento televisado non identificado e sempre recibíamos cada novidade coa sorpresa e a fascinación que produce o terror a cámara lenta.

Di o xornalista Félix Soria que o impulso é necesario para avanzar, que a acción nace do estudo e o coñecemento que despois leva a facer. Quen coñeza a súa traxectoria, especialmente nos últimos anos por medio da súa bitácora dixital www.im-pulso.blogspot.com, agardará que a novela leve implícita estas e outras máximas do autor, coma a esixencia de rigor para a información publicada, o aliñamento coa democracia coma un todo irrenunciable e complexo ou a determinación total e o apoio incansable aos que están sen voz. Esas teimas que identifíco na súa bitácora aparecen arredor de todo o texto de *Irán a por ti*, de maneiras más explícitas e tamén entre liñas, e mesmo se cadra sen aspirar a poñer todas as cartas enriba da novela, simplemente desvelándose. Ou eu mesmo coma lector fun á procura das teimas internas do autor.

Non deixen de lelo, será trepidante ir desfacendo as tramas e as personaxes que as sus-tentan, así coma enriquecedor achegarse desde o pasado aos debates do presente. Para as e os amantes da Barcelona cidade, será ademais un libro de postais con capacidade de activar unha máquina do tempo cálida e precisa.

Daniel González Palau

IGADI

Sande Veiga, Diego, “O estrangulamento tecnolóxico de Galiza. Análise das políticas europeas para innovación rexional durante a Gran Recesión”, Editorial Laioveneto, 2020, páxinas 208, ISBN: 978-84-8487-497-3

Xa nas primeiras liñas deste valioso libro o autor esperta a nosa curiosidade dando conta de algo que todos parecemos entender e, quizais por repeticóns a miúdo baleiras do termo, pasamos por alto: a *natureza social da economía e a complexidade desta materia*. E velaí como nunha simple frase Sande senta as bases do que nos ensinará esta obra. É desde este punto de partida que o lector debe comprender o marco contextual e “a necesidade de interpretación dos datos” para analizar un fenómeno tan transcendente e determinante no avance das nosas sociedades como é a innovación. A partir de aí, o autor fai un esforzo para que interioricemos a importancia de coñecer e interpretar o conxunto das estratexias e políticas que coordinan, financian e promoven a innovación en Galiza, como parte do enfoque sistémico da obra. A minuciosa e rigorosa análise de datos permitirá destilar as principais eivas do Sistema Galego de Innovación, sinalando as oportunidades de mellora e, sobre todo, como non volver cometer os mesmos erros no futuro. Ademais, “O estrangulamento tecnolóxico de Galiza” conta cun marcado carácter didáctico, podendo converterse en literatura de referencia no que respecta aos sistemas de innovación e á xestión de Fondos Europeos.

Mais se mo permiten, tendo en conta a miña actividade profesional, nesta recensión gustaría me facer máis fincapé na creación e desenvolvemento de tecido empresarial a través das políticas de innovación -dentro dun Sistema Rexional de Innovación- que na análise dos datos. Segundo Schumpeter, e como se apunta no ensaio, “o concepto de emprendemento e de emprendedor comporta a existencia e participación dun individuo creativo que combine tec-

noloxías novas con novos mercados deixando as tecnoloxías vellas obsoletas". Pero para levar a cabo esta idea de emprendemento precísase da participación de axentes e institucións como gobernos, o sistema financeiro e mesmo o sistema educativo. Por este motivo, e tendo en conta o efecto multiplicador da innovación na xeración de valor, cómpre sentar unhas bases adecuadas na sociedade que nos permitan saber responder ante as esixencias que require o reto da innovación. É por iso que contar cun ecosistema propicio para innovar se torna fundamental, sendo o alicerce sobre o que acadar maior eficiencia das políticas de innovación e tecnoloxía.

Pero como defende o autor, Galiza conta cunha economía baseada en sectores de intensidade tecnolóxica baixa ou media-baixa, na que a presenza das Pemes é masiva no tecido empresarial. Nese contexto, e contrariamente á necesidade de vertebrar o Sistemas Galego de Innovación, durante a Gran Recesión foron aplicadas políticas de axuste que afectaron de maneira negativa ao conxunto dos axentes participantes ou potenciais participantes na xeración de tecnoloxía. En adición, os problemas de execución e o desaproveitamento das complementariedades dos Fondos Estruturais supuxeron que este instrumento financeiro non fose aproveitado de maneira axeitada. Ademais, e tal e como defende o autor, no momento actual e coa cuarta revolución xa en marcha é necesario que se produza un aliñamento entre as políticas industriais e as políticas de innovación. Esta condición configúrase como un dos elementos clave para incrementar as posibilidades das empresas e rexións para competir nos mercados globais. Estas circunstancias, analizadas a partir do contraste entre os postulados teóricos dos sistemas de innovación e as dificultades de execución dos recursos europeos para innovación, conforman o que o autor denomina *O estrangulamento tecnolóxico de Galiza*, por supoñer un cúmulo de atrancos pendentes de resolver para desenvolver o Sistema Galego de Innovación e superar os problemas relativos á capacidade de absorción dos recursos.

Sen embargo, a interpretación da análise crítica realizada nesta obra debe producirse no marco dos procesos de mellora continua, podendo extraer da súa lectura ensinanzas e experiencias construtivas en forma de recomendacións de cara ao futuro. Ao igual que as sociedades que non avanzaron cara á revolución industrial quedaron illadas e atrasadas, avanzar como sociedade e como economía cara unha revolución tecnolóxica é un reto. Un reto aínda maior no caso de Galiza, por ser unha rexión periférica situada lonxe dos principais polos europeos de innovación. Un reto que estamos aínda a tempo de cumplir.

Natalia Gómez Cambón

*Directora de Oficina en Abanca e Mestra en Desenvolvemento
Económico e Innovación*

NORMAS PARA OS AUTORES/AS

Os traballos enviados para a súa publicación en *Tempo Exterior* deberán cumplir coas normas que se enumeran a continuación:

1. Os traballos deben ser enviados en versión electrónica a través do enderezo tempoexterior@igadi.gal. O prazo de recepción de orixinais remata tres meses antes da previsión de saída (xuño-decembro) do correspondente número. A aceptación ou non do texto proposto comunicarase ao autor/a no prazo máximo dun mes contado a partires da súa recepción.
2. Todos os traballos serán avaliados por dous expertos/as independentes e anónimos que poderán aconsellar a acepción sen cambios, formular suxestións ao autor/a, ou ben desaconsellar a súa publicación.
3. Os traballos deberán ser orixinais e inéditos, e non debe estar comprometida a súa publicación noutro medio.
4. Os orixinais poden ser enviados en calquera lingua, preferiblemente en galego. Serán linguas de publicación directa na revista, ademáis do galego, o portugués, o castelán e o inglés. De haber tradución correrá a cargo de *Tempo Exterior*, salvo acordo mutuo en sentido contrario. Respectaranse as palabras e expresións estranxeiras, que serán distinguidas polo autor/a en letra cursiva.
5. A extensión mínima do traballo será de seis mil palabras e a máxima de oito mil, tamaño DIN A4, a un espazo, incluíndo gráficos, táboas e bibliografía.
6. Na primeira páxina indicarase: título do traballo, nome e apelidos do autor/a, teléfono de contacto e correo electrónico, así como a filiación institucional do autor/a e a forma en que deseja que apareza na revista. Débese incluir tamén un breve curriculum vitae, non superior a cinco liñas, que aparecerá publicado convxuntamente co traballo.
7. As publicacións incluirán un resumo do contenido, en galego, castelán e inglés, entre 5-10 liñas, así como 5-8 palabras chave en cada un destes idiomas.
8. Cando resulte necesario reproducir gráficos, cadros ou táboas todos deben estar numerados correlativamente, levar título e a fonte correspondente. No texto deberá indicarse a referencia concreta sobre o lugar exacto en que debe incluirse o gráfico, cadro ou táboa.
9. As notas irán sempre ao pé da páxina.
10. A citación e referencias de traballos seguirán as normas APA 2019. Estas empregan un sistema de citación de Autor-Data e sempre privilexia a sinalización do número de páxina, para as citas textuais ou directas e para as paráfrases. A listaxe de referencias debe organizarse alfabeticamente para ser colocado ao remate do texto consonte ao seguinte formato.
 - Libro: Apellido, A. A. (Ano). *Título cursiva*. Editorial.
 - Libro electrónico: Apellido, A. A. (Ano). *Título cursiva*. Recuperado de <http://www...>
 - Libro electrónico con DOI: Apellido, A. A. (Ano). *Título cursiva*. doi: xxxx
 - Capítulo de libro: Apellido, A. A., e Apellido, B. B. (Ano). Título do capítulo. En A. A. Apellido. (Ed.), *Título do libro cursiva* (pp. inicial-final). Editorial.
 - Publicacións periódicas formato impreso: Apellido, A. A., Apellido, B. B. e Apellido, C. C. (Ano). Título do artigo. *Nome da revista en cursiva*, volume (número), pp. inicial-final.
 - Publicacións periódicas con DOI: Apellido, A. A., Apellido, B. B. e Apellido, C. C. (Ano). Título do artigo. *Nome da revista en cursiva*, volume (número), pp. inicial-final. doi: xxxx
 - Publicacións periódicas online: Apellido, A. A. (Ano). Título do artigo. *Nome da revista en cursiva*, volume (número), pp. inicial-final. Recuperado de <http://www...>
 - Artigo de xornal impreso: Apellido A. A. (Data). Título do artigo/editorial. *Nome do xornal en cursiva*, pp.
 - Artigo de xornal online: Apellido, A. A. (Data). Título do artigo. *Nome do xornal en cursiva*. Recuperado de <http://www...>
 - Referencia a páxinas webs: Apellido, A. A. (Data). *Título do texto en cursiva*. Nome da web. Recuperado de <http://www...>
 - Podcast: Apellido, A. (Produtor). (Data). *Título do podcast en cursiva [Audio podcast]*. Recuperado de <http://www...>
- As abreviacións e acrónimos irán acompañadas do nome completo a primeira vez que se citen no texto e entre paréntesis.

NORMAS PARA LOS AUTORES/AS

Los trabajos enviados para su publicación en *Tempo Exterior* deberán tener en cuenta las normas que se enumeran a continuación:

1. Los trabajos deben ser enviados en versión electrónica a través del e-mail tempoexterior@igadi.gal El plazo de recepción de originales finaliza tres meses antes de la previsión de salida (junio-diciembre) del correspondiente número. La aceptación o no del texto propuesto se comunicará al autor/a en el plazo máximo de un mes contado a partir de su recepción.
2. Todos los trabajos serán evaluados por dos expertos/as independientes y anónimos, que podrán aconsejar la aceptación sin cambios, formular sugerencias al autor/a o autores/as, o bien desaconsejar su publicación.
3. Los trabajos deberán ser originales e inéditos, y no debe estar comprometida su publicación en otro medio.
4. Los originales pueden ser enviados en cualquier idioma, preferiblemente en gallego. Serán idiomas de publicación directa en la revista, además del gallego, el portugués, el español y el inglés. De existir traducción y revisión correrá a cargo de *Tempo Exterior*, salvo acuerdo mutuo en sentido contrario. Se respetarán las palabras y expresiones extranjeras, que serán distinguidas por el autor en letra cursiva.
5. La extensión mínima del trabajo será de seis mil palabras y la máxima de ocho mil palabras, tamaño DIN A4, a un espacio y con inclusión de gráficos, cuadros y bibliografía.
6. En la primera página se indicará: título del trabajo, nombre y apellidos del autor/a, teléfono de contacto y correo electrónico, así como la filiación institucional del autor/a y la forma en que desea que aparezca. Se debe incluir también un breve curriculum vitae, no superior a cinco líneas, que aparecerá publicado conjuntamente con el trabajo.
7. Todos los trabajos incluirán un resumen del contenido, en gallego, portugués, español e inglés, de entre 5-10 líneas, así como 5-8 palabras clave en estos mismos idiomas.
8. Cuando resulte necesario reproducir gráficos, cuadros o tablas, estos deberán estar numerados correlativamente, llevar título y la fuente correspondiente. En el texto deberá indicarse la referencia concreta sobre el lugar exacto en que debe incluirse el gráfico, cuadro o tabla.
9. Las notas irán siempre a pie de página.
10. La citación y referencias de los trabajos seguirán la normativa APA 2019. Esta emplea un sistema de citación de Autor-Fecha y privilegia siempre la señalización del número de página, para las citas textuales o directas y para las paráfrasis. El listado de referencias debe estar ordenado alfabéticamente y colocarse al final del texto según el siguiente formato:
 - Libro: Apellido, A. A. (Año). *Título en cursiva*. Editorial.
 - Libro electrónico: Apellido, A. A. (Año). *Título en cursiva*. Obtenido de <http://www...>
 - Libro electrónico con DOI: Apellido, A. A. (Año). *Título en cursiva*. doi: xxxx
 - Capítulo de libro: Apellido, A. A., y Apellido, B. B. (Año). Título o entrada del capítulo. En A. A. Apellido. (Ed.), *Título del libro en cursiva* (págs. inicial-final). Editorial.
 - Formato impreso de publicaciones periódicas: Apellido, A. A., Apellido, B. B, y Apellido, C. C. (Año). Título del artículo. *Nombre de la revista en cursiva*, volumen (número), págs. inicial-final.
 - Publicaciones periódicas con DOI: Apellido, A. A., Apellido, B. B. y Apellido, C. C. (Año). Título del artículo. *Nombre de la revista en cursiva*, volumen (número), págs. inicial-final. doi: xxxx
 - Publicaciones periódicas en línea: Apellido, A. A. (Año). Título del artículo. *Nombre de la revista en cursiva*, volumen (número), págs. inicial-final. Obtenido de <http://www...>
 - Artículo de periódico impreso: Apellido A. A. (Fecha). Título del artículo / editorial. *Nombre del periódico en cursiva*, págs.
 - Artículo de periódico en línea: Apellido, A. A. (Fecha). Título del artículo. *Nombre del periódico en cursiva*. Obtenido de <http://www...>
 - Referencia a páginas web: Apellido, A. A. (Fecha). *Título del texto en cursiva*. Nombre web. Obtenido de <http://www...>
 - Podcast: Apellido, A. (Productor). (Fecha). *Título del podcast en cursiva* [Podcast de audio]. Obtenido de <http://www...>
 - Las abreviaturas y acrónimos irán acompañadas del nombre completo la primera vez que se citen en el texto, y entre paréntesis.

GUIDELINES FOR AUTHORS

Any paper submitted for publication in *Tempo Exterior* should conform to the following:

1. All submissions should be made electronically through the e-mail: tempoexterior@igadi.gal Acceptance of original submissions will end three months prior to the scheduled publication of the following issue (the end of June and of December). The author(s) will be informed of the acceptance or rejection of any proposed text within one month from the date of submission.
2. All papers will be evaluated by two independent and anonymous experts who may advise the acceptance of papers without changes, make suggestions to the author(s), or advise against publication.
3. All submissions should be original, not previously published, nor should be under consideration by any other publisher.
4. Submissions may be in any language, but Galician is preferred. In addition to Galician, the languages of direct publication in *Tempo Exterior* include Portuguese, Spanish, and English. The translation of articles accepted for publication in any language other than these four will be done by *Tempo Exterior*, save mutual consent to the contrary. Foreign words and expressions will be respected, but must be designated as such in italics by the author(s).
5. The minimum word count for any submission is six thousand, with a maximum of eight thousand. Proposed articles should be single-spaced and formatted to DIN A4. Including graphs, tables, and bibliography, submissions should not exceed 20 pages.
6. On the first page of any submission, the author(s) should indicate: the title of the article; name(s) and surname(s) of the author(s); telephone, email and institutional affiliation of the author(s), as well as the how the latter should appear in print. The author(s) should include a short narrative biography, not longer than five lines, which will appear along with the article.
7. All submissions should include an abstract of the article, in Galician, Spanish and English, each of which should be between 5-10 lines, with 5-8 keywords in the different languages.
8. Where graphs, charts and tables are used, they should be correlatively numbered, titled, and sourced. The author(s) should indicate the exact placement of the graph, chart, or table in the text.
9. Notes will always be placed at the end of the page (end notes).
10. All citations and references should follow APA 2019 formatting. This employs a system of Author-Date citations and always prefers the inclusion of page numbers for both direct quotations and paraphrased references.
 - The list of references should be arranged alphabetically, placed at the end of the text according to the following format:
 - Book: Surname, A. A. (Year). *Title in italics*. Publisher.
 - Electronic book: Last Name, A. A. (Year). *Title in italics*. Retrieved from <https://www...>
 - Electronic book with DOI: Surname, A. A. (Year). *Title in italics*. doi: xxxx
 - Book Chapter: Surname, A. A., & Surname, B. B. (Year). Chapter title or entry. In A. A. Surname (Ed.), *Title of the book in italics* (pp. first-last). Publisher.
 - Periodicals in printed format: Surname, A. A., Surname, B. B. & Surname, C. C. (Year). Article title. *Name of the journal in italics*, volume (number), pp. first-last.
 - Periodicals with DOI: Surname, A. A., Last Name, B. B. & Last Name, C. C. (Year). Article title. *Name of the journal in italics*, volume (number), pp. first-last. doi: xxxx
 - Online periodicals: Surname, A. A. (Year). Article title. *Name of the journal in italics*, volume (number), pp. first-last. Retrieved from <https://www...>
 - Printed newspaper article: Surname A. A. (Date). Article / editorial title. *Newspaper name in italics*, pp. first-last.
 - Online newspaper article: Surname, A. A. (Date). Article / editorial title. *Newspaper name in italics*. Retrieved from <https://www...>
 - Reference to web pages: Surname, A. A. (Date). *Title of the text in italics*. Web name. Retrieved from <https://www...>
 - Podcast: Surname, A. A. (Producer). (Date). *Podcast title in italics* [Audio podcast]. Retrieved from <https://www...>
 - Abbreviations and acronyms will be accompanied by the complete name or reference (in parenthesis) the first time they are cited in the text.

Tempo Exterior é unha publicación semestral que aborda problemas, conflitos e tendencias internacionais do momento, e presta atención á vertebración dun pensamento exterior propio en Galicia. De interese para investigadores, analistas, profesores, empresarios ou dirixentes sociais, ambiciona atraer a todo tipo de persoas preocupadas polo acontecer mundial.

O Instituto Galego de Análise e Documentación Internacional, fundado en 1991, é un centro independente de investigación, documentación, información e debate para comprender o mundo desde aquí e proxectar a Galicia no contexto internacional.

Visita Tempo Exterior on-line en: <http://www.igadi.gal>

Para comprender o mundo desde aquí, para proxectar a Galicia no contexto internacional

